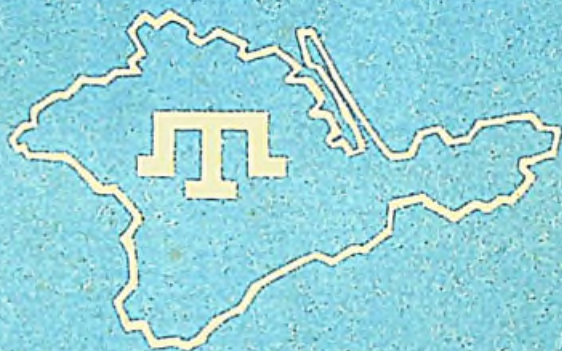

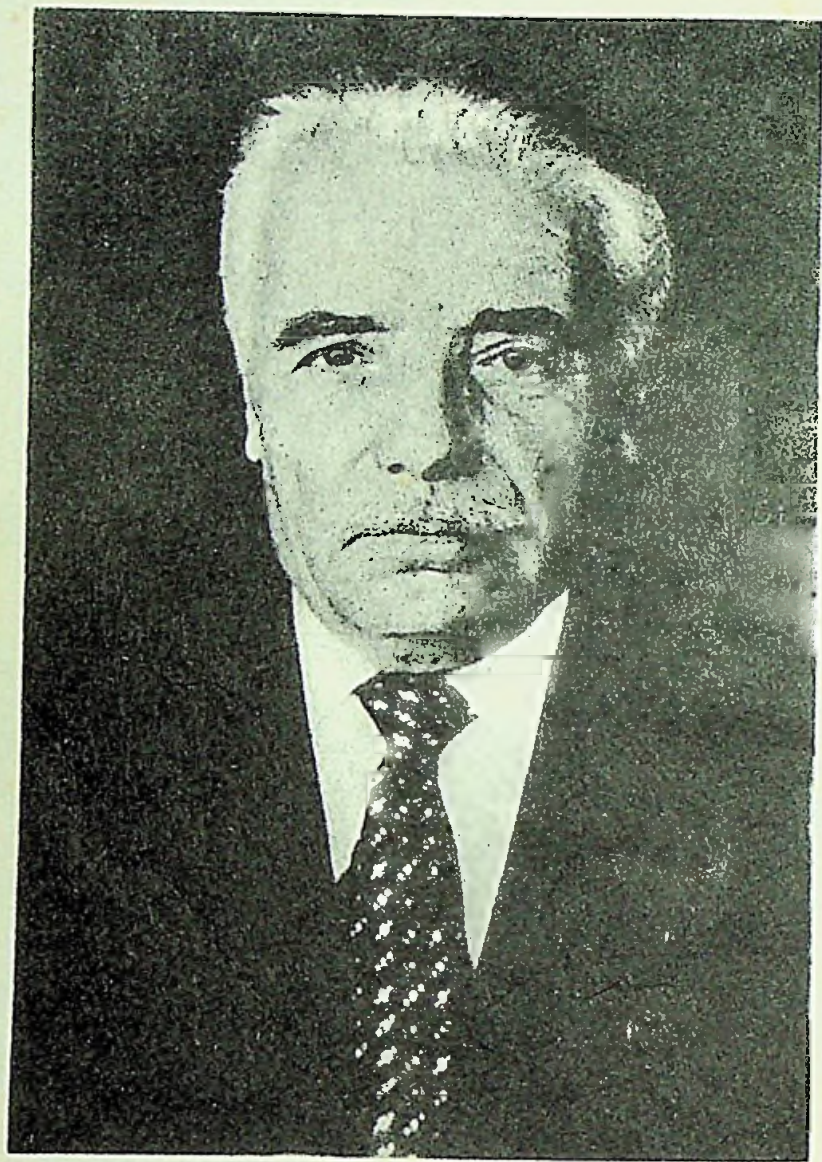
ЫҮЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

No 1

1994

ШАМИЛЬ АЛЯДИН

1

1994

Январь
Февраль

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айне КОКИЕВА
(болжук мудири),

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий хадим).

Он бешинджи
сене чыкьувы

Тэсис этиджжи: Кърым Джумхуриети Назирлер Шурасы янындаки
сюргюн олунгъан халкъларнынъ ишлери боюнджа Комитет.

Шамиль Алядин. Халкъ вариетти.....	3
<i>Миллет муневверлери</i>	
Бегалия Кыясымов. Исмаилбей Гаспраллы.....	9
<i>Хатырлавлар. Корюшовлар. Субетлар.</i>	
Шевкый Бекторе. Волга кызыл акъаркен. Девамы.....	38
Василий Чёрный. Видждан даветинен. Сонъу.....	73
Зулейха Чобан-заде. Бакъсан фалжнасы.....	101
<i>Миллий арекетимиз тарихындан</i>	
Айше Сентмуратова. Инсан сусклери устюнде комму- низм къурулмаз.....	118
<i>Улу медениет абидеси</i>	
Къуръан-ы Керим. Девамы.....	155
<i>Эдебий асабалыгъымыздан</i>	
Бескир Чобан-заде. Кимсе бильмиш. Кечмиштеки суч- ларымыз. Мусюльман баласы, мусюльман баласы. Шиирлер.....	172
* * *	
Юнус Темиркъая. Ель. Бир къадышнынъ зары. Шиир- лер.....	175
<i>Иляхий шиирлер</i>	
Иляхилер.....	176
<i>Балалар ичюн</i>	
Джемиль Кендже. Джаилы акт. Атешли гедже. Ярыш тангы. Шиирлер.....	191
<i>Халкъ агъыз яратыджылыгъы</i>	
Аталар сёзлери. Айтымлар.....	196
<i>Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер</i>	
Шабан Доген. Пейгъамберим Азретти Мухаммед.....	197

ХАЛКЪ ВАРИЕТИ

Бизим иефис эдебиятымыз озь вакъытышда джиддий тедкъикъ олунмады ве ишленильмеді. Эгер кечмиштеки эдебий сималарыныъ яратыджылыгъы яхшы огренилип, оларгъа догъру къыймет кесильген ве медениетимиз тарихышда туткъан ерлери ачыкъ-айдыш таин этильген олса, земаиш иесильге классик языджыларымыз акъкъында сѣз юрютмек снгиль ве семерели олур эди. Бу иш вакъытышда япылмады.

1940-1941 сенелерде, ульке партия тешкилятышыныъ авалесине бинаэн, Керим Джаманакълы ве мен, экимиз Усеин Шамиль Токътаргъазы эсерлерининъ учъ томлугъыны неширге азырлав ишинен мешгъуль олдыкъ. Бир йылда Токътаргъазышыныъ шиирлерини ве Пушкин, Лермонтов, Крыловныъ эсерлерини русчадан татарджагъа терджиме этип, редактирлеп, эки китабыны азырладыкъ. Экинджи йылда «Саадет адасы» романыны ве «Гъафлет ногъай», «Раимсиз балалар», «Моллаларыныъ проекти» адлы пьесаларыны тертипке чекювнен мешгъуль вакъытымызда дженк башланды. Учюнджи китапныныъ иши ярым къалды. Биз Токътаргъазы эсерлерини эдебийлештирюв огърунда ишлеген вакъытымызда къолумызда языджышыныъ эппи мыкъдарда эсерлери, къайд дефтерлери, джѣнклери, Русиешинъ чешит виляетлеринде нешир олунгъан эсерлери бар эди. Дженк бу муим ишни узип ташлады. Мен джебѣге кеттим. Якъан ишимиз Джаманакълыныныъ элинде къалды. Токътаргъазыныныъ нешир этильмек ичюн азырланылгъан бу эсерлерини Джаманакълы тиль ве эдебият ильмий-тедкъикъат институтына такъдим этмеге борджлу эди.

Учъ йылдан сонъ Керим Джаманакълынен Къара деңизиниъ Кавказ ялысындаки къасабасында корюштик. Керим бу ерге Елабугъадан кельген эди. О манъа, Амет-хан Султангъа Советлер Бирлиги Къараманы уваны берильгени акъкъында ильки хабери айтты. Мен бу хабери ульке партия комитетининъ биринджи секретары Булатовгъа бильдирдим.

Булатов бюро азаларыны тошлады, оларнен фикирлешкен сонъ, Джемиль Мешбариев иле Керим Джаманакъ-

лыгъа, къараман хызмет эткен полккъа барыш, халкъымыз адындан оны хайырламакъны авалс этти. Джаманакълы ве Меибарнев кетип, Ростов ве Таганрог бетлерде эки афта доланып, полкъшы Мелитополь яшларында тайыш, Амет-Ханшы корип, дженкте хасис душман иле куреште коьстерген джесюрлиги ичюн юксек унван алувы юзюнден хайырлап кельдилер.

Бундан сонъ мен Джаманакълынен бир бинада эппи вакъыт яшадым. «Къызыл Кърым» газетасынынъ редакторы Исмаиль Алиев Къара деьиз флоты госпиталинде хаста ята эди. Керим иле экимиз эр кунъ диерлик Исмаильни ёкълап госпитальге келемиз. Исмаиль палатада бир озю... Кимерде койка устюнде ята, кимерде койка устюнде отура. «Юрегим агъыра, — дей о, бизлерге, — аякъларым шише. Сонъу не олур, бильмейим? — Пенджерсен азбаргъа козь эте, — шу йигитни коресинъизми? — дей бизге ве тышта деьиз пияде аскерлери арасында мавы халатлы яш кишини коьстере. Сагъ къолу чырышлы ве башынынъ ярысы бинтли. — Бу бала Кезлев беттен. Терекли Къонъгъырат коюнден. Деьиз бригадасында хызмет эте. Бир кунъ не ола, не олмай, Анапа бетте, оляялар, гъалиба, арткъач ичелер, араларында къыз себебинден дава чыкъа, дёрт-беш киши буьа уджюм этелер. Оляя эпписини силиштире. Ким бильсин? Бельки, башкъа шей де олгъандыр. Иши арбий махкемеге тюше. Къонъгъыратлыгъа он бир йыл бериле, сонъра джёреме ротасына тюшип, Кучюк ерге ёлланыла. Кучюк ерде душмангъа къаршы буюк джесюрликнен дженк эте. Дёрт еринден яралана. Оны «Къызыл байракъ» орденинен мукафатлайлар. Кимерде азбаргъа мавы кителини кийип чыкъа, о вакъытта кокюсине ордени такъылы ола. Бугунъ устюнде кители ёкъ. Тюневин меним одамада чокъ отурды. Кучюк топракътаки урушларны икье этти. Эписини язып алдым. Истессеьиз, окъуп бакъынъыз. — О ястыгъы астындан дефтер чыкъарыш, Джаманакълыгъа узатгы. Керим дефтериниъ санфелерини меракънен къарыштырып, андан-мындан окъуп бакъты. — Сагъ олып, мындан чыкъсам, газстамызда бастыраджагъым, — деди Исмаиль Али.

— Терекли-Къонъгъыратлы олса, демек, бу йигит бизим якълы. Бельки, бабасы танышымдыр, — деди Джаманакълы ве азбар бетке бакъты. — Башы багълы союуму?

— Мен озюм де о койлерденим, — деди Исмаиль.

Уйле авгъаи маалъде эвге къайтыш кельдик. Емектен сонъ Джаманакълы меним одама кирди. Отурдыкъ, къонуштыкъ. Халкъ яратылжылыгъы хусусында лаф ачылды. Керим Эдиге эпосы устюнде токъталды.

— Дженк арфессинде базы алимлер бу эртекиннъ беш юз йыллыгыны къайд этмек керек, деген меселени котерген эдилер, — деди о, — меселе къалып кетти. Къайд этиль-меди. Дженк мани олды.

Мен онъа итираз эттим:

— Зан этсем, иш ялынъыз дженкте дегиль, — дедим Джамапакълыгъа, — Эдиге алтын орду сердарларынынъ бири. Шимди совет халкълары немсе-фашизм кучълерине къаршы куреште шу къадар къурбан бермекте, къан тѣмекте экен, мемлекетте Эдиге эпосынынъ беш юз йыллыгы япылса, мантыкълы иш олып чыкъармы?

Джамапакълы тааджипленди:

— Бу сенинъ озюнънинъ фикиринъми? — деп сорады менден.

— Ёкъ... — деп джсвап бердим мен, — менимки дегиль, юксек тешкиятнынъ фикир... Мен якъында Москвада олдым. Анда Адиль Къутуйгъа расткельдим, учъ йыл ичинде о, Къазандаи маъна, джебѣге, чокъ мектюплер язгъан ве озю джебѣге кетмеге истегени алда, Татарстан тешкиятлары рухсет этмегенлерини бильдирген эди. Мени исе апацсыздан, джебѣден Москвагъа, Языджылар Бирлиги мудафаа секциясынынъ меджлисини алып кельдилер. Къутуй иле анда корюштик... О энди арбий кийимде эди. Мен Къутуйнынъ омузлары устюндеки старшина погонярына ишмар этип, кулюмсиредим: «Булар сенинъ ичюн аз дегильми? — дедим онъа. Адиль озю де кульди. «Зарары ёкъ, — деди маъна, — Лев Толстой Кавказ дженкинде арбий унвансыз, адий аскер экен». Эдиге меселенинъ маъна Къутуй айтты.

Джамапакълы меним Эдиге хусусындаки сѣзлеринден сонъ, эпин вакъыт сусып, тюшюнип отурды. «Бир тарафтан бакъсанъ, эльбетте, сен акълысынъ... сен, Къутуй ве даа башкъалары».

Мен, онынъ джиддий ве узун эдебий мунакъашагъа маддеси барлыгыны сезип, лакъырды ичюн онъа имкъан бердим. Лафына мани олмадым.

— Эдебиятта... къайсы миллетнинъки олса-олсун, кимерде патлав ола, — деди Джамапакълы, — нетиджеде буюк истидат догъа. Пушкин — патлавнынъ емиши. Толстой, Маяковский... олар да. Амма патлавсыз догъгъанлар да бар. Олар — эксериет. Эдебиятнынъ багъаналары ве гыда бериджилери — олар. Мен базан тюшюнем: шаир олсанъ, яхшысы ол! Яхшысы олмасанъ, асыл да олма! Чюнки шаирнинъ вазифеси — акъыллы нефис сѣзлернен эсер яратып, онынъ саифесинде адамнынъ анъына

тесир этмек. Осал эсер буны япып оламай. Мен йигирми йыл эвельси шиир яза башладым. Эвеля Джавтобели язды, сонъра мен. Менден сонъ — Булгъанакълы. Мен: шаир шиирни яхшы язмакъ керек, яхшы язып оламаса, асыл да язмасын, дедим. Бея шунда ки, шаирлериниъ, яхуд эдиплериниъ пек чокълары озълериниъ осал эсер язгъанларыны билип оламайлар, о себептен тенкъидчи оныъ нукъсауларыны косътергенде, пек акъарстлене, хаталарыны косътерген, яхуд эсерлери бегенмген адамны — дюньяда энъ акъылсыз, энъ алчакъ адам эсап этелер. Адалетли тенкъидке ачувлангъан языджылар эксернетле истидатсыз адамлар олалар. Лякин тенкъидчилериниъ озълери бир тамам юксек медениетли ве бильгили денильсе, онъа да инанам. Мен: «Шиирни яхшы яз! Яхшы язып оламасаъ, асыл да язма!» дедим. Дженк битсе, эдебиятымызныъ ильмий меселелеринен мшгъуль оладжакъым, — деди Джаманакълы. — Бизде шаирлер аз экенде, мен, яхшымы-ямамы, шиирлер яздым. Энди, шукюрлер олсун, шаирлеримиз чокълашты. Мен бизим языджылар арасында ойслерини билем ки, омюрлеринде агъызларыдан: «Фелян языджыныъ эсери яхшы», деген сёзлер чыкъкъаны ёкъ. Олар ялышъыз озъ эсерлерини бегенелер. Языджыларымызныъ бир къысымы эдебий эсер яратувгъа буюк девлет иши, деп бакъмай. О себептен яраткъау эсерлери кениш, терен маналы ве юксек бедиятли олып чыкъмай.

Даа догърусы, эсерни истесе — яза, истемесе- язмай. Онда озъ иши ичюн месюлиет ёкъ. Бойле чаманлыкънен эдебият догъурылмай. Дженктен сонъ эдебият ишимизни, партияныъ джиддий къарарларына уйгъун суретте, юксельтмек керекмиз.

Керим агъанынъ череси даима къырмызы ве азачыкъ да бискли. О себептени, бильмейим, юзю даима серт корюне. Кульгенде, уфакъ козьлери ёкъ олып кетелер. Юзю хошнут корюне.

Онынъ айтаджакъ шейлери даа чокъ. Эписини бугунъ айтып битирмек шарт дегиль. Меним алты кунюм даа бар. О себептен, лафны башкъа якъкъа айландырып йиберем.

«Сизинъ бир агъанъыз бар эди... — дейим онъа, орта ерден, — о къайда? Сагъ- селяметми?»-«Озюм де бильмейим?...» дей Джаманакълы ве омузларыны къысып ала. Керим агъасыны анъмагъаны, гъалиба, чокъ вакъыт олгъан. Мен сорагъан сонъ элесленди... тюшюнджеге далгъан киби олды. Тюшюнемек мумкюн дегиль. Кърым немселериниъ къолунда. Агъасы фааль совет хадими. Бир

дефа, 1938 сенесииниъ кузюнде, мен Акъ-шейх районуна командировкагъа бардым. Вазифем — район чёллериндеки тракторларныиъ бир кунълик ишлерини тешкерювде иштирак этмек эди. Машина устюнде кой-койден юрьген вакъытымда озюмни умотсизден Джаманакъ кой Совети идаресинде кориш, айретте къалдым. Юксек, къалыи киши, кой Советиниъ реиси, хош чехрели адам: «Къайда ишлейсиниъиз?» — деп сорады менден. Джевап бердим. «Мен Керим Джаманакълыныиъ агъасы олам», деди киши. Тезден азбар ичинде чёюн къазанда къозу эти къызартылаяткъаныиъ корьдим. Ашадыкъ-ичтик. Рсис менде гъает хош тессурат къалдырды. Мен, о вакъытта яш эдим. Меним ичюн аселет къозу союлгъанына тааджиплендим. Атта ишанмакъ истемедим. Лякин бу акъыкът эди. Къозу меним ичюн... мен азыджы экенлигим, Керимниъ меслекдеши олгъаным ичюн союлгъан эди. Симферопольге къайтып кельген сонъ, бу вакъяны Керим агъашыиъ озюне икяе эттим. О севинди.

Шимди... ёкъ, мен агъасыны хатирге кетирген сонъ, о къассветленди. «Джебэдеми экен? Бир якъларгъа кетип къуртулгъанмы экен ёкъса, немселериниъ элиндеми экен — деп кедерленди. — Бу ерде, Хостада, сеинъле корюштик! — итимал, сен тезден кетерсиниъ. Бельки, мени де бир якъкъа йиберирлер... ким бильсин? Дженктен сонъ корюшсек, еиъи ишлер хусусыиъда джиддий лакъырды этмек керекмиз. Мен эдебиятымыздаки ильмий меселелер устюнде чалышаджагъым», — сонъра о дженкнинъ ильки йылы Кърымда тешкиль олунгъан коммунистлер дивизиясы сиясий идаресинде эткен хызмсти ве дженктеки базы вакъиалар акъкъыиъда озюне хас юмор усталыгъыиъен зевкълы шейлер икяе этти. Мен кульдим, озю де кульди.

Тэссюф ки, дженкнинъ бу сонъки йылыиъда Джаманакълы иле бир ерде чокъ вакъыт булунып оламадым. Шималий-Кавказ джебэси штабыныиъ маиъа берген муллети битти, мен Хостадаи кеттим.

Дженктен сонъ Керим Джаманакълы бир талай вакъыт, Самаркъандда яшады. Оджалыкъ янты. Сонъра Елабугъа шеэриндеки рефикасына ве къызына кочып кетти, анда пединститутта рус эдебияты кафедрасыныиъ мудири олып чалышты. Токътаргъазыныиъ учь томлугъыныиъ такъдири хусусыиъда онъа къач дефа мектюплер яздым. Кельген джеваплар... «Эсерлер къайда экенини бильмейим!» сёзлеринден ибарет эди. Бу джевапларгъа пек тааджиплендим. Токътаргъазыныиъ эсерлерини экимиз нешир ичюн азырлагъан эдик. Дженкнинъ башыиъда мен джебэге кет-

тим. Джаманакълы Симферопольде къалды, сонъундан къарысы Решиде, Елабугъа шеэринге кочкъен. Кърым Языджылары бирлиги реиси вазифесинде, меним еримде, Джаманакълы озю къалды. Бойлейликле, Симферопольде бир къач айлар даа яшады. Токътаргъазынынъ эсерлерини къарысы иле Татарстангъа ёлламакъ, яхут Симферопольдеки тиль ве эдебият институты архиви иле бир якъларгъа ёллап, эсерлерини къуртарып къалдырмакъ ичюн онда имкяшлар бар эди. Ойле олса да, Джаманакълы Токътаргъазы эсерлерининъ къайда экенини айтып оламады. Дженктев эвель Токътаргъазы акъкъында диссертация язып, къазан университетинде филология кандидаты унваныны къорчалагъан ве ондан сонъки ильмий аятышы эссен Токътаргъазы яратыджылыгына багъышламагъа азырлангъан шаир Джаманакълы, 1941 сенеси Кърымдан кеткенде, Токътаргъазы эсерлерини озьлери ихтиярыша быракъып кеттими, аджеба? Совет шаири, коммунист, алим Джаманакълы бу ишни якъаандырма? Инаыладжакъ шей дегиль. 1966 сенеси Джаманакълы вефат этти. Революцион-демократ шаир ве эдип Усеин Токътаргъазыгъа юксек къыймет кескенлерден бири Абдурейим Шейхзаде — Алтанълы, етмиш беш яшында экенде, Самаркъанддан тутып Елабугъа шеэринге барды. Джаманакълынынъ анлесинге риджа этти: «Сизде Токътаргъазы эсерлеринден не къалгъан олса, беринъиз... Ташкентте нешир этейик!» деди. Алтанълы бу суалиме: «Бизде Токътаргъазынынъ ич бир шейи ёкъ», джевабынен къайтып кельди.

Бир къач йыл даа кечкен сонъ, Решиде ханым манъа эки-учь ериден багълы папка йиберди. Ичинде Джаманакълынынъ Токътаргъазы акъкъындаки диссертациясынъ бирйиджи варианты, Джаманакълынынъ озюннъ бир къач шири бар эди. Мен о папканы эвеля языджы Риза Фазылгъа бердим, сонъра озюм «Иблисинъ зияфетинге давет» повестини язгъан вакъытында базы малюматлар керек олгъанындан, папканы Риза Фазылдан къайтарып алдым, ичинде манъа керек малюматны тапып оламагъан сонъ, папканы журналист Сафтер Нагаевге бердим. «Мен энди къартайдым, — дедим мен Сафтерге, — сизлер яшсынъыз. Булар, бельки, сизге керек олур!»

«Саадет адасы», учь пьеса ве Тукъайнынъ Усеин Шамильге язгъан мектюплери, не вакъыт да олса, тапылмакъ керек. Олар гъайып олмадылар. Буны яш эдебиятшасларымыз япаджакълар.

Бегали Къасымов,

филология илимлери докторы,
профессор.

ИСМАИЛБЕЙ ГАСПРАЛЫ

Буюк маарифчинең тапшыув

Бельки бу ад бугуньки окъуйыджыгъа пек яхшы таныш дегильдир. Лякин юз йыл эвель о тюркий дюнъядаки энъ мешур адам эди. Оны Къашкъардан Лондонгъадже, Санкт-Пстербургдан Бомбейгедже биле эдилер. О чыкъаргъан «Терджиман» газетасынынъ 1908 сенеси кечирилъген 25 йыллыкъ юбилейине Къытайнынъ «Таранча»сы биле тебрик телеграммасы ёллай. 1911 сенеси онынъ «Ходжан субьян» («Балалар оджасы») китабыны Бомбейде нешир этелер ве муэллифини Индстангъа теклиф этелер. Францияннынъ энъ итибарлы журналы «Ревю де монде мусульман» онынъ миллет огюндеки буюк хызметлерини козь огюне алып намзетини «Тынчлыкъ саасындаки Халкъара Нобель мукафаты»на тевсие эте ве бу теклифке дигер мемлекетлердеки пек чокъ матбуат органлары къол туталар.

О весфат эткен кушо — 1914 сенеси сентябрь 11-де Нариман Нариманов: «Миллет Исмаилбей киби къара-

Исмаилбей Гаспралы

манларыны унутса, озь аятыны бербат этер» деп яза.

Бу котеринки сёз дегиль. О сагъ экеде миллетиниң атасы ве ёл костериджиси деген намны кьазанган эди. Онынъ энъ буюк хызмети шунда ки, о Русие сынъырларында яшаган, лякин такъдириниң язысынен бири-бириден узакълашкан (даа догърусы, узакълаштырылган) ве бири-бирини танымаюв дереджесине барып еткен тюркий халкъларны бири-бирине тапыйтты. Бехбудийиниң тилинен айтканда, «Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларыны пек кыскъа тарихий муддетте эйилик ёлунен ехяне миллий анлеге бирлештирмеге наиль олды». Шаркъ халкъларынынъ маневий аягында, хусусан, мектеп ве маарифинде керчектен инкыляп япты, «усулы джадид» адынен тарихкъа кирген «усулы савтие»ге темель кьойды. Башкъаджа этип айтканда, XX асыр Шаркъыннъ энъ мешур, энъ тераккыйпервер аракети — джадидчиликке эсас кьойды.

О бутюн тюркий халкъларны бир бутюн, ехяне миллет деп бильди. Оларны илим-маарифте, акъ-укъукъта дюньянынъ инкишаф еткен мемлекетлеринен бир сырада кормекки арзу этти. О бутюн акъылы-вуджудынен мына шу мукъаддес ишке — миллетиниң инкишафы ве муафазасына берильген адам эди. Бу хаялий бир арзу дегиль, земанениниң эниш-ёкьушындан хабердар олган, тарих ве такъдирни терен апълаган, Шаркъны да, Гъарпны да бирдай яхшы бильген ве бирдай деп эсап еткен адамыннъ ачыкъ плавлы аракети эди. Языкъ ки, онынъ бу ишлерини айры «достлар» динге шек кетирюв, кяфирлик эсап эттилер. Душманлары исе онынъ устуне сиясий кьабаатлар кьойдылар. Тюркий къавмылары Русие девлетине къаршы бирлештире, ехяне тюрк-татар мемлекетини кьураджакъ ола деп кьабаатладылар. Ве бу давалар мешъум отузынджы йылларда орталыккы акътар-тёнтёр этти. Онынъ ады, онынъ хатиреси несиллер къальбинден юлкьын алып ташланды. Тек бу дегиль, о несиллерге озь халкьыннъ гъаддар душманы этип косътерильди.

Амма акыкът устке чыкмай кьалмай экен. Мына, земин чевирилче-чевирилс Исмаилбей Гаспралынынъ (тарихта Гаспринский адынен кьалды) бакъышлары; хазинеси несиллерге къайтарыла башланды... Кечкен сене Симферопольде мына шу буюк маарифчи догъган куниниң 140 йыллыгына багъышланган халкъара мушаверсе олып кечти. Мушаверсеге дюньянынъ чешит мемлекетлеринден учъ юзьге якъын мусафир теклиф этильди, 90-гъа якъын доклад динълепди. Мен шу мушавереде иштирак этмек шерефине наиль олдым.

Бу мутефескирни бизде яхшы бильмейлер, унуткъанлар. Чет элдерде онынъ акъкъында багъы макъалелер чыкъкъан. Бурбиль деген адам Гамбургта китап нешир эттирген. Америкалы Лаззери диссертация къорчалагъан. Онынъ бу тедкъикъаты 1973 сенеси «И. Гаспринский ве Русиеде мусульман модернизми» деген аднен Вашингтонда басылып чыкъкъан. 80-иджи йылларда исе Тюркиеде Надыр Девлетнинъ, сонъра Мехмед Сарайнынъ Гаспралы акъкъындаки монографиялары басылып чыкъа. Шулардан бир де-бири бу мушавереге келип чыкъса не къадар гузель олур эди, деп тюшюнем.

Симферопольнынъ меркезий мусафирханеси олгъан «Москва»да яшаймыз. Келип-кеткенлернен меракъланам. Мусафирлернен таныш олмагъа тырышам. Уфалы эски аркъадашым Равиль Утясей огълу Каримийни расткетирдим. Ислям динининъ, мешур «Шура» меджмуасынынъ муаррири Риза Фахриддиннинъ, «Алис» медресесининъ муддериси Зия Кемалийнинъ мирасларыны огренювнен огъраша. Бизде де базы тедкъикъатлары нешир этильди. Араб тилини яхшы биле. Надыр Девлетнен багъ тута.

Бу эснада тюркиелилер де келип чыкътылар. Бутюн бир самолётны кирагъа тутып кельгенлер. Бутюн сааларынъ адамлары бар: тильджи, эдебиятчы, тарихчы, икътисадчы, сиясетчи, оюнджы, чалгъыджы, йырджы, атта сеятчы биле. Иш мына бойле япыла.

Гаспралынынъ Тюркиедеки торуны Инджеханым да мушавереге кельген.

Базыларыны танийым. Узбек тилини яхшы бильген анкъаралы профессор, «Тюрк культуры» меджмуасынынъ месъуль кятиби Ахмед Биджан Эржиласун иле кечкен сене Туркстанда Яссавийге багъышлангъан топлашувда корюшкен эдик. Арекетчен, гъайретли. «Тюрк араштырма вакъуфы» башкъанынынъ муавини доктор Халиль Ачыкъкозыни, «Тюркие» меджмуасынынъ мухбирлери къары-къоджа Иззет ве Севинч Чокъумларны да Яссавий топлашувында расткетирген эдим. Эвель таныш олгъанымыз ичюн лакъырды тез багъланды. Равиль агъа менн Надыр Девлетнен таныштырды.

Америкалы Лаззери кельмеген.

Сабасына, 1991 сенеси март 19 кушу Симферопольдеки профсоюзлар медениет сарайыша мушаверенинъ умумий топлашувына бардыкъ. Бизанынъ къапысындан кирилген ерде Исмаилбейнинъ къара мермерден япылгъан бюсти къойылгъан. Оны Тюрк араштырма вакъуфы бахшыш оларакъ кетирген. Залнынъ санасында исе Исмаил-

бейниъ буюк ресими булунмакъта. Тёпедё «Тильде, фикирде, иште бирлик» шиары язылгъан. Бу сёзлер бир вакъытларда Гаспринский нешир эткен «Терджиман» газетасыныъ шиары эди. Бу шиар алтынгда газета дюньянынъ ярысына дагъыла эди.

Мушаверениъ таптаналы ачылувындан ве ресмий тебриклерден сонъ мусафирлериниъ чыкъышы башланды. «Гаспралы Шаркъ халкъларышыныъ буюк маарифчиси» деген мевзуда СССР ПФА азасы, Къыргъызстан феелер академиясынынъ академиги А. Э. Измайлов доклад япты. Доклад тез-тез болунип турды. Къа тиль, къа эскирген бакъышлар, къаде исе вакъыт себебинден бойле олды. Залдакилер Кърым арскетининъ ёлбашчысы Мустафа Джемилевни талап эттилер. Президиум оныъ сёз бермеге меджбур олды. Элли яшлар къарарындаки кучюк вуджудлы бир адам къатты адымларнен санагъа чыкъты. Залда булушгъанлар оны ерлеринден турыш алгъышладылар. 60 — 70-нджи йылларда бу йигитиниъ этрафында долашкъан лафлары хатырладым. Ирадеси къавий экен...

Халиль Ачыкъкозъ сёз алып, тюркий халкълар аятын даки бугуныки муим мушаверсени тебрикледи. М. Джемилевге «вакъуф»ныъ бахшышларыны теслим этти. Москвалы химия профессоры Осман Изидиновнынъ «Къуръан»дан, Садий ве Афиздан икътibas (цитата) иле айткъан эеджанлы нуткъы, «Тюрк культуры» туризм башкъанларында бири Ахмед Эхсанбайнынъ СССР-Тюркиё мунасебетлерине аит фикир-муляазелери, Брежнев, Хрущев, Гагарин, Спиридоновларнен бу хусустакы музакерелерине аит хатырлавлары яхшы теэссулат къалдырды. И. Гаспралынынъ екяне тиль акъкъындаки бакъышларына багъышлангъан Ахмед Биджан Эрджиласуннынъ доклады да буюк меракънен динъленди.

Къалгъан докладлар экинджи ве учюнджи кунълери учъ секциягъа болунип, Гаспралы ве Шаркъ, Гаспралы ве Гъарп, Гаспралы ве Русие мевзулары боюнджа докладлар динълемеге ве музакере этмеге къарар берильди.

Уйледен сонъ Симферопольниъ энъ дюльбер ерлеринден биринде, Салгъыр озени боюнда Гаспралыгъа тикленеджек эйкельге таш къоюв мерасиминде иштирак эттик. Чешит мемлекетлерден кельген мусафирлер, Орта Асия джумхуриетлеринде, Узбекстанда 46 — 47 йыл яшагъан кърымтатарлар, умумен пек чокъ халкъ топланды.

Миллий музыкалар, йырлар янгъырады. Гаспринский аятынынъ пек чокъ къысымы бу шёэрнен багълыдыр. Онынъ девиринде бу шёэриниъ татарджа ады Акъмесджит

эди. Ялта-Алупка ёлунда буюк-кучок эвлер Къара денъизге таба саркъып келеяткъан ерде Гаспра деген кой бар. Исмаилбейиниң ана-бабасы шу койлю. Гаспралы Исмаилбей де озь адышы шу койден алгъан. Лякин о чокъча Гаспринский адысен шурет къазанды. Иикъиляпгъадже олгъан узбек матбуатында о «Гъаспринский» деп язылгъан. Исмаилбей Гаспрадан о къадар узакъ олмагъан, дёрт тарафы дагъларнен сарылгъан Авджыкойде 1851 сенеси март 21-де — мубарек наврез куню догъа.

Бабасы Мустафабей Кавказ ве Кърымныыъ генерал-губернаторы князь Воронцовгъа терджиманлыкъ япкъан, садакъатлы хызмети ичюн 1853 сенеси поручик ушваншы къазангъан, дворян мертебесине котерильген. Лякин, арадан чокъ кечмеден Кърым дженки башлана. Къоранта Багъчасарайгъа кочип келе. Яш Исмаилниыъ тербиесинде анасы Фатимениыъ ве тербиеджиси Хабибениыъ хызметлери буюк ола. Исмаил 6 яшыны толдургъан сонъ, оны Багъчасарайдаки Аджи Исмаилниыъ эски мектебине берелер. Он яшына киргенде бабасы Мустафабей Фатимениыъ игиразларына бакъмадан, оны Акъмесджитски губерния гимназиясына алып бара. Анда эки йыл окъугъан сонъ Воронеждеки (Ель-Кермен) офицерлер арбий окъув юртуна авуша. Он учъ яшында экенде окъувшы Москвадаки Милютин гимназиясына авуштыра. 1868 сенеси оны битирип, Багъчасарайгъа къайта. Зынджырлы медреседе рус тилинден дерс берип башлай. Окъув-огрешов истегеи оны Тюркиеге, Стамбулгъа алып келе. Онда сонъ Франциягъа бара. Вена, Мюнхен, Штутгартта булуна. Парижде И. С. Тургеневнен корюше. Оныа кятип олып ишке кире. Франсыз тилини мукеммель менимсей, сочъра «Иляшлар» болюгинде терджиман олып чалыша, мешур Сорбонна ушверситетинде окъуй. Ннаст, 1876 сенеси Багъчасарайгъа къайтыш келе ве «Зынджырлы медресе»де рус тили оджасы сифатында ишини девам эттире. Шу сене эвлене. Лякин чокъкъа бармадан айырылалар, Исмаиль окъувгъа дала. Исрарлыкъ ве себатнен тюркий тиллерин, тарих ве эдебиятшы огрене, айны вакъытта, о шаркъкъа хас анъаневий окъувшыыъ артта къалайткъаныны, шу себептен мусульманларымыз джиан теракъкъиятындан четке сюрюлип чыкъаяткъаныны анълай.

Не ялмакъ керек? Милютин гимназиясындаки тасиль усулыны, Сорбоннада коръгенлерини мусульман мектеплерине де тедабикъ этмек мумкюн дегиль экенми? Эр бир мектеп, медресе озъиниыъ низамына, къуллапмасына маллик олса насыл олур экен? Диний илимлернен бир сырада

дюньявий фешлерин де окъутмакъ керек дегилями? Бу, месселенинъ тек бир тарафы. Экинджи тарафы шунда ки, тасильни незарет этив шекиллери, бильгиге къыймет кесювнинъ олъчюлери де олмакъ керек. Аятнынъ озю эсаплы шей. Амма бу фикирлер мейдангъа чыкъкъанынен Гаспралыгъа таш атув башланды. Оны кяфирликте, динсизликте къабаатладылар. Техдидлер эп къуветленди. Исмаилбей ян бермеге меджбур олып, ишини денъиштирди. Шеэр башлыгъы вазифесине сайлашып, Багъчасарайны абаданлаштырувнен огърашты. 1882 сенеси мешур Къазан татары Акчурининъ къызы Зоре (Зухра) ханымгъа эвлениди. Олар йигирми сене бахтлы аят кечирдилер. Алты эвлят тербиеледилер. «Олардан Диляра ханым ве Исмаил сагълар», деп хабер берди «Йылдыз» журналы.

Исмаилбей Гаспралы шээр башлыгъы вазифесинде узакъ чалышмады. Шеэр Думасы азалары оны шеэр парасыны «сокъакъларыны ярыкъландырув, эалиге тиббий ярдымны къуветлендирюв» киби насылдыр «файдасыз» ишлерге сарф эткенини багъышлап оламадылар. Оны истифагъа чыкъмагъа меджбур эттилер.

«Авеленсин, гъызалансын, билинъ, бу бир хума, миллат!..» деп язгъан эди ташкентли шаир Тавалло. О неши козьде тутмакъта? Занымджа, бу сатырнынъ мантыгъы бойле: миллетнинъ чечекленмеси ичюц, биринджи певбетте, акъыл ве гъайрет керек. Акъыл илимден къувет ала, маарифнен кескинлешип бара. Гъайрет исе истектен, севгиден догъа, акъыл ве гъайрет ишанчыны, ишанчлы аркетини мейдангъа кетире. Миллет онъа менсюп олгъан эр бир адамнынъ джаны-джияны, бахты-ссадетидир. О коклерге авеленмеси ичюц онъа рух керек, ярдым керек.

Акъыкий вазият насыл?

«Тамаддундан эсер ёкъ, зиллету вахшет сербестир», — деп яза Мухаммед Хады. «Тамаддун»нынъ — медениетнинъ этегини тутмагъандже денъишюв олмаз демектир. Лякин мына шу фикир-муляазаларнынъ мейдангъа чыкъувынынъ озю биле огге джылышувдыр. Бунынъ ичюц отуз йыл сарф этилди. Таваллоннынъ ве Мухаммед Хадынынъ шиирлери 10-иджи йылларда язылгъан. Гаспралы бу меселеде 70-иджи йылларнынъ сонъунда къатий хулясагъа келе, 1881 сенеси «Русие мусульманлыгъы» деген китабында буны этрафлыджа эсасландыра. Джумледен, онда котерильгеси энъ муим меселелерден бири Русининъ озь мусульман гражданына нисбетен мунасбети меселеси эди.

Орта Асия ве Русие мунасбетлерише даир днерлик

бүтөн тедкыкыятларда бир лаф китаптан китапкыа кечип юре: «Русие Шарккыа нисбетен прогрессив роль ойнай... Русиенин укюмранлыгы Кыра деныз ве Каспий денызлери эм де Меркезий Асия ичюн меденийлештириджилик ролюни ойнай». Бу цитатанын асылы текяран башкыаджа. Айды, лаф шимди онын не дереджеде там берильгешинде дегиль. Орта Асия Русие тарафындан запт этильген йылларда Авропа Асия мунасебетлери кениш музакере этильген ве юкыарыдаки нокытаи назар кениш джайрагъан олмалы.

«Сонъки йылларда Русиенин Шаркытаки буюк меденийлештириджилик хызметлери акыкында тез-тез окъуй ве эшитемиз, — деп яза Гаспралы «Рус мусульманлыгы» эсеринде. — Бу хызмет насыл ишлерде корюимек керек? Алжеба, бу ишнин манасы кызыны уезд башлыгына, набии приставкыа, бекликни область я да губерниякыа, фитрни сагълык сакълавкыа ве дигер «бер-бер»лерге, йишек тонны, бешметни дворянлыккыа якъасына деныштирип кыювдан ибарет олып, башкыа япаджаккыа иши кыалмагъан олса?»

Гаспралы «Русиенин Шаркытаки меденийлештириджилик ролю»не мына шойле тенкыидий баккыа ве бу суальге менфий джевап бере. Аксиндже, оны мусульманларны аселет илим-маарифтен узаккыа тутып келювде, мусульманларнын тилини, динини, турмуш тарзыны бозувда кыбаатлай. Буларнын эписини конкрет фактлар, мисаллернен косьтере. Асылыны алгъанда буны рус мемуруленинин озълери де пек гизлеп отурмайлар. Одесса генерал-губернаторы Х. Х. Рооп бир мунасебетнен Багъчасарайкыа кельген эди. Гаспралы онкыа терджиманлыккыа япа ве «Зынджырлы медресе»ге баралар. Генерал-губернаторнын озю де бу ернин эалисини корип, шашып кыала. «Джеваплар, бизим девиримизде мабюслернин, джинастчилернин яшайышы сизин балаларыныыз окъуаткыан шараиттен яхшыдыр», — дей о.

Исмаилбейге пек чоккы фикирлер тышчылыккыа бермей эди.

Бир тарафтан мыллетни ёккы этеяткыан джаиллик, дигер тарафтан чар укюметинин планлы суретте руслаштырув сиясети. Русиедеки мусульманларнын алы не кечеджек, деп тюшюне эди о.

Польшада руслаштырув сонъки 20 йылда кыызгынлашты, «Познань кибн шеэр шойле кысккыа муддетте немселештирильдн де, бизим элимизден бойле иш кельмезми?!» дейлер. Умумен алгъанда тарихта буюк мыллет-

лернинъ кучюклерини бир тамам ютып йиберюв аллары чокъ корюльген. Британиядаки англо-сакслар къарышмасыны алып бакъынъ. Я араплар? Шималий Африканынъ тамыр халкъыны басып алып, «синъирип» йибермедилерми?

Русиеде «гъайрыджыныс» эсап этильген, нуфузына коре экинджи ерде тургъан, эсасен тюркий къавмлардан ибарет олгъан мусульманларнынъ алы не ксечеджек? «Тек кечмишининъ хараб, яры вирап алына кельген абиделери ве оларда сакъланып къалгъан язылар бир заманларда татарлар да нефисликнен язмакъ ве окъумакъ, тефеккур талап этиджи шейлер акъкъында ойламакъ, Афуздаки санъатны, Шейх Садийдеки исасийлики, Ибн Сина ве дигер-арап фарс фейлесофлары беян эткен терен фикирлерининъ шидетини анъламакъ икътидарына малик олгъанларына шатлыкъ берелер». Рус укюмранлары мусульманларны теракъкыяткъа, медениетке давет этмеди. Башталары окъур-язарлы адамлары 50—60 фаизни тешкиль эткен татарларнынъ мектеби-маарифи сёнип кетмекте. Якъында исе Москва янларында Ташкенткедже, Пермден Ленкорангъадже олгъан, мусульманлар япаяткъан ерлерде оларны междубурн православ динине кечирилеяткъаны акъкъында хабер даркъады. Башкъыр д топракълары русларгъа уджуз фиятларнен сатылаяткъаны, Туркстаннынъ бесекетли топракъларындан мааллий зали къувып чыкъарылып, оларнынъ ерлерине казаклар ерлештирилеяткъаныны мемурлерининъ озьлери де гизлеп отурмайлар.

Догъру, русининъ озю де истибдаттап баягъы чекишти. Бу ерде, эксери алларда, могъул-татар баскъыныны мисаль кстирмеге севелер. Лякин инсафнен айткъанда, «онынъ еринде шойле кучъ-къудретке малик олгъан дигер бир халкъ шу къадар муддет укюмранлыкъ япкъан олса, Русны бир тамам ёкъ этип йибере биле эди...» Не яптылар? Алым-салымларыны алдылар, къызларына къыйыш кознен бакътылар, лякин дин-диянстлерине токъунмадылар. Шимди мусульман аятына нисбетен бойле дсмек мумкюнми? Мегер мусульмашар, яни «гъайырджыныслар» къанун огюнде русларнен бир деп илян этильген олса да, амельде вазист бам-башкъа да. Бойле кетювде мусульманынынъ мусульмашлыгышы сакълап къалувы мумкюнми?

Шу къадар шеърлер къургъан, фен ве медениетнинъ ошларнен деаларны, дюньягъа намы кеткен сераскерлерни етиштирген бу миллет сувгъа тюшкен таш киби нам-нишансыз кетеджекми?

Мына бойле дертли фикирлер Исмаилбейге тынчлыкъ бермейлер. О мааллий «Таврида» газетасында арды-сыра

макъалелернен чыкышта булуна. Олар 1881 сенеси айры рисале шекилинде басылып чыкълар. Бу, рус тилинде азылган «Рус мусульманлыгы» эсери эди.

Онынъ колэми буюк дегиль, эки басма табакъ къадар кучюк бир рисале. Лякин онынъ эмиети мисльсиз. О Русинде яшаган мусульманларны шу мемлекетнинъ тенъ укъукълы граждaнларына чевирювге ве айны вакытта, оларнынъ озъ миллий, диний джеэтлирини сакълап къалмагъа догърултылган бир программа эди.

Аким ве табий миллетнинъ — руслар ве мусульманларнынъ озъара мунасебетлери насыл эсаслар узерине къурулмакъ лязим? «Руслар ве рус мусульманлары бир земинде, бир къанун алтында тесадуфий аркъадашлар, башына азылган къомшулар киби яшайджакълармы, я да улу, муаззам ватанымизнынъ буюк аилесинде эвлятлар киби озъара къардашлыкъ алякъаларышы ёлуна къоюджакълармы?!» Не олса да девлет къавий, мемлекет тынч олмасы керек. Энъ алий макъсад-бу! Лякин феъякет басып, мусульманлыкъны бир де-бир топлулыкътан къувып чыкъарылса, яни оны бозмагъа мувафакъ олунса, о ерде ахлякъсызлыкъ, маддий-маевий баштакълыкъ ат ойнатаджагъы белли шей, деп яза Гаспралы. Ахыр-акъибетте о къавм элякетке огъар. Демек, тек бир ёл бар. Мусульманларны тенълик, азатлыкъ, феъ ве маариф эсасында маевий мукеммелештирмеге ве бу ёл иле русларнен бирлештирмеге киришек лязим.

Бу Гаспралынынъ чыкъарган биринджи хулясасы эди. Бу маевий мукеммелештирюв мусульманларнынъ озъ тиллери, озъ окъув васталары иле омюрге кечирильгени яхшыдыр. Рус мектеплеринде окъуп, рус илими, эдебияты, матбуаты вастасынен юксельген мусульманларны пармакънен сайып чыкмакъ мумкюн. Рус-тузем, рус-татар мектеплери деп адландырылган ве гайрыджыныслар ичюн къарарлаштырылган мектеплерден бир де-бир нетидже чыкъмасы къыйын. Исмаилбейнинъ озю бир вакытлар шойле мектеплерининъ тергъибатчысы эди. Лякин 6 — 7 йылдан сонъ буларгъа кетейткъан вакыт ве масраф шу мусульман балаларынынъ керекли илимлерни озъ ана тилинде огренсе, семсерси бам-башкъа оладжакъ деген нетиджеге келсе.

Адамнынъ козю багълы олса ве этрафтакилернинъ кимлигини бильмесе, насыл этип оларнен якъынлашаджакъ? Атта рус башлангыч тасили асыл озеге бир олган Малороссияда нетидже бермеген бир вакытта, оны насыл этип татарларгъа нисбетен къуullanмакъ мумкюн? Сиз рус

мектеплеринде тербие ве маариф ичюн немсе тилини къулланып бакъынъыз, бунышъ нетиджеси не олур экен? Эпъ яхшы оджаларны, эпъ сонъки васталарны къуллангъавышъызда биле бекленильген нетиджеге иришип ола-мазсынъыз, Рус тилининъ ролю исс «гъайрыджыныс» мусульман мектеплеринде буцдан да эмнетсиздир.

Меселенинъ кене бир назик тарафы бар.

Эр бир мусульман итикъады ве турмуш тарзына корс догъру ве элялдыр. О билъгили олгъаны сайын бу хусусиетлер къуветленелер. Лякин такъдирнинъ талабынен о я да бу чет тилини, о я да бу дереджеде менимсеген базы мусульманларымыз етерлик ильмий темельге малик олмай, авропаджылыкънынъ сатхий тарафларыны тутуп алалар ве омюрлерини боштап-бошкъа кечирелер. Булар озъ къавмларынынъ яхшы чизгилерини джойып, башкъаларнынъ эксикликлерини менимсеген адамлардыр. Олар, эксери алларда, яшлыкъта «меракънен» огърашып, къартайгъанда озъ гуналарыны ювмакъ ичюн аяттаки эр бир янъылыкъкъа, маариф ве теракъкъияткъа къаршы аякъларыны тиреп тургъан алчакъ, юзьсиз кишилердир. Исмаилбей мусульманларнынъ бойле чешиитини рус мусульманлары арасында да, араплар, тюрклер арасында да пек чокъ корьди...

1991 сенеси 21-нджи март. Гаспралынынъ мушаввересинде къазанлы профессор Юсуповнынъ сёзлеринден:

«Къазан феномени» деп адландырылгъан фаджиа - тилини, динини джойгъан, анъаневий турмуш тарзы бозулгъан балаларнынъ фаджиясыдыр. Биз орта ве алий мектеплер программасына дин тербиесини къошаджакъмыз. Тюрк-ислям ичтимаий-ахлякий тефеккурини синъдиреджекмиз. Балаларымызгъа, бириджи невбетте, къардашларымызны танытмакъ истеймиз. Тек миллий мектеби бар олгъан халкънынъ келеджеги бар».

Уфалы ислямшнас Равиль Утябай Каримий:

«Къуръан-ы Керим»де «илим» сёзю еди юз элли ерде расткеле! Ингирмиден зияде керс тынчлыкъны сакъламакъ кереклиги акъкъында айтыла. Халкънынъ маарифинде, ахлякъында ислямнинъ ролю мисльсиздир. Гаспралы озъ мектебинде буны айрыджы дикъкъат этти. 1898 сенеси Къуръанны нешир этти. Лякин биз оны ве опытынъен берабер ахлякыны халкъымыздан чекип алдыкъ. Сонъки вакытларда Уфада олып кечкен фелякетлер, хусусан, ичильген сууда фенолнынъ чокълашыш кеткени ве вазиетнинъ фаджиялы шекиль алгъаны эр кеске белли. Якъанларымыз къайтмакъта...»

Маарифни тиль дегиль, илим бере. Русие мусульманларынынъ аятыны рус тили дегиль, къолай, энъ тесирли васталарнен менимсенильген илим-фен деъгъиштирс биле. Ве бу эсас васта, Исмаилбейнинъ фикириндже, аьбаевий мектеп, медресе олмасы керек. Илькинги мектеплер, медреселер эр бир мусульман джемаатинде бар. Бир заманларда мусульманлар озь медреселеринде ильми тиббия, ильми икмет, ильми кимия, ильми небатат, ильми нуджум, ильми эндессе киби онларнен зарурий фенлерни огренгенлер. Оларда джианий (джиангъа белли) алимлер муддерислик якъанлар. Оларнынъ тар, эки къатлы уджрелери илим-фен алемининъ не къадар кешифиятларына шаат олдылар.

Къана шу медреселер?

Медреселер бар, амма эвельки, гъайрет, энъ муими рагъбет ёкъ. Шимдики медреселер илим оджагъы дегиль, сокъгалар ятагъы. Макъсад да, усул да Къуръаншы эзберлевнен сынъырлана. Сокъу, чокъталыкъ. Онынъ серс уджрелеринде 15 — 20 йылда алынган бильгилерни земаиевий окъув юртларында 3 — 4 йылда менимсемек мумкюн. Инсашнынъ омюри шу къадар къадрисими? Керчек, медреселернинъ начар севиеси акъкъындаки кескин лафны 30 йыл эвель Шихабиддин Мерджаний айткъан эди. Гаспаралы «Терджима»нынъ нешири ичюн буюк къыйынлыкъларнен рухсет алган сонъ, шеэр-шеэрден кезип, онынъ программ догърулышы акъкында субетлер кечиргенде онъа смимий къол узаткъанлардан, джан-юректен къолтуткъанлардан бирин де мына шу месур тарихчы эди.

Медреселерни янъыламакъ керек.

Эгер руслар озь мусульманларны ичюн бир чокъ эрбапларны етштирген шанлы арац медреселерини рус земнинде гъайрыдан тиклеген олса эдилер, ватан ве инсанлыкъ огюнде буюк хызмет якъан олур эдилер.

Асылында буны япмакъ о къадар къыйын иш дегиль. Бутюнрусие боюнджа 9—10 медресе, меселя, Къазан, Уфа, Оренбург, Астрахан, Ташкент, Самаркъанд, Баку, Нуха, Багъчасарай киби мусульман меркезлеринде ислях этильсе еткени. Оларны янъыламакъ, манетииндже, бу медреселерге табиий фенлернинъ мааллий тильдеки къыскъа курсларыны кирсетип, тербие эасларыны ве къыскъа рус къанунджылыгъыны окъутмакътыр. Оджаларны уиверситетлернинъ шаркъ факультетлерини, Лазарев адына шаркъ тиллери институтыны битиргенлер арасындан сайлап алмакъ мумкюн. Бойге исляат эр бир медресе ичюн чокъунен 7 — 8 биш кумюшке мал олур. Барсын, эр сене он

медресе ичюн юз бинь кумюш масраф олунсын. Буны, ич олмагаанда, мусульманлардан хайрие топлап да тапмакъ мумкюн. Бу ишлер омюрге кечирильсе, 10 — 15 йылда маарифни тамырында денъиштирмек, гъайрыдан къурмакъ мумкюн олур.

Мусульманларгъа Русиени, онынъ аятыны ве къанунларыны огренмеге имкян беринъиз, оларнынъ тар дюньябакъышларыны янъыламагъа, джанландырыджы илимини мешимсемеге имкян беринъиз. Олар ичюн янъы гъаселерге ве принциплерге къошулуп джерьянышы энгиллстинъиз, ве, сиз, юкъусырап юрген агъыр башлы мусульман бендесининъ не къадар тез джанланып, озьлюгиши инкишаф эттиргенини, рус тefескури ве аятына тез къошулып кеткенини корерсинъиз. Бунынъ ичюн чокъ шей керекмей. Лякин буъа тек догърулыкъ, сафдилликнен, мусульманларнынъ озь тиллерине, окъутув васталарына мураджаат этюв ёлунен иришмек мумкюн.

Бойле япсакъ рус тилине ве рус илимине зарар оладжакъмы? Ватан маарифи, умуминсаний медениет къазанмазмы? Чокътап-чокъ анылашамамазлыкъларнынъ, бахтсызлыкъларнынъ огю алынмазмы?

Бу китап нешир этильгенинен великорус шовинистлерининъ къатгы атешине огърады. Олар, хусусан, мусульманларнынъ мектеп-маарифи миллий эсасларда гъайрыдан къуруладжакъыны — миллий мектеп акъкъындаки фикирлерини бегенмедилер.

Буны Исманлбей биле эди. Милютин гимназиясында окъугъан вакъытларында русперестлигинен нам къазангъан М. Н. Катковнен бу меселеде чокъ керелер чатышкъан эди. Онынъ муаррирлигинде чыкъкъан «Московские ведомости» газетасыны ве «Русский вестник» журналыны да имий суретте окъуй эди. Ташкентте Н. Остроумов ве М. Муропиев, Къазанда Н. Ильминский тамам шойле нокътан назарлы кишилер эдилер.

1882 сенеси август 30-да Н. Остроумов директорлыкъ япкъан Ташкенттеки оджалар семинариясында топлашув чагъырыла. Мевзу — «Гъайрыджыныс (иноронец) мусульманларнынъ маариф эсасларыны насыл принциплер тешкиль этмек керек», докладчы — М. А. Муропиев.

«Эгер биз теклиф этильген лейханы къабул этсек, — дей докладчы, — шимдигедже юкъусырап яткъан мусульман фанатиклерини уягътырмазмыз ве бунынънен коксюмизде йылан беслеген олурмыз... Шундан себеп, — деп хуласа чыкъара докладчы, — мусульманларымыз маарифининъ эсасыны оларны руслаштырмакъ...ислямышы бозмакъ...

умумси диний джихадларыны бозмакъ...макъсадлары те-
шкиль этмек керек». («Туркестанский сборник», том
361, с. 144).

Докладчы Ташкент оджалар семинариясы 16 йылдан
берли срли эалини джелъп эталмаяткъанындан шикъ-
етлене. «Бизим принципимиз срлилерни мектебимизни
севмеге, урьмет этмеге ве онъа ишанмагъа меджбур
этмектир».

Н. Ильминский тюрк-татар халкъынынъ мектеп-ма-
арифине даир эр бир илери джылышувны рус халкъына
къаршы арекет деп биле. Синоднынъ обер-прокуроры
К. П. Победоносцевге ёллагъан бир мектибинде ачы-
кътан-ачыкъ «Русиедеки мусульман халкъларгъа ич бир
тюрлю икътисадий-сиясий укъукъ бермемек керек» деп
яза. Тюркий халкълар алфавитинен чокътан огърашып
келеяткъан тюрк профессоры А. Б. Эрджиласун Гас-
принскийге багъышлангъан мушавереде мсракълы бир
фактны мисаль кетирди. Бесли олгъанына коре, Н. Иль-
минский 1876 сенеси тюркий халкъларгъа рус алфавитини
кеййров теклифинен чыкъышта булунгъан экен. Онынъ
фикириндже, эр бир тюрк къавмынынъ озъ тилине ве
алфавитине малик олмасына иришмек керек экен. Тек
бу такъдирде оларны къолайлыкънен айырмакъ мумкюн.
Бу гъас инкъиляптан сонъ планлы суретте, яваш-яваш
олморге кечирильди.

Мушавере акъкъында баас этейик. 20-нджи март куню
«Гаспралы ве Шаркъ» секциясында ондан зияде доклад
динълениди. Оларнынъ арасында зенаатдашымыз Ш. Тур-
диевининъ «Гаспралы ве Туркстан», Р. Утябасев (Кари-
мий)шинъ «И. Гаспринский ве Р. Фахр-ад-дин», сириялы
Мухаммед Зейнулнынъ «Русиедеки кучюк миллетлер ве
Сирия проблемалары», къумыкъ Ханкишиевнинъ, къазах
Султангалиеванынъ, къазанлы Садриддиновнынъ Исма-
илбей Гаспралынынъ озъ маариф ве медениетлерине, эде-
биятларына тесири акъкъындаки докладлары бар эди.

Шу куньки топлашув битги, уйлелик емегинден сонъ
Багъчасарайгъа догъру кеттик.

Бу адны эшиткенимизнен башта Пушкиннинъ «Багъ-
часарай чешмеси» акъылгъа келе. Хан Гирей ареми. Бахт-
сыз Мария, Зарема. Севги, куньджилик азаплары.

«Терджиман»ны бильгенлер исе Гаспринскийни ха-
тырлайлар.

Багъчасарай Симферопольден 80 километр къадар уза-
кълыкъта. Кучюк, 24 бинъ адам яшагъан бир шеэрчик,
лякин тарихы зенгин.

Автобуста лаф этемиз. «Янъы дюнья» афталыгышынь мухбири К. Усеинов тарихтан кѳонушты. 1443 сенеси Аджи Гирей Кърым хашлыгышы тешкиль эткенде пайтахт шимдики Волгоград якъынындаки Беркесарайда эди. 1601 сенеси Меньли Гирей оны мына шу Багъчасарайгъа авуштыра. О биринджи вакъытларда Янъысарай дешилген, сонъ Гулынешсарай, даа сонъ исе Девлетсарай олгъан. Инаст, Багъчасарай адышен шурет къазанды. Меньли Гирейни узбеклер яхшы билелер. «Халдархан» деген халкъ дестаны да бар.

Дос-догъру хан сарайына барып тюштик. Эбст, шимди о ер музей. Бина огюнде Меньли Гирейге багъышлангъан медхие. Хансарай 1503 сенесииден къурула башлашгъан. Сарайнынъ къурулышы да, пайтахтынынъ бу якъкъа авуштырылувы да шу ханнынъ адышен багълы экени керчекке ошай.

Башта сарай джамисинде намаз окъулды.

Къабирстангъа кечтик. Хан Гирейлернинъ 113 къабир бар дедилер. Бакъылмагъан. Базыларынынъ ташлары кѳопарып алынган.

Роза Люксембург сокъагыны бойлап, Исмаилбейнинъ къабирине кеттик. Дюрбе гъаст гузель Салачыкъ деген ерде. Дѳрт тарафы дагъ, кендинъизни буюк таш къорган ичинде тургъан киби ис этесшъиз. Фаркъы шунда ки, этраф ем-симиъ. Тѳпеге кѳтерильген сайын кѳонгыр тѳс чокълаша. Бир тарафтаки дагъ инсан элинен ёнып япылгъан киби дюльбер. Дерсинъ кок сиигиль туман япышгъан дагъ багъырындан арчалыкълар кѳойныша тайыш тюшкен ве салынып къатгъан. Ава бираз сылакъ. Инсанынынъ бутюн вуджуды раатлана къанат силъики коклерге уадажагынынъ келе. Лякин биз зиярет этмеге баргъан мукъаддес къабирининъ алы-эвалы бутюн теэссурадларны чильпарча этип йиберди.

Гаспралынынъ къабирининъ еринде буюк пармакълыкъ тура. Тегиз, сииль когетлернен орьтюли ерде бири-бирине къуралып кеткен эвлер янындан менѳс кечип, Меньли Гирей дюрбесине чевирильдик.

Киртли. Этрафкъа даркъагъан бедат къокъугъа даянмакынынъ чареси ёкъ. Рухымыз сѳнди, «Зынджырлы медресе» бетке кеттик. Оны Меньли Гирей къурдыргъан экен. Дѳрт юз йылдан зияде вакъыт девамында мусульман дюньясына зия даркъатыш кельген мукъаддес ер. Гаспралынынъ 63 йыллыкъ аятынынъ 40 йылындан зиядеси шу оджакынен багълы олгъан. Медресенинъ гъаст буюк къапысы ве онынъ белиндеки къалын ве къавий зынджыр

узакътан корюне. (Шунынъ ичюн «Зынджырлы» денильсе керек).

Башларымызшы эгип, зынджыр астындан кече ве ичери киремиз. Дешетли манзара. Медресе аджетханеге чевирилген. Нефесим тутулып, чапыш тышкъа чыкътым. 15 — 20 адым о якъта ялынаякъ, сачы кырылгъан, урбасы урьян-пурьян орта яшларындаки бир къадыш манъа ырджайыш бакъыш тура. Даа о якъта кене экиси ша-къыр-шакъыр кульмекте.

Делихане! Бу фикир йылдырым тезлигинен мийиме урулды. Тахминим догъру олып чыкъты. Бу ерни делиханеге чевиргенлер.

Агъыр хаяллар искенджесинде артыма къайтаткъан эдим, къаршымдан Надыр Девлет чыкъты.

— Мемлекетингизде ишсаф, диянат деген шейлерден зерре къадар къалмагъан экен!

Без-сары юзю кызаргъан, козьлюк артындаки козь-лери гъадапнен парылдайлар.

— Миллет озь такъдирининъ саибни олмагъандже вазие-т мына шойле оладжакъ, — дедим.

— Ёкъ, джиянда ич бир къулдар озь къулларына нисбетен бойде мунасебетге олмагъан.

О акълы эди.

Гаспралынынъ мезарына, даа догърусы онынъ мезары олгъан ерге кельдик. 1914 сенеси сентябрь 12-де олып кечкен дженазе мерасимининъ ресимлери о куньлерде Шаркънынъ джерли бутюн газета-журналларында басылгъан эди. Бу ерге о куню адам сыгъмагъан, онынъ оломи Туркестанны да сарсыткъан эди.

«Ах миллат, етди бу анъ алайгъылы, гъамлы заман,
Ферьяд эйле бу фелектен, батты хуршиди джиян», —

деп язгъан эди Къокъандда Хамза.

«Эй саадег йылдызы, баттынъ къаякъкъа сен бу
кунь,
Бунарланды бутюн алем, бильмедик бу тушми кунь», —
деп язды Ташкенттен Тавалло.

«Эй, къыблагахи миллети ислям Гаспри...»

деп башлана эди самаркъандлы Сиддикъий-Аджзийнинъ пири.

Бухарада Айний «Мерсиен устазы Исмаилбек дженап-лары» эсерини язды...

Кечкен сенс Тюркиде нешир этильген «Тюрк дюньясь» журналы Гаспралынынъ къабирин устюне тикленген мермер абиденнинъ ресимини о девирининъ вакъытлы матбуатындан алып басты. Ондан якъында «Янгы дюнья» афталыгъы алып басты. Мезардан хатире оларакъ тек шу ресимлер къалган. Дюрбе олган ернишъ къаршысындаки тепеликте алчакъ эвлер, комюр тозы корюне. Айткъауларына, коре, узакъ йыллар девамында бу ерде домуз бакъылган. Ойле япылган ки, домузларнынъ кубрелери, бутюн пусюрликлери къар-ягъмур сувунсн дос-догъру дюрбеге акъып тюшкен. Термизде буюк дин эрбабы, мешур мухаддис Имам Хаким Термизийнинъ мезары да тамам шойле алда экени акъкъында корюмли тарихчыларымыз А. Аскъаров ве Б. Ахмедов язган эдилер. Тевбе, бу не, тесадюфми, я да къануниетми?

Салачыкъ зирети озь-озьлюгинден митингге чевирильди.

Экинджи куню умумий топлашувда Тюркие кърым-татар медений меркезининъ башкъаны Ильяс Чокъай сёзге чыкты:

«...Эдждатларымызнынъ топракълары бу ерде. Биз такъдир дарбесинсн еринден къопып, Тюркиеге барыш тюшкен несилямиз. Лякин мен делелеримнинъ мезарыны тапып оламадым. Ташлары алып ташланган. Исмаилбейнинъ мезарыны корьген сонъ дешетке тюштим, — дей о. — Мезарларымызгъа токъушманъыз! Ич бир медений мемлекетте ич бир вакъыт бойле япылмагъан. Стамбулда да рус мезарлары бар, албу исс анда руслар яшамайлар. О мезарлыкълар узакъ девирлерде олып кечкен дженклернинъ ядыярлыгъы. Стамбуллылар бутюн мсрумлер сырасында оларнынъ мезарларыны да мукъайтлыкънен бакъалар».

Дилявер Бутуков деген дигер иштиракчи мукъаддес ердеки делихане акъкъында ачувланып сёйледи ве мен бойле алны тек бир ерде — Кенигсбергде немсе санъатыша олган мунасебетте корьген эдим, деди.

Шимдики Роза Люксембург сокъагында Исмаилбейнинъ эви олган. 1883 сенеси «Терджимаи» газетасыны чыкъарууны да мына шу ерден башлагъан. Сонъра газетанынъ юбилей тауаналары да бу ерде кечкен.

Гаспралы «Рус мусульманлыгъы» эсериинде котерген меселелерни омюрге кечирювни мына матбуаттан башлагъан эди.

Вазистни денъиштирмек ичюн башта анъламакъ керск. Бунынъ ичюн исс минбер зарур, деген эди о. «Бир бичаре

фактырыны корьсек, аджыймыз. Олеяткъан заваллыны корьгенде яныкълаймыз, атта бир айваннынъ чекишюви биле бизни аджындыра. Лякин бир дегиль, биньтернен адамларнынъ, бутюн бир халкънынъ джеалеттен мисльсиз чекишеткъаныны корьмеймиз...»

Газетанынъ биринджи санларындан биринде шойле сёзлер бар.

Бир кишининъ фаджиасындан сарсынамыз, ярдымгъа ашыкъамыз. Яхшы! Лякин бутюн бир миллет чекишсе не ола? Бифаркъ къала беремизми?

Бизим энъ буюк душманымыз — башымыздан аягъымызгъадаже къаврап алгъан амансыз джайлликтир, джайлликтир... Мына шуны анылатмакъ керек эди. Ундаи къуртулмакъ, аятны илим-маариф эсасына къурмакъ керек эди.

«Терджиман» мына шойле юксек макъсадкъа васта оларакъ мейдангъа кельди. 1883 сенеси апрель 10 — Русие мусульманларынынъ аятына матбуат куню оларакъ кирди. Шу куню газетанынъ биринджи саны басмадан чыкъты.

Эбет, бу ишлер къолайлыкънен олмады. Бу иш Русиески итибарлы демократик кучьлерининъ падишагъа тесири, текрар-текрар мураджаатлар, Исмаилбейнинъ учъ йыл девамьшда къач керелер Санкт-Петербургкъа барыш-келювлери нетиджесинде омирге кечти. Ниаест, онынъ ярысыны тюркче, ярысыны русча этип чыкъармагъа изин бердилер. Амма изинден сонъ абуне проблемасы чыкъты. Бутюн Кърымдан тек 6 адам языла. Эписи олып 320 абунъ эжинен иш башланды. 1884 сенеси абунеджилернинъ сайысы биттисе етти. Шундан эки юзю Туркстандан эди.

«Терджиман» маарифчилик вазифесини сонъунадже одеген газета сыфатында тарихта къалды. Газета оджа акъкъында Гаспралынынъ тилинден шойле деп яза: «Тюрк-татар миллети оджаларынынъ эмеги киби агъыр эмек ёкътыр, онынъ киби унутылгъан, онынъ киби акъсызлыкъ корьген адам ёкътыр... Эгер бизим арамызда яхшы адамлар олса, булар башта мектеп оджаларыдыр. Эгер бизде фйдалы адамлар олса, олар да оджалардыр. Эгер арамызда озюне ич бир урьмет, макътав, шурет талап этмейини, бутюн гъайретиини окъув-тербие ишине, акъыкъат ёлуна сарф эткен киши олса, булар да оджалардыр...

Шерей сизге мухтерем оджалар! Мусульманларда гьурурланмакъ ичюн бир де-бир шей бар олса, олар да сизсиньиз! Сизинъ федаи эмегиньизинъ къадрине етмегенимиз ичюн, сизни факъырлыкъта, мухтаджлыкъта

кьалдыргъанымыз ичюн бизлерни — окъуткъан балаларынъызнынъ бабаларнынъ багъышланъыз!» («Терджи-ман», 1883 сенеси, 14-нджи сан).

Керчектен оджалыкъ кьадрсиз, шерефсиз, мектеплер начар эди. Медреселер начар эди. Шуннынъ ичюн де Исмаилбей мектепни, маарифни, окъутувшы янъыламакъ тарафдары эди.

1884 сенеси Гаспралы буюк иш башлай. 12 баланы янъыджа — усулы джедид иле окъутыш башлай. Ве 40 кунде оларны окъур-язарлы япа. Балаларнынъ ана-бабаларынъ имтиангъа теклиф эте. Чет адамлар да давет этиле. Эр кес бир агъыздан усулы джедиднинъ мисльсиз имкиндарынъ итираф эте.

«Шимдики дюньяда яшамакъ ичюн инсанлар зияде илимли олмага ве зияде чалышмага мухтаджлар, — деп яза Гаспралы 1898 сенеси. — Эр бир адам заруристи диниясынъ огрендиктен сонъ чешит иште ве муамеледе лязим олгъан бильги, унер, санайы ве саире сааларны бильмелидир. Буларнынъ эписи тасиль ве талим иле мейдангъа келир.

Бизим мусульманлар ялышъыз бир мыкъдар келями шериф окъумаъ ве кимерде бир-эки сатыр кьараламакъ тасили ичюн беш сенек мектепке барып келелер ве аладжакъ бу тасили ичюн яшлыгъынъ ве земане тасилини бербат этелер. Эгер мектеплерде тасиль гузель бир усулда тешкиль этильсе, беш сенелик окъув даа да мукеммель оларакъ эки сенекте битирилип, кьалгъан учь сенекте даа баягъы машомат ве илим кьазанмакъ мумкюн оладжакъ.

Буна бинаэн бинъ секиз юз ссксен дёрт сенеси Багъчасарайда бир мектепни усулы джадидке кьойгъан эдим. Семереси беклеснимден зияде олды. Бир кьач мектеплер даа усулымны кьабул этип, ислях олдылар. Саире вилайетлерден усул корьмеге келип-кеткенлер олыш, бу саекде эр тарафтан эки юзден зияде мектеплер усулымны кьабул эттилер...»

Гаспралы джанинынъ илери миллетлеринден артта кьалыш кетювимизинъ себеблеринден бири оларакъ озь девиринден узюльген окъув-окъутув усулынъ косьтерди. «Эски усул»да окъугъан ве окъуаткъанларны ич акъсылламагъан алда «усул»ны янъыламакъ шарт олгъаныны кьайд этти. Биз теклиф эткен усул коктеп тюшкен дегиль, тек эскини янъыламакътыр, дей.

Буюк исляатчы 5 — 6 яштан 10 — 12 яшкъадже олгъан чешит севиеден, бакъышлардаки балаларнынъ бир сыныфта белли бир тертип-кьаидесиз 7 — 8 саат девамында бир

оджанышъ къолунда, эксери алларда, айны бир шейи тскралап отурувларыны, оларнышъ мешимсев дереджеси ве илимлери незарет олулмаювыны тербисге зыт деп эсап этти. Элифбени огренир-огренемез окъуйыджы ичюн анълашылмагъан арапча, я да фарсчагъа отип кетилиювини янълыш эсап этти.

Гаспралынынъ 1898 сенеси нешир этильген «рехбери муаллимин я да муаллимлерге ёлдаш» китабында янъы усулдаки мектеплернинъ «нумоневий план»ындан башлап, «нумоневий дерс джедвели»недже берильген. Мектепнинъ пенджересинден китап уджресинедже; окъуйыджыларнынъ устки урбаларыны чыкъараджакъ ерден оджанынъ курсюси къаерде тураджагъышадже чызып косътерильген. 30 окъуйыджыгъа къарарлаштырылгъан дерс одасынынъ эни, бою, юксклиги къач аршин оладжагъы биле косътерильген. «Дерс одасы зиялы олсун. Субьяна козь керек, козь ичюн зия керек», деп язылгъан.

Бу мектеплер ичюн башта «Ходжаи субьян» эсас дерслик оларакъ хызмет этти. 1910 сенесинедже о 27 кере нешир этильди. Яваш-яваш эр бир ериниъ озъ «Ходжаи субьян»лары пейда олып башлады. Хусусан, Туркстанда «Устазы авваль» (Саидрасул Азизий, 1901), «Адиби авваль» (Муневверкъары, 1907). «Биринджи муаллим» (Абдулла Авлоний, 1910) киби дерсликлер мейдангъа кельди. «Устазы авваль» инкъиляпкъадже 17 кере текрар нешир этильди.

Исмаилбей кешиф эткен янъы мектеп-маариф концепциясы джедидчиликнинъ темель ташларындан эди. Лякин меселе шунда ки, иш тек бир мектеппен сынъырлашмады. О Русиедеки мусульманлар алемининъ бутюн джестлерини — медресени де, магбуатны да, илим-фенни де озъ ичине ала ве энъ муимни, буларнышъ эписине турмуштаки эмиетине, девирге не дереджеде хызмет этип оладжагъына къыймет кесиле.

Рус мусульманларынынъ, даа догърусы Русие территориясында яшагъан тюркий халкъларнынъ амельде мусавий укъукъыны темин этмек ичюн оларнышъ озъ турмуш тарзларыны, урф-адетлерини, маневий ве ахлякий джестлерини сакъламакъ керек. Акс алда о озълюгини гъайып этер. Къарт тарих бунгъа шааттыр.

Бу ерде тильнинъ эмиети гъает муимдир.

«Текрар айтам, эфендилер, бизде девлетке къаршы ич бир тюрлю фикир, ич бир арекет ёкъ, — деген эди 1912 сенеси Девлет думасынынъ минберинден депутат Садри Макъсудий, — бизде олгъаны-оладжагъы бир истек бар,

о да олс: Русие империясынынъ кямиль укъукълы урь гражданы олув истегидир...

Занымджа, бизим миллий турмушымыз иле рус дев-лети арасында бири-бирине зытлыкъ ёкъ. Биз эр вакъыт Русие девлетинынъ илерилевини, къуветленювини истеген Русие гражданы оларакъ, мемлекетиниң умумий ишлеринде берабер адымлайджакъмыз. Лякин озюмизиниң айле ве миллетимиз ичинде, эждатларымызнынъ бизге васиет этип къалдыргъан мукъаддес шейлерини сакълагъан алда дюньяда яшамагъа, асырлардан берли шекилленген миллий рухымыз истегени киби дюньяда яшамакъ ичюн бизге акъ-укъукъ беринъиз». («Вакъыт» газетасы, 1913 й. 995-иджи сан).

Мына бу бакъышларнынъ темели тап 80-нджи йылларда Гаспралы тарафында къойылгъан эди.

О «Рус мусульманлыгъы» эсеринде буюк девлетчилик сиясети негиджесинде эждатларымызнынъ бир къысымы арап, экинджи къысымы фарс тилинде китаплар язмагъа меджбур олгъанышы, ал-азырда исе руслаштырылаяткъаныны азаппев беян эткен эди. Тек 1905 сенесинден сонъ бойле фикир-мулязаларны бираз сербест айтмакъ имкяны догъды. Чокъ кечмеден, 1907 сенеси «Герджиман»да (38-иджи сан) о «Тюрклик» деген макъаленен чыкъты. Бу макъаладе миллий гъурур, ифтихар дуйгъуларыны терби-лев акъкъында фикирлер айтты.

Эбет, миллет де бир адам киби. О озюнинъ рухыны тиклемек ичюн озюни анъламакъ керек. Кимлигини билъмек лязим. Адамларнен лакъырды этиовден эвель озъ къадир-къыйметинден хабердар олсун. Тек бу вакъытга о эр бир адымыны ишанчнен ата билс. Тарих шаат ки, тюшкюн, сёник замаларда миллетиниң акъикъый эвлятлары даима онынъ рухыны котергенлер ве бойледже онъа имдат бергенлер. Экинджиде, Девлетлер арасында даима куреш олып тургъаны киби, адамлар арасында гизли курешлер олып тура. Бу аят ичюн курештир. Девлетлер арасындаки курешлер къа токътай, къа девам этс, амма адамлар арасындаки куреш бир заман токътамай. Бу эбедий курештир. Девлетлернинъ курси аскерлер, силяларнен олса, кишилер арасындаки куреш илим-фен, бильги, тебикярлыкъ васталарынен кече. Бу миллетке де антгир.

«Миллетчиликни дигер «чилик»лерден фаркъ этмек керек, — деп яза Исмаилбей. — Барсын, миллетчиликни космополитлер ве башкъалар эскилик къалымтысы деп айтсынлар. Бу — оларнынъ иши, лякин биз, башкъа

тюрлю анълаймыз. Эр бир кишиниң озь догърулышы, озь ишкишаф ёлу олмакъ керек. Русие территориясында яшааткъан чокъ миллионлы тюрк къавмы озь шахсий, миллий, медений къияфетише малик олмагъа акълыдыр. Бизим тюркий халкъымыз тыштакилернен бирликте элли миллионлы тарихий ве этнографик бирлики тешиль этмекте. Биревлерниң къалымтыларынен, биревлерниң фикир-ынтылувларынен къанаатлешгенимиз етер, энди озюмизниңки де олмакъ керек...

Биз, тюркий халкълар къадимден берли Мермер дёнъизинден Кытай диварынадже узангъан ири бир тарихий-этнографик бирлик оларакъ яшап кельдик ве тамам шойле яшамалымыз.

Биз, тюркийлер, озь къанунлары ве турмуш адетлери иле бир чокъ салтанатлар мейдангъа кетирген къавм оларакъ яшап кельдик ве бузда сонъ да шойле яшайджакъмыз.

Биз озь тарихымызныъ танъында язымызгъа (Орхан ве уйгъур язылары) малик олгъан, сонъундан да оны илим ве тешеккурдеки буюк мувафакъиетлернен зенгилештирген къабиле оларакъ яшап кельдик ве шойле яшайджакъмыз.

Эгер биз муайен тарихий шараитлер себебинден дигер халкълардан артта къалгъан экенмиз, бу бизни миллий-медений инкишаф укъукъындан марум этмей, аксиндже, о тарафкъа даа буюк гъайретнен ынтылмагъа меджбур эте... Буны бизден халкъымызныъ тарихы, такъдири талап эте. Улу вазифелерден ве улу ынтылувлардан къоркъманъыз! Олар буюк вакъиаларны азырлайлар ве буюк шахсларны тербиелейлер...»

Бу джесаретли седа о вакъытларда пек зарур эди.

Эр бир тазе фикирге къаршы чыкъмагъа азыр тургъан багъывравукъ адамлар даима тапыла. Оларныъ бир топары Исмаилбей «Терджиман» вастасыле мусульман гъаселерини Авропа маарифинен ялдызламакъ, Русиедеки чешит къабилелерни, чешит тиллери олгъан миллионларнен мусульманларны бир миллет этип бирлештирмек ве ниает, Русиедеки бутюн мусульманлар ичюн умумий тюркий тиль эсасында скяне бир тиль ясамакъ истей деп къабаатлайджакъ олдылар.

Исмаилбейниң дюньябакъышышы бильмек ичюн оныъ 1905 сенеси озь газетасында «Зораки руслаштырув пазарнеси» (23-иджи сан) деген макъалесини окъумакъ кифаедир. Рус халкъынен рус укюметиши бири-биринден фаркъ эте бильмек керек. Рус халкъы ич вакъыт бизлерни гъайрыджыныс эсап этмей. Буны рус папазлары, чар мемурлери уйдургъан», деп яза о.

«Буныш киби де тесир акъкъында айтмакъ керек олса, бир тарафлы тесир акъкъында дегиль, озъара тесир акъкъында айтмакъ керек, — деп яза о. — Эгер шимди аятымызгъа, фикирлеримизге рус тесири олайткъан олса, кечмиште Русие бизден чокъ шей алды... Умумен алгъанда исе, эр бир халкъта олгъаны киби русларда да миллий фазилетлер бар. Меселя, «рус кишиси озюннъ эр шейни бирлештирювдеки сабыр-чыдамынен кучлюю ве улудыр». Лякин эр бир миллет озъ ёлунен иикншаф этмек керек. Бу хусуста мунакъашагъа аджет ёкъ.

Миллетнинъ озълюгини косътерген хусусиетлерден бири тиль ве маарифтир. Бу экиси олмаса, миллет мустакъиль олып оламаз. Гаспралы 1905 сенеси язгъан макъалелеринден биринде миллетнинъ темели эки къысымдан ибареттир: тевхиди тиль (тиль бирлиги) ве тевхиди дин (дин бирлиги) деген эди. Керчектен де тильнинъ ери мисльсиздир: «Исанннъ ады олмаса, онынъ озю де ёкъ демектир, бунынъ киби тили олмагъан инсан да сакъавдыр».

«Тиль бирлиги меселеси бизим аятымызда аят-мемат меселесидир ве биз бу меселеде бир адым биле арткъа чекинмеймиз, — деп язды И. Гаспралы 1906 сенеси декабрь 18-де. Бизге арткъа чекинмеге ёл ёкъ. Яшасын миллет!»

Тиль миллетнинъ джаы, аркеттеки тарихыдыр. Онынъ кечмиши де, шимдики аяты да тильнен ифаде олуна. Миллетнинъ яшавчанлыгъына энъ муим шаат тильдир. 1906 сенеси, Исмаилбей айткъаны киби, «тиль йылы» олды. Нижний Новгородда Русие мусульмашларынынъ 600—700 вскили иштирак эткен буюк топлашувы олып кечти. Онда умумий эдебий тиль меселеси бакъылып, оны яваш-яваш шекилленидирмек ве амельге ксчирмек акъкъында къарар къабул этильди. Ниает, 1907 сенеси Русие девлет маариф инспекциясы мемлекеттеки мусульманларнынъ озъ ана тиллеринде окъув-язув ишлерини алып бара биледжеклерни акъкъында махсус къарар къабул этти. Лякин бу къарарда мусульман балаларыны озъ ана тиллериндеки тасилини тек ерли шиведе алып бармакъ зарур, деп косътерип берильди.

Гаспралынынъ энъ къоркъгъан шейни де бу эди. О бу къарарны тамамиле янълыш, атта джинает деп эсап этти.

«Маариф инспекциясынынъ бу ишини биз тамамиле янълыш деп билемиз, чюнки халкънынъ ана тили — озъ миллетининъ ана тилидир. Эгер бизим къадимий ана тилимизнинъ бир алкъасы Алишер Навоийнинъ тили олса, чешит шивелерден тешкиль олунгъан янъы земаневий тилимиз онынъ экинджи алкъасыдыр».

«Терджима»нышъ 1908 сенеси 13-цджы санында басылган «Тиль ве месулиет» деген макъалесинде Гаспралы бу меселге кене къайта, озъ фикирини этрафлыджа эсасландыра. Керчектен де Русиенинъ чешит ерлеринде яшагъан тюркий халкъларнынъ тиллери, даа догърусы шивелери бири-биринден фаркъ эте. Амма скяне эдебий тиль миллий эдебиятнен берабер мейдангъа келе. Оны шекиллendirмек ичюн тек бир эдебий джемаатчылыкнынъ дегиль, бутюн миллетининъ, биринджи небетте, зиялыларнынъ гъайрет ве рагъбети керек. Баланынъ биринджи сёзлери, барсын, шиведе олсун, лякин окъувнынъ экинджи ве учонджи йылында умумий екяне тильде тасилге кечмек керек, дей Исмаилбей. Озъ ана тилимизде, миллий рухымызда олгъан орта ве алий мектеплер, ильмий, медений муэссисслер олмадан, чешит мутехассыслар етиштирмеден ич бир тюрлю иш япмакнынъ чареси олмаз. Нелер миллетнинъ икътисадий, сиясий ве миллий мустакъиллигини темиш этеджек олса, оларнынъ эписи керек. Оларсыз миллет азат олыш оламаз.

«Бугуньден башлап умумий тиль узеринде курсе башламакъ, мектеплер ичюн дерсликлер, окъув китаплары, лугъатлар азырламакъ керек,» — деп язды о «Терджима»нышъ 1907 сенеси 42-нджи санында басылган «Достларыма» адлы мектюбинде.

Буларнынъ эписи миллий анъда, миллий маарифтедир.

Эрмени, гурджи, латышларгъа бакъынъ, олар насыл илериледилер. Финляндия ве Польша мустакъилликке ириштилер. Икътисадиятлары да еринде. Бутюн кереклери бар. Эписи миллий анъдан, миллий тиль ве эдебиятан, дей Гаспралы.

Кене Гаспралы юбилейине багъышлангъан мушаверге къайтайыкъ. Докладчылар тюркий тамырларымызнынъ теренлиги, ниаст, бу тамырларны анъламагъымыз кереклиги акъкъында айттылар. «Бу мевзугъа шимдигеже токъунылмай эди, — деди къримтатар-гагауз алякъалары акъкъында айтаракъ молдавиялы Горогълу. — Шимдики гагаузлар яшагъан ерлерде XI–XII асырларда Буюк Къумония девлети олгъан. Авропада «къуманлар» деп айтылгъан, славяндар исе «половцлер» деп айткъан бу адамлар къыпчакълар эдилер. 1163 сенеси онынъ теркибинде Огъуз девлети мейдангъа келе. Оларнынъ бир къысымы Маджарстангъа кете. Алтын Орду девлети оларнынъ къалгъанышы да дагъытын йибере. Бойледже, Буюк Къумания гъайын ола. Молдаван тилиндеки «чоба»,

«таякъ», «чорпа», «оракъ» киби узакъ сѣзлер кечмиш тарихта ядилярлыкъ олып къалдылар. Лякин къадим къуманларнынъ Молдавияда яшап келесяткъан несиллерини озьлюклерини гъайыш этмедилер. Демократик денъишювлерден файдаланып, мустакъиллик ичюн куреш алып бардылар. Джумхуриет тешкиль этти, университет ачтылар...»

Симферопольдеки мушаверсе меракълы чыкышларнынъ да бирисини москвалы профессор-санъатшнас С. М. Червонная япты. О сѣзюни догърудан-догъру пантюркизмден башлады. «Гаспринский заманында пантюркизм реакцион эдими?» деп суаль берди ве «Ёкъ!» деп джеваплады. Онынъ бу фикри кърымлы Диливер Бутуков ве анкъаралы Мехмет Сарай тарафындан девам эттирилди.

Керчектен де миллетлерининъ озюни танувы, озюни анълавы, озь акъылынен, озь эркинен, озь табиятынен, озь урфынен яшамагъа ынтылувы миллетчилик дегиль, бу табиий алдыр. Аксиндже, буларны бийсинмемек-миллетчиликтир. Биз не ичюн тарих экиге болип ташлагъан Вьетнамнынъ, Йеменнинъ бир девлет олып бирлешювини алгъышладыкъ? Не ичюн эки Германиянынъ бирлешмесине истек бильдирдик? Не ичюн Солженицининъ рус, малорус, белорус миллетлерининъ екане девлет олмакъ кереклиги акъкъындаки фикирлерини табиий къабул эттик.

Мехмет Сарай айткъаны киби, «Тюрклернинъ асылы бир, лякин заман ве мекян фаркълары оларнынъ арасында шивелер, айырдылыкълар догъурды». Оларны бири-бирлерине таытмакъ, екане ве умумий тарихны анълатмакъ тек миллий дегиль, инсайлыкъ борджудыр да. Бу лафны Исмаилбей 1907 сенеси мусульманларнынъ джиан конгрессинде яныш-якытылып айтты. Эгер бу вазифени амельге кечирмесек, миллетнинъ юзюне бакъмагъа акъкъымыз ёкъ, деген эди о. Экинджи де, эр бир миллет озьлюгини къадирлемеге де бильмек керек. Тек бу вакъытта о тенълер ичинде тенъ ола билир. Тек бу вакъытта о «ава» ве «гъыда» алыр. Мемлекетимизде олып кечесяткъан бугуныкы джерьялар улу мутефескирининъ тап о вакъытларда айткъан фикирлерини таскъыламакъта.

Исмаилбей фсоменининъ энъ муим нокъталарындан бириш, шубесиз, эр бир миллетнинъ маариф-медениетини миллий земинде алып барув, миллий тиль ичюн куреш тешкиль эткен эди. Шимди биз, юз йылдан сонъ, мына шу акъкъатнен, мына шу заруриетнен юзь-юзьге келип турамыз.

О тюркий халкълар ичюц екаяне тиль, имля меселесини кьызгъыш кьорчалагъан эди. Тиль бирлиги акъкъындаки фикири, итимал, итиялдан бираз узакълашкъандыр. Кечиси вакъыт озь тахририни кирсеткендир. Амма екаяне язы меселеси котерильмекте. Хусусан, бизде де бу гъаеге кьолтуткъанлар, тюркий халкъларынынъ екаяне латин элифбесине авушувунынъ тарафдарлары чокълашмакъта. Бойле фикирлер Исмаилбей Гаспралыгъа багъышлангъан Симферополь мушавересинде де азери, тюрк, тюркмен зенаатдашларымыз тарафындан котерильди. Демек, бу меселеде де Исмаилбей озюнде сонъки юз йылы огюнден корип айткъан.

Табий ки, ондаки гъаелер муайен бильги ве идракке базана эди. Тюркий халкъларынъ кечмиш медениетини, рухитини терен анълавдан, онынъ сонъки асырларда такъдирини язысынъ тюшюп къалгъан туткъун ве дургъун аятынъ терен идрак этиовден, онъа ёл араштырувдан келип чыкъкъан эди. Бу джеэтен Исмаилбейнинъ «Туркстан улемасы» китабы пек кыйметлидир.

«Туркстан улемасы» 1900 сенеси Бакуда басылды.

Гаспралы замадашларыны къадимий Туркстаннынъ юзден зияде улемасынен тапшытырыр экен, оларны кениш гульшенден бирер-бирер джыйып алынган гульдесте сыфатында такъдим эте, улькенинъ истидатларгъа гъает бай экенини къайд эте. Китап он мевсимге болюнген. Бириджи мевсимде «Туркстанда етишкен улема, машайих ве мухакъкыкълардап базылары» акъкъында икяе этиле. Мевсим «Шах Накъшбанд» — мешур Мухаммед Бахавуддин Накъшбанд (1318—1389) иле башлана. Онынъ «Далил-уль ашыкъын ве «Аятнаме» эсерлери илим-фен адамларынынъ дикъкъатышы даима джелъп эткенини бильдире. Шейх Неджмиддин Къубранынъ «618 иджрий сенесинде Чынгъыз аскери тарафындан шейт» этильгенини бильдирип, эсерлерини талиль эте. Абдухалыкъ Гъыдждуваныйнынъ онларнен эсерлерине токътала. Сырасынъ Исмаилбей Замахшарий, Абу Лайс Самаркъандий, Фазул-ла Аби Лайсий, Хусан Ваиз Кашифий, Мухаммед Иса Термизий, Имам Бухарий киби бир чокъ мешур улемалар, алим ве шаврлер хусусында фикир юрюте, оларнынъ эсерлери акъкъында малюмат бере.

Бу ерде бир суаль догъа. Буюк маарифчи, мутефеккир Исамаилбейнинъ илимий социализм талиматына бакъышлары насыл эди?

1914 сенеси буюк маарифчининъ вефаты мупасебетинен илян этильген чокътап-чокъ макъалелер арасында Фатих

Амирханнның бир хатырлавы бар. Амирхан инкылябий гьаелернен меракъланып юрген йыллар олса керек, Исмаилбейни сыныфлар акъкъындаки мунакъашагъа джелп эте.

«Огълум, Сиз яшсыныыз, теджрибенъиз ёкъ, шу себептен керегинден арткъач буюк ибарелер истимал этесинъиз...— деп сёз башлады Гаспринский. — Сизинъ киби кызгъын рухлы яшларымыз миллетке хызмет этип, онынъ медений севиесини осьтюрселер, о вакъытта биз сынфий ихтиляфлар акъкъында сёйлеширмиз, фикир алышып-бериширмиз. Медениети олмагъан бир миллетнинъ савайысы олмаз. Мадам ки, о ёкъ, сыныф зытлыкъларына даа эрте. Бизим бугуныкы вазифемиз медений осювден ве онъа ёл азырладан ибарет...Бундан сонъки ишни бизден сонъкилер япарлар...»

Миллет ве медениет атасынынъ агъызындаки бу сёзлер эм ишанчлы, эм юксек янъгъырайлар эди», — деп битире озъ хатырлавыны Фатих Амирхан. («Анъ» журналы, 18-нджи сан, 332—333 саифелер.)

Фитрат да тамам бойле ёл тутты, 1917 сенесининъ язында мемлекетте инкыляп атеши алевленип башлагъан бир вакъытта миллетдешлерине мураджаат этип, сынфий айырдылыкълардан козь юммагъа, дин ве миллет огърунда бир олмагъа чагъырды.

Гаспралыгъа къайтайыкъ. Онынъ меселеге юкъарыдаки киби янашувынынъ темелинде буюк мапа бар. Асылыны алгъанда, о ильмий социализмнен таныш эди. Лякин оны къабул этмеди. О, бу акъта махсус эсер де язды. Меселя, 1885 сенеси Стамбулда Исмаилбейнинъ «Авропа медениетине бир назар мувазини» деген китабы нешир этиле. Оны Русиеде бастырмакъ имкяны олмагъан олса керек. Эсернинъ эсас гъаесини Авропада кезип юрген кольге — коммунизмнен мунакъаша тешкиль эте. 1906 сенеси «Терджиман»нынъ 72—76-нджы санларында «Мезхеби иштиракцион» макъалеси басыла. Буннынъ киби, муэллифининъ «Даруль раат мусульманлары», «Юз йылдан сонъ. 2000 сенеси» киби бедий-публицистик романларында да бу фикир, бу дава девам эттириле. Бу табий ал. Озь халкъынынъ, мемлекетининъ истикъбалини тюшюнген эр бир кишининъ бу талимат иле юзь-юзьге къаршылашаджагъы табий ал эди.

Меселе шунда ки, Исмаилбей бу талиматнынъ эсас нокъталарыны шубе алтында къалдырды. Джумleden, о шойле деп язды: «Социализм эмекте сыналгъан къардашлыкътан башкъа не динни, не иркъни, не миллетни, не

тильни таный. Оларнынъ къайдеси ве макъсады: «Бутюн дюнья пролетарлары, бирлешинъыз!» Социалистлер ве социаль-демократларнынъ «адалет», «мусавийлик» акъкъындаки пиарлары тыштан пек йылтыравукъ, кишини мефтюн этиджи олып корюне. Асылында бу назарие, оны догъургъан себеplerге мувафыкъ иш тута... инкъилябий курешке, къан төкмеge чагъыра...»

Медениет ве омюр мытлакъ «адалет ве мусавийликни яшатмакъ ичюн, лякин бунынъ дюнья тертибини бозмагъа аджет ёкъ, акс алда бундан да буюк муреккепликлерге расткелишир. Эр бир адамны ишнен, ернен, тынчлыкънен темши этмек керек. Амма бу ич де бирининъкини мусадере этип, экинджисине бермек керек деген мананы анълатмай» («Терджиман», 1906 с. № 72.)

«Чешит адамларнынъ акъылы, кучю, къабилиети чешит ола, бунынъ ичюн де эр ким озюнинъ имкянына бакъып даврана. Энди исе шуларнынъ эписи адамларгъа тенъ, бирдай болюне, дейлер. Бу насыл тенълик олды? Бунда адалет бармы? Мемлекет ве джемиетни «казарма»гъа чевирип, эр бир адамны умумий емеханеге теклиф этеджек эмишлер... Мащалла социалистлер! Сизлер яхшы медениетке, аджайип турмушкъа чагъырасыз!»

«Юз йылдан сонъ, 2000-нджи йыл» романында Гаспринский тынч ёлнен омюрге кечириледжек инкъиляп акъкъында яза.

Бир де-бир джемиетни тешевбюсюярлыкъ, федаийлик эсасына къурмакъ мумкюн дегиль. Байракълар да не къадар дюльбер олмасышлар, устюнъе урба оламазлар. Шиарлар не къадар юксек олсалар биле къурсакъны тойдырамазлар. Инсанлыкънынъ озъ теджрибесинде сынап кельген бинъ йыллыкъ хулясасыны бизлер бийсинмедик, шундан себеп 74 йыл зарфында къургъан бинамызнынъ темели бош олып чыкъты. Чокъкъа даянамады.

Гаспралы социализм идеалларыны, эксери алларда, дин идеалларынен тенълештирип, киде оларны бири-бирине къойып талиль эткен эди. Шунъа коре, онынъ бу хусустаки бир сыра фикирлери, муляазалары бугунъки кунде пек актуальдир. О 1886 сенеси «Ичтимай вазифелер» («Терджиман», 13-нджи сан) макъалесинде шойле яза: «Ваташы севмек, занымджа, онынъ маарифи ичюн къайгырмакъ, оша ярдым этмектир». Буджеэттен о пек юксек севгиси олгъан адамдыр. Онынъ теберрук намы тек Кавказ, я да Волга боюнда дегиль, Орта Асияда да малюм ве мешур эди. Хусусан, XX асырнынъ башларында Туркстан, Бухара ве Хеванынъ 8 миллионлы халкъынынъ миллий

анъышда олып кечкен денъишювлерде онынъ буюк-теп-буюк хызмети бардыр, деп айтмагъа толу акълымыз.

Лаф шунда ки, о тек назариеджи дегиль, мектеп-маариф акъкъындаки янъы нокътаи назарны догърудан-догъру айткъа тедбыкъ этиов огърунда токътамайып-талмайып чалышкъан амелиятчыдыр да. О шеэр-шеэрден, юрт-юрттан юрп, озъ фикирлерининъ ве бакъышларынынъ кениш халкъ кутълелери арасына насыл етип барааткъанышсн де меракъланды. 1893 сенеси Ташкентке кельди. Самаркъанд, Бухара киби бир сыра шеэрлерде булунды. Миллетнинъ инкишафы ичюн «усулы джадид»нинъ шарт экени акъкъында эмир Абдуляхадкъа мураджаат этти. Бухара эмирини озъ фикирине ишандырды. Эмир Бухара янъы усул мектеби ачмагъа разылыкъ бильдирди. Лякин Туркстан арбий мемурieti киби Бухара эмирлиги де онынъ «усулы джадид»ини севинчен къаршылап алмады. Онынъ шеревине Самаркъанд ве Бухарада ачылгъан эки мектеп, арадан чокъ кечмеден къапатылды. Ташкенттеки ынтылышлар да семере бермеди. Муневвер къарынынъ усулы джадид мектебини ачувгъа рухсет япкъан мураджаатыша Сырдарья арбий губернаторы ред джевабыны берди. Бойле мектеплер эписи бир ачылды. Олар ичюн дерсликлер де азырланды. Амма иш пек къыйын джылышты. Бир чаре этип, чар мемурлерининъ рухсети алынгъан сонъ диндарлар, руханийлер къаршы чыкътылар. Шаир ве оджа Софизадени Намангандан къувдылар.

«Къувды мени джаиллер шойле бир ватанымдан,
Лякин къувып оламаз фикиримши башымдан», —

деп язгъан эди о.

Самаркъандда Сиддикъий-Аджизий къафир деп иляш этильди:

«Акъ сёйлеген инсанларны такъип этеджеклер,
Иманлы мусульманларыма шукюр, Аллаыйм! —

деген эди о мыскъыллен. Ташкентте Мирмухсин Шермухаммедов аткъа багълап сюретильди ве саире. Туркстаннынъ генерал губернаторы И. А. Куропаткин исе кунъделиклерине: «Биз 50 йыл девамында тамыр эалини теракъкыяттан четте, мектептен ве рус аятышдан четте туттыкъ», — деп къайд этти.

Буларнынъ эписине бакъмадан, Исмаилбей Гаспралынынъ мектеп ве маариф акъкъындаки гъаелери Туркстанда да, Бухара ве Хорезмде де озъ семересини берди. Бухарада-

ки «Генч бухаралылар», Хорезмдеки «Генч хивалылар», Ташкент, Самарканд ве Къокъанддаки къызгъын ичтимай аркетлер бунъа айдын мисальдир. Онынъ чырагъы шимди де янып тура. Рухы юртымызда раатсыз кезмекте. Гъаслери исе ольмеди.

1991 снеси март-апрель.
Симферополь-Ташкент.

Шевкый Бекторе

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

Язып алгъан Саадет Бекторе

СИБИРЬДЕ ЯШАГЪАН МАКЪЮМЛЕР

Сибирьде энъ чокъ баскыы ве эзietке огърагъан халкъ Волга озени боюнда сюргюн этильген немселер эди. Олары инсан ерине саймай эдилер. Яш немсе къызларынынъ намусларына кече, чешит тюрлю искенджелер аятчы даянылмаз дереджеге кетире эди. Спецкомендатуранынъ башлыгъы Рязанцев фамилиялы нусха кучюк бир немсе къызыны зорлагъаны ичюн ишинден алынды ве дигер ишке тайин этильди.

Сибирьде сюргюн оларакъ яшагъан немселер бу мудхиш искендже ве ахлякъсызлыкъларгъа къаршы бир шей япып оламай. Бир кунъ баягъы яшларындаки немсе къартынен дертлештик:

— Бизим Волга боюнынъ да, Енисей боюнынъ да фаркы ёкъ. Совет девлети ве Сталин бизге имкян берсе, богъазымыздан къолуны чексе олгъаны, — деди. — Биз япыджы бир миллетмиз. Енисей я да Волга боюнда нелер яратырмаз, бир корьсинлер...

Къарт адамнынъ козьлери яшланды. Юреги парчаланмакъта эди. Билгисини, гъайретиши, чальшмакъ истегини искенджелер алтында къалдырыш, эзietлене эди. Бу бир керчек эди, амма Русиеде бойле керчекке къулакъ аскъанлар тапылмай. Эм сюргюнликте булулгъанлар тек олар дегиль эди. Кавказда Кубань, Теберда, Къарджурт озенлери бойларында, Эльбрус дагъларынынъ этеклеринде ат ве къоюн етиштирмекле огърашкъан балкъарлар, къара чайлар да мындалар. Тюркиенинъ Карс, Ардахан сынъырларында яшагъан ахыскъа тюрклери Туркстан, Къазахстан, Къыргъызстан виляетлерине сюргюн олулгъанлар. Астрахан чёллеринде айванасравджылыкънен огъраш-

Девамы. Башы 1993 сенеси 3, 4, 5-6 номерлерде.

кѡан кѡалмыкъ, чечен, ингуш халкълары да сюргюн олунгъанлар. Бойледже, совет топракъларында яшагъан бир чокъ миллетлер дагъытылды ве парчаланды.

Чобанлыкъта чалышмам биткен сонъ артельге авуштым. Сепет орем. Иште, сюгют далларында сепет орем. Азырлагъан сепетлеримизниъ бир кысымы сатылышкъа чыкъарыла, бир кысымы да артельде къулланыла. Ири бир рус адамы незаретчимиз. Сюгют далларыныъ пармакъларымызда тежара эгилгенни корьгенинен чиппий козьлерини аман кыша ве:

— Рубле алмасыны билесинъиз, амма сепет ямасыны бильмейсинъиз! — деп багъыра.

Чаресизлик ичинде суса ве эп сепет оремиз. Мен мында экинджи сюргюн йылымны толдурмакътам. Даа ич бир шейге алышмадым. Бир саба уянгъанда Большая Муртаныъ кярларнен ортыюлгенини корьдим. Кыш бирден кельди. Чам агъачындан япылгъан эвлер сувукъ эди. Халкъны кяссветлондирген бир меселе бар. О да Енисейниъ бузамасы эди. Озен бузласа, бутюн арекетлер токътайджакъ, бутюн теминатныъ арты кесиледжек. Тек бир Красноярск — Енисей шоссеси къала. Халкъ буны тюшюне, мен исе озюмни тюшюнем. Устюм-башым перишан, сувукътан кьорунмакъ ичюн бир пальтом ёкъ. Берильген параныъ буюк кысымы аванс борджларына кесиле, къалгъаны исе ашкъа биле етмей. Кыскъа бир вакъыттан сонъ ачлыкъ ве сефалет кясаба узеринде къанатларышы керди. Артельде ишчи оларакъ чалышкъаным ичюн ады отьмек денильген къара чавдар хамурындан бираз була билем.

Артельде невбетчилик япып башладым. Учъ адам — бир сабыкъ малиеджи, бир сабыкъ поляк офицери ве мен невбетнен турамыз. Секиз сааттен секиз саатке авушамыз. Гедже аягында невбетчиликте турмакъ керчектен бир азап эди. Сувукъ беденинъни тешип кече, алай еринъни ишгъаль эте. Эр не олса да бу вазифени сринне кетирмек керекмиз. Олюмниъ Русиеде бир тюрлю дегери ёкъ эди. Яшамакъ ве ольмек арасында бир тюрлю фаркъ ёкъ киби.

МЕКТЮПЛЕР

1950 сенсининъ ильк баари яшъы башланды. Ава яваш-яваш кызып башлады. Кунсшке эпимиз асрет эдик. Апрель айында вадидски бузлар кочъти, майыста кяр тѣпелери чекильди, июнь айыныъ сонъунда кунеш юзюни эйидже косьтерди.

Мен эп артельде чалышам, амма сепетчиликни быракъыш, дюльгерлик япам. Бу да мен бильген иш дегиль. Факъат артельде берильген ишни итираз этмек мумкюн дегиль. Эллеримде балта, чёкюч тутаджакъ къувет ёкъ. Буна бакъмадан, бар кучюмшеч чалышам. Чалышмасам, пара къазанмайджакъым. Яшамакъ ве ичимдеки къуртулыш умютини керчеклештирмек ичюн эр ишни япмакъ борджлы эдим.

Бир гедже пек бузладым, язы язмакъ ичюн шиддетли бир арзу дуйдым. Чокъ айлардан берли элиме къалем алмадым, бир сатыр язы язмадым. Эм не язаджакъ эдим? Бу анъде эшиме ве балаларыма мектюп язмакъ акъылыма кельди ве буюк арзунен къалемши элиме алдым. Акъылыма кельген шейлерни языш башладым:

«Севимли эшим ве балаларым.

Сизлерден бугунге къадар ич бир хабер аламадым. Ал-эвалышъызы бильмек истейим. Язган мектюплеримнин ич бирине джевап алмадым. Ич олмагъанда манъа сагълыкъ хаберинъизни бильдиришъиз. Мен энди къартайдым. Ве бу алымда тек арзум сизинъ янынъызда олмакътыр. Бу арзума ирмек ичюн дефаларджа аризалар яздым, изин сорадым. Сиз де анда бу меселенен огърашсанъыз, эр алда мусбет натижеге иришмек мумкюн олур. Балаларым ве сен эр заман хатырымдасынъыз. Хаялларынъыз даима козюмнинъ огюнде, мен сизлернен даима къонуша, дертлешем.

Сагълыгъым яхшы. Артельде чалышам, ватаныма ве сизлерге къавушаджакъ куньлерни асрет ве эсджаннен беклейим.

Мени джевапсыз къалдырмашъыз. Сизлерден келеджек бир сёз биле буюк бахтиярлыкъ оладжакътыр

Шевкый Бекторе».

Адресим шудыр: Красноярский край, Большая Мурта, Прогресс артели.

Ичимдеки бутюн дуйгъуларны язмагъа имкъашым ёкъ эди. Чюнки мектюплеринин ачылып, окъуладжакъыны биле эдим. Бу кыска мектюпни зарфка къойып, япыштырдым. Сабаны зорнен таптым, тапъда почтагъа барып, мектюпни ташладым.

Арадан бир афта кечкен сонъ сабырсызланып, экинджи мектюпни яздым:

«Севимли эшим ве балаларым.

Сизлерден ич бир тюрлю хабер алмайым. Алынъызыны

бильмек истейим. Ёкъса мектюплерим барып чыкьмаймы? Бу къартлык алымда сизинь бакъымынъызгъа итияджым бар. Меним къайтмам ичюн элинъызден кельгени къадар огърашмаңызыны истейим.

Балаларым эр алда буюгъ; эйи инсанлар олгъандырлар. Эпинъизни пек чокъ сагъындым. Мени унутманъыз ве мектюбимни алгъаңыңызнен маңа джевап язынъыз.

Шимдилик сизге Танъриден сагълык-селяметлик истей, козьлериңизден озем.

Шевкъий Бекторе».

Экишджи мектюбимден бир афта кечкен сонъ учюнджисини яздым. Сонъра дёртюнджисини, бешинджисини, алтынджысыны... Эр афта бир мектюп язам. Язам, амма бир тюрлю джевап алмайым. «Бельки мектюплеримни аладырлар, тек джевапларыны маңа бердирмейлердир», — деп тюшюнем. Акъылыма ич де яхшы шейлер кельмей. Инсан узакъта ве ябанджы бир диярда олгъан сонъ акъылына нелер кельмез...

Бойледже, кунълеримни язмакъ ве джевап беклсмекнен кечирем. Амма бу беклейиш эшиме ве балаларыма олгъан асретлигимни арттыра, сабырсызлык ичинде эеджанланам.

Бундан башкъа не япа билирим? Беклейджек, оларынь хаялларынен авунаджакъ эдим. Такъдирим чызылгъан ёлдан юрмек ве олып кечкенлерге сессизликнен даяшмакъ керек эдим.

ДЕВЛЕТ МОНОПОЛИЯСЫ

Большая Муртада бир ашайт ве бир де мануфактура тюкяны бар эди. Биринджи тюкянда эр кунъ къалабалыкълары бер небет олмасына бакъмадан, экинджисинде бу ал пек сийрек корюле эди. Амма о кунъ экисининъ де огю къалабалыкъ эди. Тюкяндарда не бериледжегини бильмек ичюн небетлерге якъынаштым. Небетте тургъан къадымлар ойле гурюльдейлер, бири-бирлерине ойле хаясызджа куфрлер айталар ки, утангъанымдан бираз кенарда токътадым. Не сатылгъаңынен меракъланыш башладым. Чюнки тюкянда оладжакъ шейни огюнден бильмек мумкюн дегиль. Къадымларнынъ сёзюне коре, бугунъ басма, къадым чорабы ве свитерлер сатыладжакъ экен. Паралары етмегени ичюн свитерлер аламайджакъларына джаңлары агъыра. Факъат чорап алмалары мытлакъ шарт эди, чюнки чораплары делъме-делик олгъан экен. Къазангъан пара-

лары итияджларына етмей. Насыл етсин? Олгъаны-оладжагъы 180 рубле алалар, буны ашкъамамы еткизишлер, ёкъса чорап алсынлар? Даа десенъ, бир къач метр басма алмакъ керек оладжакъ. Чюнки урбасы да ипранган. Бу яшамакъ дегиль, садедже яшамакъ ичюн курешмек эди.

Русиеде мал алым-сатымы ве эр шей девлетиниъ монополиясы эди. Тюкяшларда мал талап дереджесинде дегиль. Аранылгъаъ шей тапылмай. Чюнки эр шей «Плановое хозяйство» (Планлы икътисадият системасы)на табий эди. Бундан толайы рус халкъты арасында «не бериле?» келимеси къулланыла. Сатмакъ сёзю лугъаттан тюшюп къалган. Укъюмет тюкянларгъа мал теслим эте, теслим олунган шей сатыла. Базы тюкянлар мал денъиштирелер. Меселя, йымырта берип, мыкъ, тери берип, юн алалар. Базарда йымыртанышъ фиаты бир рубле, малгъа денъиштирилсе 50 капик ола. Денъиштимек ичюн бир ерине эки бёрмек керек.

Укъюмет богъдай ве чавдарныиъ юз kilosыны сскиз рублеге ала, кепекли богъдай ве чавдар уны къарышмасындан пиширилген чамур киби отъмекнинъ эр kilosыны бир бучукъ рубледен сата. Чавдар унуныиъ kilosыны 3,10 рубледен ве без уныиъ kilosыны 12 рубледен сата.

Невбет кеттикче созула, янъы кельгенлер эскилерине къарышалар. Халкъ беклемектен бир тюрлю усанмай, вакъытвыиъ кечмеси ичюн чешит янъылыкълар, риваетлер айталар. Энъ гъализ куфюрлерни козьлерини юмайып айта ве къахкъахалап кулелер.

Тюкяшныиъ ачылмасына даа учъ саат бар. Невбеттеки къадынларыиъ гевезелиги эп арта, затен, Русиеде энъ чокъ лаф эткен ве сёгюнген къадынлардыр. «Дюньяда энъ чокъ куфюрленген къадын анги миллетте чокъ?» деген мевзуда бир анкета кечирилсе, шубесиз, рус къадынлары биринджи ерни алыр эдилер. Бойледже, баскъы, сыкъынты ве ёкъсуллыкъ ичинде яшаган инсанлардан башкъа бир шей беклемек догъру олмаз.

Мен беклемектен ёрулганым ичюн артыкъ невбетте къалмакъ истемедим. Яваш-яваш эвге къайттым. Чарлыкъ девиринден сонъ Русиеде ахлякъ месслеси чокъ бозулды. Дигер миллетлерге бакъкъанда февкъуляде тюшкюн эди. Фаишлик о къадар табий олып къалган ки, асылзаде къадынларыиъ биле бир къач севгилиси ола. Русиниъ энъ киббар отеллери бир фаишехане киби. Истенилген къадышны ресторанда сымарланган емектен тез булмакъ мумкюн.

Русие чарларында бири кувьернинъ биринде Петербург полис башлыгыны чагырып эмир эте:

— Йигирми дёрт саат ичинде Петербургдаки бутюн фаншелерни Сибирьге сюрюн этинъиз!

— Баш устоне, — дей полис. — Факъат ишке къаерден, ктышлыкъ сарайданмы башлайым?

Чар джевап буламай. Бу фикир халкънынъ арасында нек айтыла эди.

Джебинде беш къуруш парасы, эвинде бир тилим ашайджакъ отьмеги, пакетинде бир дане сигарасы олматъан адамлар авучлары ичинде бош сигар къутусыны эзгелерек: «Дошъл до социализма» дей эдилер. Социализмдеки къаиделер халкъны сефалет ичинде сюй-ресклеимесини козьде тута, догъру къазаныш, догъру яшамакъ имкяныны бермей.

ОТЬМЕК ИЧЮН НЕВБЕТ

Баскъы, ачлыкъ ве ёкъсуллыкъкъа рагъмен Русиеде вазисг бам-башкъа акс эттириле, бутюн матбуат васталары, пропаганда системасы халкънынъ ферах ичинде яшагъаныны, Совет Социалист Республикалары Бирлигининъ бир дженнет олгъаныны косътермеге чальша. Керчеклернинъ бу къадар къабартылгъанына акъыллы бир адамныш инасмасы зор эди. Чюнки халкънынъ чектиги сефалет эр адымда корюнип тура. Кечинюв сыкъынтысы чскильген бир мемлекетте халкъ газета окъумагъны акъылына биле кетирмей.

Кене къыш кельди ве Сибирьнинъ шиддетли сувукълары озь кучюни косътерди. Термометр кушьдюзлери отуз беш, геджелери исе къыркъ беш дередже сувукъ олгъаныны косътере. Мен учь кушден берли отьмексизим. Халкънынъ бир чокъ къысымы япкъан киби сувда пиширилген, я да кульге комюльген къартюппен кечинем. Къартюп отьмектеп чокъ олып, халкънынъ этиштирген тек махсулы бу эди. Алма къартюп ич бир вакъыт отьмекнинъ ерини туталмай.

Ачыкъ согъки цокътасына етти. Бир тилим отьмек тапмакъ ичюн чаре арамакъ керек эдим. Бу тюшондже иле шиддетли сувукъкъа бакъмадан, сокъакъкъа чыкътым. Ава о къадар сувукъ ки, сокъакъларда кимсе ёкъ. Отьмек алмакъ гъайретинен даа тез юрдим. Огюмде, къарлар устюнде кучьлюкнен юрип кетейткъан эки адамны корьдим. Бирини тапыдым. Мангъа къомшу олгъан факъыр бир къадынынъ огълу Митя эди. Он эки яшындаки бу бала-

пынь бабасы тюрьмеде эди ве озюнден текяран кучюк кърдашы да бар эди. Башындаки балабан кълпакъ ве аякъларындаки ямавлы чызмалар бабасыныньки олгъаны корюнип тура. Митя ачыкъкозь бир бала эди. Эвнинь алыш-веришини о япа, тюкянда невбетлерде де о тура. Невбетинь энъ огюнде даима Митя ола, биринджиликни кимсеге бермей. Митянынъ насыл олса да биринджи оладжагъыны, мен де артындан ер ала биледжегимни тюшюнип, адымларымны явашлаттым. Затең ёрулгъан ве сувукътан пек ушюген эдим.

Яныылгъаным. Тюкян огюне кельгенде бир инсан селининъ невбет алында тургъаныны корип шаштым. Озь-озюме теселли бермек ичюн «булар тюневинден берли невбетте тургъанлар олса керек» деп тюшюндим.

Юзюни къалын шалнен ортыкен кърт къадыннынъ артындан турдым. Бир къач дакъикъа сонъ меним артымдан он-он беш адам невбетке турды. Невбет кеттикче чокълаша, сувукънынъ артмасына бакъмадан, эр кес беклей. Вакъыт яры геджеден кечкенине бакъмадан, кимсе ериңден кыбырмамай. Устюмде къалын къой тоны, аякъларымда валенкалар, башымны тонымнынъ ичине сакъламагъа чалышаракъ, сыртымны диваргъа чевирип турам. Тонъмамакъ ичюн ара-сыра кыбырдай, эллеримизни ве юзюмизни кърнен окъалаймыз.

Куннинъ ильки ышыкълары яваш-яваш биз булунгъан срни де айдышатты. Саба аязы даа шиддетли эди. Джигерлеримнинъ сувукълашмасындан кърккъуц, агъызымны ачмай, тек бурнумнен нефес алам. Яры къаранлыкъ ичинден бир кольгенинь бизим тарафкъа келеяткъаныны фаркъ эттим. Къапы огюнде тургъан юзлердже инсаннынъ бир агъыздан: «Келелер! Келелер!» деген сеслери орталыкъны чылататты. Бу арада буюк бир къалабалыкъ чыкты. Невбет бозулды, саатлернен индемейип беклеген адамлар къавгъа ве куфюрнен бири-бирининъ срини алмакъ ичюн куреш башлады. Тюкян мудири бу вазиятни корьген сонъ, япаджакъ бир шей олмагъашыны ашлады, тюкян ичине кирип, къапыны ичеридең мандаллады. Затең, тюкянынъ ачылмасына даа вакъыт бар эди. Халкъ бир муддет дёгюшкен ве тутушкъан сонъ, бири-бирининъ устюне энъ гъализ куфюрлерни савургъан сонъ ятышты, эвелькиси киби невбеттен ер алды. Саатлер пек агъыр кечелер. Бу арада эр кес озь тюшюнджелерине далды, беклеркен, сувукъны даа аз ис этмек ичюн невбетлерге айт гъарип ве кулюнчли икяелерни айтмагъа башладылар. Бойле узун вакъыт невбетте тураркен, догъургъан къадынлар биле расткеле,

эллєринде кѳундакъ балаларышен невбетке келип тургъанларыны да корѳмєк мумкюн. Оларыны текѳран чокъ отѳмєк алмалары ичюн балалары да сырагъа кѳошула экєн. Адамларныны айткъанларына коре, балалары олмагъан къадышлар кѳомшуларындан эманет оларакъ бала ала, базылары исе антерининъ, я да пальтосыныны астындан курсагъына ястыкъ багълап, агъыр аякълы оларакъ корѳѳмєк истей экєнлєр. Адамлар чєшит тѳюрлѳ лафларнен вакъыт кечирєлєр.

Бир кєре цєвбетте тургъанда бир къадынныны догътургъанына шаат олдым, метастетине шашып къалдым. Бала сыны ве ала бильдиги отѳмєкни кѳолтугъына кѳысып, бир шей олмагъан киби янымыздан кечип кєтти. Къадын кєтер экєн, аркъадашлары артындан:

— Таня! Адыны Ржаной Хлеб (Чавдар Отѳмєги) кѳой, — деп багъырдылар.

Бу адисєдєн бир къач кѳнъ кєчкєн сонъ Таня кєнє цєвбетте тура эди. «Баламныны адыны, эльбетте, Ржаной Хлеб», — деп кѳойдым, — дєди. Къадынныны кѳюндеки мазунлик ифадєси сакъланып къалгъан, эр кєс кулєркєн, мєним ичим сызлады.

КРЕМЛЬДЕКИ ЕУДИЙ ДОКТОРЛАРЫ

Кремль докторларындан он, я да он бир адам къапалгъаны акъкъындаки хабер бутѳн тафсилєтларынен Сибирге, бизим булунгъан єримизге єтип кєльдѳ. Бу назар-итибаргъа алышмайджакъ бир вакъиа дєгиль эди. ТАСС агентлиги, радио, матбуат бу вакъиа акъкъында бильгилєр ве тахминлєр нешир этє ве айта. Диагноз кѳойгъан эким къадынныны (Лєнин ордєнининъ саиби) да къапалгъаны бильдирилє. Къапалгъан экимлєрнинъ єписи судий эди.

Аджеба, экимлєрнинъ къабааты недєн ибарєт эди? Дагъылгъан ривєстлєргє коре, олар Сталини ве дигєр коммунист лидерлєрини зєрлєп ольдѳрмєк истєгєнлєр. Асылында бу ифтирадан ибарєт эди. Бу фитнє ве фєсєт Русия ичєрисиндє кѳчкє малик, судий алейхдарлыгъыны корѳѳклєй. Коммунистлєрнинъ истєгєнлєри дє, затєн, бу эди. «Жидовская морда» (Еудий сурєтли) дѳє акъарєтлєнгєн судийлєр маддий ве манєвий джєэттєн чєшит искєнд-жєлєргє огъратыла эдилєр.

Большая Муртада комсомол яшлар бир кѳнъ мєни дє ташкъа тутты ве артымдан «Турєцский жид» деп багъыр-

дылар. О вакытга ёлдан кечкен ве мени таныган бир адам «О судий дегиль, тюрктир» демесинен бу азгыш генчлернинъ элинден къртулдым.

Совет Руснесинде ялынъыз халкъ арасында дегиль, айдын табакъа, атта коммунистлер арасында биле судийге душманлыкъ дуйгъусы эвельден мевджуттир. Онынъ ичюн Кремльдеки экимлернинъ къапалувы, ондан да эвель «МГБ тертиби, бир большевик фитнесинден башкъа шей дегильдир» дие тюшонильди, экимлер аджынылды, факъат сонъралары судий душманлыгъынъ кеттикче артмасы къаршысында бу ис гъайып олды.

Бир мемнюиетте бир интикъам иссининъ ср алмасы мытлакъ эди. Чюнки о заманга къадар эзиет чеккен, мал, джан ве урриеттен марум этильген рус халкъы эди. Еудийлер исе бу тазыйыкълардан бир дередже къртулган ве девлетнинъ юксек мертебелерине къадар юксельген эдилер.

Бу дефа да Кремльнинъ вазифели экимлерининъ къапалувы рус халкъынъ кин ве интикъам дуйгъусынен бирлешип, даа да къабарды, энди олар судийлерни аджымайлар, аксине, энъ агъыр джезаларга огърамаларыны истейлер.

Коммунистлер къурназлыкънен тюшонип тапкъан бу усулы судий алейхтарлыкъы пропагандасына келиштирмеге мувафакъ олдылар ве судийлерге нисбетен душманлыкънынъ сакъланмасына ириштилер.

КОММУНИСТЛЕРНИНЪ БАРЫШЫКЪ ОГЪРУНДАКИ АРЕКЕТЛЕРИ

Корея дженки башланган кунълерде Коммунист партиясынъ пропагандасы кенишледди, рус офицерлери командирлик япкъан Кытай гонъюллилеринден ибарет аскер къысымлары Корея дженкине ёланды. Советлернинъ эр бир ишке къарышув адети кеше бир кере корюльди. Эр анги мемлекетнинъ ич ишлерине къарышмаюв сиясети ни сёзде кутъкен Совет мемлекети амельде бунынъ аксини япмага алышкъандыр. «Американынъ Кореяда не иши бар?» деп озъ аркетлерининъ устюни ортымге ве Американы фашизмге чалыша. Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынъ акълы талабыны кеңди халкъындан гизлерек, Корея дженкини тек бир Американынъ истилясы оларакъ косътермек истей. Бунынъ ичюн де мемлекетте Америкага къаршы кениш пропаганда кампаниясы баш-

ланды. Кремльниһъ бутюн бу гъайретине бакъмадан, рус халкъы бу ялашларгъа ишанмай.

Бир муддет сонъра бу пропаганда лагерьлерге де келип етти. Америкалыларныһъ эсир алгъан аскерлерге якъан икенджелери, акъылгъа ятмайджакъ дешетлер икяе этиле. Амма умумий вазнет кескин эди. Совет идареджилериниһъ Американы истиляджы, эзнетчи ве дженк тарафдары (!) оларакъ косътерювлериис эписи бир рус халкъы ишанмай эди. Чюнки америкалылар иш ве тиджарет адамлары оларакъ танылгъан бир халкъ эди, меденист ве аят стандарты джеэтинден де дюньяныһъ энъ илери бир миллети эди. Факъат инглизлер ве алманлар ичюн вазнет бойле дегиль эди. Мында халкъ инглизлерни эвель-эзельден истиляджы ве истисмарджы халкъ, алманларны исе Русиниһъ амансыз душманы оларакъ билелер. Коммунистлер ялыһъыз дюнья миллетлериис дегиль, озъ халкъыны да Совет девлетииниһъ барышыкъ сиясет алып баргъанына ивандырмакъ ичюн гъайрет аямайлар. Озюне душман сайгъан халкъларны да теджавузкар этип косътермеге ве дженкке азырланаракъ, рус халкъыны даа да эзнетлемеге акълы олгъанына ишандырмакъ истей.

Коммунистлер Корея дженкиниһъ сонъуна якъын «Джианда барышыкъ» адлы яһъы бир пропаганда кампаниясына башладылар. Бу коммунистлерниһъ яһъы бир усулы олгъаны аһълашыла, факъат сербест дюньяныһъ базы бир дживар девлетлери онъа инандылар. Амма халкъ Кремльдеки бир авуч идареджиден башкъа тюшюне ве керчектен барышыкъшы арзу эте. Халкъ йылларджа сюрюльмектен ве такъип этильмектен, аятыны феда этмектен тёньюльген эди. Артыкъ раатланып, эйи шараитлер ичинде яшамакъ истей. Совет девлети барышыкъ огърунда курске башлагъаныис рус халкъы озюниһъ чокъ йыллыкъ теджрибесинден келип чыкыш, буны бир «Дженк сиясети» шекилинде аһълады.

Отуз беш сене-партия сафында булунгъан эски коммунистлерден бири, шимди исе сюрюн этильген бир макум «Барышыкъ сиясети» акъкъында бир кере манъа шойле деди:

— Москвада мейдангъа кетирилген яһъы бир тешкилят «Дюнъяда барышыкъ» адлы бир беяннаме азырлагъан ве эр кеске оны имзалатмакъта. Истеген-истемеген эр кимсе бу беяннамеге зорнен имза къоя. Атта мен биле истемейин имзаладым. Амма эр кес коммунист партиясыниһъ эр истегине боюн эгмек зорундадыр. Истеген вакъытында дженк башлар ве бир кимседен сорап отурмадан

адамларны олюмге айдар. Коммунист партиясынын ильк принципи де будыр. «Шалтай балтай нет, будь готов, всегда готов!»

Бу бир керчек эди. Коммунизм ордусыз ве дженксиз яшап оламаз. Бу идеологиянын бир мемлекетте кюлайджа джайрамасы ичюн бир дженк я да бир инкыляп керек. Дженклер ве революциялар битсе, бу режим де бите биле. Чюнки о дайма курушлерге ве енйшлерге давет эте. Эр бир коммунист бу сёзге инамакь борджлы, акс алда чокь агьыр джезаларгьа огьратыладжакь.

КОЛХОЗ

Большевиклер укюметни эльге алгьан сонъ орта аллы койлюлерни кулак деп илян этти, оларны сюрюнге огьратты, коллектив чифтликлер тизип башиладылар. Коллектив чифтликке (колхозгьа) кирмек ихтиярий эди. Истеген койлю колхозгьа кире, истемеген кирмей. Колхозгьа кирген койлю, топрагьыны, мал-мулькюни колхозгьа теслим эте, бундан сонъ озю де онъа кире. Колхозгьа кирмегенлерден агьыр налоглар алына, кьыйынлыкьлар астында кьала. Койлю кьуртулуш чаресини колхозгьа кирювде коре, я да оны бу ёлны сечмеге меджбур этелер. Иште, Совет Руснесинде шахсий мулкчилик бу шекильде битирильмекте эди. Он эки яшыны толдургьан эр бир койлю, джынсына бакьмадан, колхозгьа аза олмакь керек. Колхозгьа ант олгьан топракьлар, орманлар, машиналар затен укюметниники эсап этиле. Койлюде тек чалышмакь укьукьы бар. Эр бир колхозджы куньде нормаль оларакь секиз саат чалышмакь ве бу вакьыт ичинде девлет тарафындан бельгиленген норманы толдурмакь керек. Бу алда колхозджы бир эмек куню кьазана, эгер норманы бир бучукь кере толдурса, бир бучукь эмек куню кьазана. Ай сонъунда куньделиклер эсап этиле, йыл сонъунда исе йыллыкь эмекке скюн чекиле. Колхозджы эмек акькьыны махсулат топлангьан ве девлетке берги оларакь, махсулынъ буюк бир кьысымы берильген сонъ, кьалгьан кьысымы колхозджыларгьа эмек акькьы оларакь такьсим этиле. Чокь алларда колхоз девлетке бутюн борджларыны берген сонъ озь колхозджыларына бермеге шейи кьалмай, атта девлеттен даа борджлу олыш кьала.

Колхозджы озюне берильген ишни джан-юректен япмакь керек, акс алда саботажджы эсап этиле. Бунынъ джезасы Сибирьге секиз йыл сюрююн эди.

Укюметнинъ бутюн баскысына бакъмадан, колхоз системасы Русисде пекинип оламады. Койлю отъмек ичюн энъ агъыр шарайтлерде чалыштырыла, эписи бир отъмегининъ акъкъыны там алып оламай. Койлю тешкилятыны якъындан коръмек маъна да къысмет олды. 1952 сепеси район иджра комитетинден кельген къарар эсасында мен чалышкъан артельден элли киши «Предельный» колхозына ярдымгъа кетеджек эдик. Колхоз Енисей кенарында, дагълыкъ ве орманлыкъ бир ерде 36 эвден ибарет типик бир рус койи эди. Аякъларымыз юрьмектен шишкен бир алда койге кельгенимизнен бизни клуб бинасына ерлештирдилер. Тозлу, тспракълы тешемени сув сепип сипирдик ве одеялларымызны яйып отурдыкъ. Бир муддет сонъ колхоз реиси кельди ве бизлерни экишер-учер эвлерге такъсим этмеге башлады. Мен ве эки аркъадашым тул бир къадыннынъ эвине тюштик. Эв саибеси орта яшларындаки зайыф бир къадын эди. Яшына бакъмадан, арекетчен, лаф севген ве дюльбер къадын эди. Бизге чай азырлады, бир къач тилим чавдар отъмеги кесерек, бираз да къартоп къойды. Мавы ренкли эски ве кирли орътюле орътюльген стол башына отурдыкъ. Эвининъ ичи пис ве чиркий толу. Чавдар отъмеги ве текяран къартоп ачлыкъ дуйгъусыны бастыраджакъ дереджеде дегиль эди. Емек биткен сонъ булулгъан одамызны тедкъикъ эттим. Кошеде бир тахта кровать бар. Устюндеки тешек-ястыкъ эльге алышмайджакъ дереджеде кирли. Диварда асувлы Меръем Ана ресимини коръген сонъ тааджиПЛендим. Демек, къадын диддар бир инсан. Бу анъде хафиф бир сес эшитип, башымы чевирдим, эв саибеси иле назарларымыз чатышты.

— Билесинъизми, — деди, — узун сенелер Меръем Анамызнынъ ресимини одамызнынъ бир кошесине къойып оламай эдик. Факъат товарищ Сталин кильселернинъ ачылмасына ве диний ибадетке мусааде эттиги ичюн Меръем Анамызнынъ ресимини диваргъа асмагъа мувафакъ олдыкъ. Сагъ олсун (!) Сталин...

Къадын бу «сагъ олсун»ны ойле бир сеснен айтты ки, «Алла бойнуңы урсып» манасында экенини анъламакъ кучъ дегиль эди. Дикъкъатнен юзюне бакътым, джевап бермегенимни коръген сонъ, дилге алякъамны ольчемек истер киби сорады:

— Сиз коммунистсинъизми?

Серт бир арекетле башымы салладым.

— Хайыр, — дедим. — Биз учюмиз де коммунист дегильмиз. Бундан сонъ о терен нефес алды ве акъырын давушнен: «Аллагъа шукюр» деп сомурданды. Козълери

парылдады, юзю пемпелешти, озь дининде олмаса да
имаи саиби олган адамларнен кяршылашмакъ оны
севиндирди. Тез арекетнен кяпы янына кельди ве ты-
шарыгъа сесленди. Бизни балаларышен таныштырмакъ
истей эди. Он беш яшларында бир огълу, он эки ве
он яшларында эки кызы бар эди. Одадан ичери кирген
балаларнын алы юрегимни парчалады. Гъаст перишан
кыяфетте эдилер. Аналарынын янына сокъулган ба-
лаларгъа бакъамайым, даа догърусы, яш толу козьле-
римни кучюк варлыкъларгъа косьтермек истемейим. Къа-
дыннын сеснен озюме кельдим. Кир этегинен козь-
лерини силеркен лаф этти:

— Алымызны корсинъиз, иште. Устте ёкъ, башта ёкъ.
Ач, чыплакъ, гедже-куньдиоз айванлар киби чалышамыз.
Колхозлардаки меджбурий чалышув бизлерни ольдюред-
жек. Шимди колхозларда энъ агъыр ишлернин мевсими.
Гедже демей, куньдиоз демей чалышамыз. Иш чокъ, адам
аз. Чалышкявларнын эксериети къадын.

Къадын лафтаи токътап, айткявларынын тесирини
бильмек ичюн козьлериме бакъты. Индемейи динълейим.
Анълатмакъ итияджында эди:

— Дженк себебинден бизим койде эркеклер ёкъ дерсд-
жеде аздыр. Чюнки дженкке кеткенлерден тек 37 киши
къайтты. Юзлернен кеткен яш инсанлардан сагъ къал-
гъаны иште бу къадар.

Сеси кеттикче юксельди. Юзюнде бираз эвельки муш-
фикъ ифаде ёкъ эди. Козьлериндски парылты гъайып
олды, киш ве нефретнен сёйлене:

— Алгъа ашымыз къара чъвар отъмеги, къартон ве
малина къурусындан япылган чай. Базан ягъсыз кяпы-
ста шорбасы пиширемиз, бираз тузлу балыкъ ашаймыз.
Чюнки озендеки балыкълар колхознын малыдыр. Олар-
ны тутмакъ ясакътыр. Эм тутмакъ ичюн де вакъытымыз
ёкъ. Бир сыгъырымыз олса эди, озюм ичмесем де балалар
бираз сют ичер эдилер. О да ёкъ. О заманларда бир
сыгъырым бар эди. Сатмагъа меджбур олдыкъ. Шимди
башкъасыны алмакынын чареси ёкъ. Бир сыгъырынъ
фияты дёрт-беш бинъ рубле.

Завалынын эджаныны бираз ятыштырмакъ ичюн
акъыллыма кельген суални бердим.

— Сыгъырынъизны ичюн саттынъыз?

Къадын ичини бошатаджакъ бир адам тапкянындан
мемшюн эди. Башыны эки янына саллаяракъ:

— Сатмагъа меджбур олгъаным ичюн, — деп джевап
берди. — Аз сют берген сыгъырны колхозда бслемек пек

кыйын. Сыгъыр чокъ ем ашагъан айван. Колхоз озъ айванларыны бакъыш оламай ки, бизге береджекми? Вазирет бойле олгъан сонъ сыгъырны озюмизге етмеген къартоп, къапыста, ун ве отъмскнен беслемеге меджбур эдик. Сыгъырымыз кунъде беш-алты литр сют берсе эди. Бираз чокъ берсе, о заман, бельки иш денъишир эди.

Кене сусты. Эр алда айткъанларыныыъ, даа айтджакъларыныыъ озюне зарар кетирип-кетирмейджегини тюшонсе керек. Сёз башлагъанынен манъа ишангъаны анълашылды.

— Бундан гъайры укумет эр бир сыгъырдан йылда беш юз рубле джёреме ала. Бундан да гъайры йылда 45,5 кило эт, докъуз бучукъ кило сары ягъ я да эки юз сексен литр сют бермек меджбуриетиндемиз. Сонъра колхозныыъ сыгъырларыны бакъаджакъ чобангъа йылда эки йымырта, эки къопкъа къартоп, айда да он беш рубле бермек керек. Домуз беслемек ишбетен эльверишли, чонки оныыъ откъа итияджы ёкъ. Домузны семиртенинен соймакъ мумкюн. Ич олмагъанда эвге бираз эт ве ягъ берир. Арткъачышы сатып, дигер итияджларымызны тмин эте билемиз. Эм домуз этиниыъ kilosы 20—25 рублеге сатыла. Шимди мен де домуз баласы беслейим. Кышкъа сояджакъым. Я ашар, я да этиниыъ буюк бир кысымыны сатып, балаларгъа кышлыкъ урба алырым. Оларныыъ валенкалары биле ёкъ. Учюсине бойле чызмалар алмакъ ичюн беш юз, я да алты юз рубле керек. Памукълы кыш урбалары ичюн де беш юз рубле керек олгъан сонъ бизим алымыз анълашыла. Йылларджа этсиз, ягъсыз алыштыкъ. Амма кышта ойле дегиль, бу ерни Сибирь дейлер. Кыркъ-кыркъ беш дередже суукъ айлар, жа девам эте.

Къадын сусты ве терен нефес алды. Ойле тез лаф эте эди ки, мен оны шимди богъулыр деп къоркъам. Тек къонушмакъ, дертлерини тёмек акъкында тюшуне, бу эснада ич бир шейни анълап оламай, тек анълатмагъа гъайрет эте.

— Билесиниыъизми, — деп сёзюни девам этти, — учъ балалы бир тул къадынныыъ колхозда яшамасы не къадар кучъ олгъаныны. Эвленмек исе меним ичюн артыкъ бир хаял олды. Меним киби балалы бир къадынны алып бакъаджакъ эркек къайда? Эм сюрдюнюлдерден бири олса да разы олур эдим.

Сонъки сёзлерини яваш айтты ве орта яшындаки аркъадашымыны маналы сюзди. Анълагъанымыны дуйдурмамакъ ичюн назарымыны башкъа тарафкъа чевирдим. О кене анълатмагъа девам этти:

— Къасабагъа кетип ерлешсем, бельки къапыджылыкъ

киби бир иш тапар, 180—200 рубле алып эдим. Эм чамашыр ювар, бираз даа къазаныр, балаларымны окъутыр эдим. Факъат колхоздан къуртулмакъ мумкюн дегиль ки... Колхозгъа кирмек инсаннынъ элинде, чыкъмакъ ичюн исс реиснинъ мусаадеси керек. Кечкен сене акъайгъа бараджакъ олдым, колхоз реиси мусааде этмеді. Эвленеджек адамынъ да мында келип, колхозгъа кирмесини талап этти. О къасабаны быракъыш, колхозгъа келирми?

Къадышнышъ сёзлерини динълеркеним, онынъ не къадар агъыр вазиятте олгъаныны аңладым. Факъат онъа ярдым этеджек алымыз ёкъ. Аркъадашлардан бири сорады:

— Колхоз сизге ич олмагъанда итияджынъыз олгъан ушны ве къртопшы бермейми?

Къадын чаресизликни ифаде этиджи шекильде терен кокус кечирди вс:

— Колхоз, — деди, — бизге чалышкъанымызгъа кършылыкъ оларакъ, арада бир аванс оларакъ пек аз ун бере. Тарлада исе умумий къазандан шорба дагъытыла. Биз колхозда кунъделик эсабынен чалышамыз. Бизим колхоздан аладжакъ пайымыз йыл сонъунадже япа биледжек ишнинъ кършылыгъына нисбетен кунъделикнинъ екюни не ве колхознынъ аладжакъ берскетине багълыдыр. Йылынъ сонъунда берекет джыйылып, налоглар берильмегендже бизге бериледжек кунъделикнинъ мыкъдары белли олмай. Онынъ ичюн бир сене тер тёкип чалышкъан сонъ, базада ич бир шей алмаймыз. Колхознынъ береджегине бакъсакъ, чокътан ачтан олер эдик. Укумет бизге, эв башына, эр сене колхоз топрагъындан бир бучукъ дёном топракъ бере. Берген бу топрагъына кършылыкъ оларакъ, бизден беш юз рубле талап эте. Бундан гъайры, берскетини алгъан сонъ 75—100 кило къртопны укуметке теслим этмек керекмиз. Берильген бу топракъгъа къртоп, къапыста ве дигер себзелер экип, кечинмеге тырышамыз. Сибирьде къртоп олмаса, адамлар яшап оламазлар.

Къадын лаф этмектен, биз де динълемектен ёрулдыкъ. Аңлаткъанларыны эшиткен сонъ колхознынъ не олгъаныны даа яхшы аңладыкъ, бойле бир ерде чалышмакътан сюрюн оларакъ Сибирьде булунмакъ яхшы эди.

Совет Русиесинде койлю ич бир заман бойле фаджали алгъа тюшмеген эди. Йыл бою чалышып, къарын тойдураджакъ къадар отъмек къазаныш олмайлар. Инсанларны эр джегтен истисмар этивнинъ айдын нумюнеси Русиеде корюмекте эди. Коммунист партиясы шеэрлерде ве койлерде пропаганда ве бош лафларнен халкъны къан-

дырмагъа чалыша, койлю бир локъма отъме: ичюн бутюн кучюни къоя, амма сефалеттен къуртулып оламай, буныш ичюн де колхоз сёзю халкъ арасында нефретнен аныла эди.

Русиеинъ ве коммунист режимининъ ич кюзюни эйидже огрецик. Ишимизни битирип, Большая Муртагъа къайткъан сонъ, ичимдеки нефрет даа да артты, сеибестликке ве ватаныма олгъан асретлик даянылмаз алгъа кельди.

СТАЛИННИНЪ ОЛЮМИ

Москва радиосы о куню де озъ эпиттирювлерини «Интернационал»ны чалмакътан башлады. Артельнинъ кучюджик ательесинде бир аркъадашымнен берабер чалыша эдик. Бизден башкъа эки киши даа бар эди. Оларнынъ бири коммунист, дигери комсомол эди. Олар бу ерге чызмаларыны тиктирмек ичюн кельген эдилер. Бу вакъытта радиодан хаберлер бериле ве Коммунист партиясынынъ пленумында япылгъан докладлар эшиттириле эди. Дикторларнынъ бири юксек сеснен Совет укъуметининъ къазанчлары акъкъында айта. Онынъ лафларына коре Русие бир дженнет экен. Амма биз бу лафларны динълемей, башкъа шейлер акъкъында лаф этемиз. Шакъаджы комсомол яш чешит кулюнчли лафлар айтып, эшимизни кульдире. Бу эснада радиодаки сес даа да юксельди, биз де ихтиярымыздан тыш оларакъ динълемеге башладыкъ. Диктор кене де Русисни дженнет оларакъ тариф этмекте. Динни тешкъид эте. Элимиз сустыкъ, комсомол яш коммунист аркъадашына бакъыш:

— Крой Ванька, бога нет! — деди.

Башкъа ерде олса, бойле шакъа эткенге джевап берилир эди. Амма бу ерде бизлер эки коммунист инсангъа не айта билемиз?.. Иште, башымызны эгип, сустыкъ.

Москва радиосы о куньки хаберлеринде Сталиннинъ хаста эксини ве кома алында яткъаныны билдирди.

Халкънынъ къоркъкъан шейи Сталиннинъ комадан къуртулмасы ве кене гъаддарлыгъына девам этмеси итималы эди. Рус халкъы бу итималны тюшюнerek, къоркъмагъа акълы эди. Бу олюмни ойле сабырсызлыкънен бсклей эдилер ки, СССР сёзюни Смерть Сталина Спасёт Россию деп анылата эдилер.

Бир къач кунъ сонъ, ниает, Москва радиосы халкънынъ беклеген хаберини айтты: **СТАЛИН ОЛЬДИ!**

Бу хаберни динълеген вакъытта чалышкъан ательемизде йигирми-отуз адам эдик. Буюк бир къысма Русиянын илим ве фен алапында стишкен зиялылар эди. Араларында коммунист партиясына аза олгъанлар да бар эди. Хабери терен, факъат япма бир сукюнетнен къаршыладыкъ. Юзюмизге бакъкан бир ябанджы ичимиздеки севинчи деръал апылар эди. Факъат биз бири-биримизни инджелейджек алда дегиль эдик. Ниает, арамыздан бириси бу сукюнетни бозды:

— Слава богу! Наконец грузинский осёл подошёл! — деди.

Совет топракъларында бойле бир акъарет, бойле бир нефрет ифадеси пек агъыр бир къабаат эди. Озь адыны берген конституциянынъ яратыджысы Сталин артыкъ олген ге халкъ лянетини ифаде этмек ичюн келишкли фырсагъы булгъан.

О куню артельдеки ишимни битирип къайттым. Агъыр-агъыр адымлай ве Сталин гъаддарнынъ олюмини къадар халкъкъа япкъан зулумлыкълары акъкъында тюшюнем. Бу гъаддарлыкъ ве эзистини нетиджеси олюм хабери дуоулгъанынен билинди, о вакъыткъадже садакъатлы ве федакар олып корюнген исанлар биле акъарет ве лянетлер ягъдырмакъ ичюн бираз вакъыт кечмесини беклеп оламадылар. Мен буларны тюшюнип келиркен, бир достумны расткетирдим. Етмиш беш яшында олгъан Мешхеди Мухаррем адлы достум, азербайджан тюрклеринден эди. Меним киби о да йигирми беш сенедеп берли макюм ве сюргюн эди. Бири-биримизни корьген сонъ ичимиздеки кин ве нефретлерни тутып оламадыкъ.

— Ниет, — дедим мен, — о да ольди. Дюнъя онъа да къаламады.

О меним бу сёзюме ачувланды.

— Хайыр, — деди, — хайыр, мен онынъ бойле ольмесини истемез эдим. Истирап чеке-чек ольмели, чектиклерининъ джезасыны булмалы эди. Ярын газеталарда окъур ве яптылмагъанымынъ апыларсынъ. Дюнъянынъ эр тарафындан Сталинге башсагълыгъы телеграммалары келеджек. Тарихнынъ энъ къанлы адамы олгъан Сталин ичюн етминджи догъум йылы торенинде кельген телеграммаларны окъумадынъмы? «Правда» газетасынынъ саифелеринде бу телеграммалар тамам эки йыл девамында басылды. Иште, дюнъя бойледир.

Ихтияр достумнынъ юзю ачувдан къып-къырмызы олды, юмрукъларыны саллап-саллап лаф эте. Тескин бермек истедим.

— Мешхеди, — дедим, — бираз сакин олсанъ яхшы олур эди. Ерини де къулагъы бар, дейлер.

— Оьген кьон борюден кьоркьармы, Бекторе?
— джевап берди.

Догьру эди. Амма Русиеде ич бир керчекни ифадэ этмек мумкюн дегиль эди. Кимнинь кимге дост экенини бильмекшинь чареси ёкъ, адий бир сёз себебинден инсан аятында марум ола биле. Даа да кьонушмакъ, биле-биле олюмге кетмекнен бир эди. Аджеле сагълыкълашып, ёлума девам эттим.

Сталининь олюми мунассбетинен Москва радиосы бир программа тертип этти. Гедже-куньдюз яньгырагъан маршларны кимсе динълемей, амма Совет укюметининь умумий эфкярыны, Сталин акъкъындаки тюшюнджесини анылатмакъ истей. Халкъ не тюшюне, не айта? Совет халкъы Сталинин севмегени белли эди. Дюнъяда барышыкъ сиясети алтында нелер япмады? Бундан себеп, рус миллети целер гъайып этти? Джан ве малнен бир сырада сербестлик ёкъ олды, аилселер перишан алгъа тюшти, ссфалет далбудакъ сарды. Ахлякъ нормалары, аиле мукъаддеслиги, диний инанчлар гъайып олды, халкъ инсанлыкъланып мажвий хасистлеринден айырылды. Сталин девири бойле дешетли эди. Келеджек девир ондан яхшы оладжакъмы? Коммунист режими инсанларны ойле корюкке ташлады ки, мемлекет онынъ девиринде кып-кызыл кьангъа боялды, адамлар сонъ дередже тахъирленди, эзнет кенишлегенден кенишледи.

Ленининь, Карл Марксынъ коммунизминин озюне коре меимсеген ве аяткъа тедбыкъ эткен Сталин ленинизмин озь арзусына алет этти. Халкъ арасында тек Сталининь олюми акъкъында лаф этиле. Онынъ озь олюмнен олип-ольмегени, я да азырланылгъан бир олюм агъына тюшюрюльгени акъкъындаки лафлар эр кесни ишгъаль этти. Дзержинский, Киров, Орджоникидзе, Куйбышев, Фрунзе, Жданов, Нариманов, Могуьлстан Халкъ Джумхуриети, башкъаны Чайбалсан, эски Коминтерн шефи, Булгъарстаннынъ джумхурбашкъаны, булгъар коммунист партиясынынъ биринджи секретары Георгий Димитров ве дигер коммунист ёлбашчылары бир уджу Москвагъа багълы тузакъларгъа илинген эдилер. Бир такъым гизли усуллар, гизли олюмлер Политбюронынъ япкъан айыш-оюнларынынъ нетиджеси дегильми, Сталин де озю кьургъан тузакъкъа илинмедими экен? Сталин оьлди, амма бундан сонъки вазист насыл оладжакъ эди? Онынъ ериге ким кечеджек ве режими насыл бир догьрулуш берсиджек? Халкъ шимди бу акъта тюшюне?

Сталининь олюминден сонъ Сибирь лагерьлеринде

исьянлар башлады, украинналылар ёлбашчы тыкъ якъан бу исьянлар МГБ тарафындан бастырыла ве бинълернен макюмлер къуршунгъа тизиле. Бойле хабсерлер макюмлер арасында тез даркъала. Хабаровск шезринде булунгъан лагерьерде де буюк исьянлар олгъан, он еди кунь девам эткен бу исьянлар девиринде бир чокъ офицерлер ве аскерлер къуршулангъан. Сталининъ олюминден сонъ эр кес тыныш алды, бу тынышкъа сербест инсанлар да къошулдылар.

Сталининъ олюминден нефретленген рус халкъы, бу олюмни бир къуртулыш мудждеси оларакъ къабул этти ве янъы уфукъларнынъ ачыладжакъына инанды. Факъат къыска бир замадан сонъ бунынъ бир хаял олгъанышы ве Совет Социалист Джумхуриетлер Бирлиги (СССР арфлеринде якъан тефсиринде янъылгъаныны анълады). Сталин ялынъыз рус халкъына дегиль, бутюн инсанлыккъа истирап чектирди.

Сталининъ устазы Ленин большевиклернинъ джеллядлыкъ тешкиляты ЧКнынъ тешкилятчысыдыр. ЧК исе йылларджа соргъусыз, суальсиз юз бинълернен масум инсанларнынъ олюмине себеп олды, бу асув-кесювни япаркен «Беспощадно ликвидировать буржуазию!» деген феа бир шиарны котерди. Бу гъаддарджа арскетлери юзюнден не халкъ арасында, не партия ичинде, не къызылоруда ве не де гизли полисте Сталининъ севген ве онъа инангъан бир адам ёкъ эди. Узун муддет Сталининъ шахсий рессамы олгъан мешур марксчы пазариеджилерден бири Карл Радек Ленинден Сталин арасындаки фаркъны бир язысында шойле коьстере: «Ленин даим» аякъларына потюк кие эди, Сталин исе, серт, хасис ве къаба бир адам олгъаны ичюн чызмалар кие ве гъассине иришмек ичюн огюнде расткельген батакълыккыны доланып отурмайып, дос-догъру кече, йч бир мапиагъа къулакъ асмай. Амма эр экиси де бир ёлныш ёлджусы эди». Бундан ярым асър эвель мустебит чарларгъа лянетлер окъугъан рус халкъы шимди кечминн йылларнынъ къыйметини анълады, энди о кульлерге къайтмакъ имкянындан марум олгъаныны сезди.

Халкъ бутюн бу зулумларгъа кокую кермесине бакъмадан, Сталининъ олюминден сонъ ичиндеки нефретлерни тышкъа тёкип башлады. Сталинин лянетлеген ялышъыз халкъ дегиль эди. Коммунист партиясынынъ реберлери де бундан четте къалмадылар. Сталининъ оджасы Ленин эди. Коммунист идареси къаннен догъды, къаннен яшады, эльбетге, къаннен ле анъыладжакъ. Сталин, аягъында къаба чызмаларынен кестирме ёлдан кетеркен, Ленининъ

потюклернен, айландыжы ёлларнен айны максадкыа кетюви арасында не farkъ бар?

Сталининъ, Ленининъ, коммунист партиясынынъ инсанлыкъ тарихында кыра леке олып кыалмасына бакъмадан, Сталининъ олюминден сонъ Русиеде ич бир шей денъишмеде.

СТАЛИННИНЪ МИРАСЧЫСЫ

Эр кес Сталининъ ерине ким кечеджеги акъкында лаф эге, тахминлер, фикирлер чокъ. Ворошилов, Маленков, Молотов? Сталининъ кольгеси олгъан эки номерли диктатор Бериянынъ да ады анъыла. Факъат халкынынъ истегени буларнынъ арасында ёкъ эди. Эр алда лакъырдыларда Маленковнынъ намзети сыкъча айтыла. Ниаест, Берия ве Молотовнынъ ярдымышен Маленков иш башына кечти. Халкълар бу учь адамны учь башлы адждера деп айта эдилер. Берия Сталин режимини девам эттирди — ичте, Молотов Сталин режимини девам эттирди — тышта. Эр шей олгъаны киби кыалды. Девлет эрбаплары арасында тек Жуков Берлининъ алгъан сонъ Сталининъ мудхыш дарбесине огърады ве сиясет сапасындан кетти. Маленков эвельки вазиятти денъиштиреджек алда дегиль эди.

Коллектив укюметнинъ ильки япкъаи иши шу олды ки, Сталининъ олюминден сонъ кыапалгъан еудий экимлери меселесине текрар кыайтылды. Бир кунъ ТАСС шуларны билъдирди: «Бир бучукъ йылдан берли тештиште булунгъан Кремль экимлерининъ иши битти, нестиджеде, тамамиле кыбаатсыз олгъанлары, ифтира алтында кыалгъанлары белли олды. Адиль совет девлети тарафындан эписи азат олуңды».

Бу бекленильмеген хабер халкъ арасында буюк бир шанкъынлыкъ догъурды, Сибирьдеки мабюслер эм айрет этти, эм де кыуандылар. Факъат бунынъ манасы не эди. Не, Берия озь хатасыны итираф эттими? Халкъ буны анълап оламай эди.

Халкъ арасында колхозлар ёкъ этиледжек, эписи совхозларгъа чевириледжек экен, деген лафлар юре. Берия колхозларнынъ гизли полис тешкиляты эмирине берильмесини истей экен.

Иште, коммунист партиясынынъ биринджи секретары Никита Сергеевич Хрущев санагъа чыкъты. Берияны иште четленштимек ичюн аркест башланды. Берия озю

акъкъында эйи фикирлер тюшюнильмегенини биле. Ниа-ет, Кремльдеки бир топлашувда Берия якъалана, Ватаи хайши, халкъ душманы оларакъ къуршунлана. Бундан бутюн рус халкъы мемнун олды. Сталинге мунасебет меселесиндеки иддаларда Молотов, Маленков ве бир сыра дигер лидерлер иштен четлештирилди. Хрущев бу ишни пек усталыкънен япты ве Маленковнынъ ерине кечти. Артыкъ икътидар Хрущев, Булганин, Жуков ве Микоянынъ элине кече. Ворошилов кене Юкъары Советке реислик япа, Каганович исе экинджи планда къала. Сталин къадар залым олгъан Хрущев коммунист партиясынынъ биринджи секретары ола, Булганинге исе Министрлер Совети Реиси вазифесини бере. Жуков Къызыл ордунунъ башында булуна.

Янъы укъомет ишке башлагъанынен енгиль санайы арткъа чекилип, агъыр санайы биринджи плангъа чыкъты. Гъарп блокынен алякъа ёллары араштырылып башланды. Макъсад Советлер Бирлигининъ сульхпервер сиясатини дюньягъа косътермек эди.

Партия XX съездинде Хрущев Сталиннинъ базы хаталарыны ачыкълады, онынъ диктаторларджа иш корьгени акъкъында айтты. О совет халкъыны коммунизм къуруджысы деп илян этти.

Жуков сиясатте экинджи кере магълюбиетке огърады. Хрущев Сталинни енгильден тенкъид этерек, асылында Сталин сиясатини девам эттирмекте эди. Буны биринджи олып дуйгъан ве бу акъта айткъан Жуков олды ве Жуков кене иштен четлештирилди. Жуковдан сонъ невбет Булганинге кельди. Хрущев бу ишни де сессиз-солукъсыз япты. Артыкъ, коммунист партиясынынъ биринджи секретары ве Министрлер Советининъ Реиси оларакъ ракъибсиз эди. Рус укъомети ёлбашчылары арасында там бир анълашма ве эйи ниет бирлиги ич бир заман олмады, олар даима бири-бирлерини ракъип зан этип, бири-бирлерини динъленип юрдилер. Бу шубеджилек ве динъленюв укъометининъ халкъ ичюн чалышмасына дегиль, айры лидерлернинъ креслоларыны къорчаламагъа хызмет эте.

Укъомет ичиндеки вазиятнен энъ зияде меракълангъанлар мабюслер олса керек. Мабюслер вакъыт тапкъанларынен булар акъкъында къошушалар. Бир рус профессор бар эди. Озю стмиш яшында, узун муддет ГПУнинъ зинданларында олгъан, азаплангъан. Совет девлети кечирген вакъяларны пек яхшы биле ве анълай. Бир кунъ онынълеп лакъырды эткенде мевзу Бериянынъ къуршунланмасы меселесине токъунды. Бу хусустаки фикирини

бильмек ичюн фикиримни ачыкча айтмагъа башладым. О сёзюмни болип:

— Бекторе, — деди, — лакъырдымыз арамызда къалсын. Не сен эшиттинъ, не де мен айттым. Ёкъса... — сусып юзюме бакъты, соъра: — Ёкъса, экимиз ичюн де яхшы олмаз, ойле дегильми, демек, анълаштыкъ.

Эбет, анълаштыкъ, менден сыр чыкъмасы мумкюн дегиль эди. Профессор бунъа ишанды ве лаф этип башлады.

— Русиеде бизим киби девлет сиясетине алякъадар адамларнынъ бир къабаат ишлемеси шарт дегиль. Бизим ичюн ифтира этильген къабаатлар бир урба киби азыр туралар. ГПУ, НКВД, МВД, МГБ истеген анъде, истеген кимсесине къабаат такъыштыра биле. Бу ишнинъ усталары исе Москвада, Кремльде, коммунист партиясынынъ сиясий бюросында отуралар. Джемиет ичюн хавфлы деп къабаат къойылгъанлар оъара лакъырды эткенде «Санъа къач йыл бердилер?» деп сорайлар, бунъа берильген джевап бойле: «Десять лет по ногам, пять лет по рогам». Демек, он йылгъа макюм этильген, беш йыл да медений акъ-укъукъларындан марум этильген.

Дигер тарафтан, Кремльдеки буюк шахснетлер ичюн азыр суч къалыплары бар. Истегенлери такъдирде оны эр анги коммунист лидерине япыштыра билелер. Маленков, Булганин, Молотов, Жуков ве дигерлери бойле азыр къалыплар ичине къойылдылар. Берия эвельдже даврангъан олса, Маленков, Молотов, Хрущев, Жуковларнынъ акъибети кене бойле оладжакъ эди. Хрущев эртедже давранды, о къалып башына кийсетильмезден эвель, оны башкъаларнынъ башларына кийсетти. Бутюн фаркъ бунда эди.

УМУМИЙ АФУ

Совет укумети дюнья халкъларына янъы бир косътериш япмакъ макъсадышен 1954 сенесининъ март айында умумий бир афу илян этти. Бу эвель илян этильгенлеринден даа да шаматалы бир къанун эди. Макюмлик муддети беш йыл олгъанлар да бунынъ ичине кире эмишлер. Маленков бу ишинен рус халкъынынъ назарында юксельмек истей. Бу афу нетиджесинде мен де азат этильдим. Факъат макюмлик муддетим беш йыл олмайып, Сибирьге оморлик сюрдюн этильгеним ичюн маъна ватаандашлыкъ паспорты берильмеди. Ялынъыз Русиеде ич кимсем ве

кетеджек ерим олмагъаны ичюн Большая Муртада къа-
лмагъа къарар бердим. Затен, манъа корс, Русиенинъ
ич бир ери Сибирьден фаркълы дегиль эди. Бир тарафтан,
секиз йылдан берли бу къасабанынъ авасына бираз олса
да алышкъан эдим. Яшым да етмишке якъынламакъта
эди. Ваташма къавушмакъ умяотим де, азлашты. Эгер
юртума къайтмагъа мусааде этильсе, буны бир муджизе
саяджагъым.

Умумий афудан бираз сонъ эски давалар кене бакъы-
лып башлады. Музакерелер биткен сонъ бир чокъ адамлар
акъланды. Маленков бу девирде ёл берильген акъсызлыкъ-
ларыны тюзетмеге ве истирап ичинде къалгъан гунасыз
адамларны акъламагъа гъайрет этти. Октябрь айында
Красноярский улькесининъ КГБсинден бир даветнаме ал-
дым. Давамнынъ янъыдан бакъылмасы ичюн соргъугъа
чагъырылам. Бу месим ичюн чокъ муим эди. Янъы теф-
тишининъ нетиджеси меним келеджектеки аятымны кескин
денъиштире биле.

Соргъушы Красноярск КГБсининъ шефи алып барды.
Одасына кирер-кирмез ич бир ачыкълама япмадан со-
ргъушы башлады:

— Къасерлисинъ?

— Аслен тюркиелим.

— Совет Русиесине не вакъыт ве не ичюн кельдинъ?

— 1918 сенеси оджа оларакъ кельдим.

— Къач йылдан берли макюмсинъ ве не ичюн
макюм олдынъ?

— Он йылгъа макюм этильдим. Йигирми беш йылдан
берли эн тюрмедем.

Юзюме тааджиписен бакъты.

— Я! Не ичюн ойле?

Тебессюм этерек дедим:

— Ничюнми? Мени быракъмакъ истемейсинъиз де,
онынъ ичюн.

Бу сёзюм оны ачувландыргъаныны анъладым. Юзю
енгильден къызарды. Козълерини ачып-къапатты, сонъра
олдыкъча серт бир сеснен:

— Бскторе, — деди, — Протоколны имзалайым.
Эгер айткъанларынъ догъру чыкъса, шубесиз, акъла-
наджакъсынъ.

Сенелердже расткелишкен полис шефлери арасында
бойле йымнакъ муамелели адам коръмеген эдим. Бу
себебтен умяотлерим гъайрыдан баш котердилер.

— Товарищ начальник, — дедим, — манъа умяот
бердинъиз.

Начальник джевап бермеди. Енгильден кулюмсиреди. О замаи янъыдан джесаретлендим.

— Мени акъламакътан не чыкъаджакъ? — деп сорадым.

Къашларыны юкъары догъру къалдыраракъ:

— Не демек истейсинъ? — деп сорады.

— Макиом оларакъ бу ерде кечирген йигирми беш сенеси маъза къайтарып бере билирмисинъиз? Онышъ ичюн акъласаңыз биле тешеккюр айтмам.

— Сен чокъ гевезеленсинъ! — деп багъырды.

— Догъру сёйлемек, гевезелик этмектирми?

— Гевезеликни быракъ, дедим санъа!

Йыллар девамында ичимде топланган дуйгъулар исыян котердилер. Сусмакъ истесем де артыкъ сусып оламадым.

— Совет девлети мени акълайджагъы ерине, бу къартлыкъ ве кимсесизлик чагъымда мемлекетиме ве аилемнинъ яныша кетмеме изин берсе, о вакъыт тешеккюр этерим, — дедим.

Буларны сёйлемектен макъсадым, бираз олса да, не тюшонгенини аңламакъ эди. Начальник юзюме аджынгъан киби бакъты.

— Ничюн Тюркиеге кетмек истейсинъ? — деп сорады.

— Тюркие меним Ватанымдыр, — дедим. — Аилем де аңдадыр. Мен энди къартайдым. Русисде мени бакъаджакъ кимсе ёкъ. Сонъра...

Лафымшы бирден кестим. Эеджандан богъазым къурып къалды. Нефес алып, янъыдан девам эттим:

— Сонъра...бу ябанджы мемлекетте ольмек истемейим.

Начальник «бу ябанджы мемлекет» сёзлерини бегенмеди, башыны эки янына саллаяракъ:

— Сизинъ акъылыңыз ич де кирмейджекми? — деди.

— Тюркиеши дешнет зан этсинъизми? О ерде адамларнышъ ачыкътан ольгенини эшитмединъми?

— Эр шейден эвель Тюркие Ватаным меним. Ич бир сёзге де инанмам.

Серт-серт юзюме бакъты.

— Сен нафиле Тюркиеге кетмек истейсинъ. Эм о ерге аякъ баскъанынънен сени тевкъиф этип, тюрьмеге быракъырлар.

— Бойле бир муамелеге огърайджагъымны ич акъылыма кетирмейим, — дедим.

Начальник бу сефер эйидже къызды.

— Аңги джесаретле бойле къонушасынъ? — деп багъырды. — Ёкъса, не айткъанынъны ве къаерде олгъанынъны

фаркына бармайсыгъмы? Йнгирми беш йыл дегиль, юз йыл ятсагъыз биле акъылыгъыз кельмейджек. Сизинъ кибилерни къуршунгъа тизмектен башкъа чаре ёкъ.

Буларны сёйлеген сонъ агъыр бир куфур де савурды ве сонъра сусты. Мен бир шей олмагъан киби сакин эдим. Дерсинъ, къаршымдаки адам рус полис шефи дегиль эди. Онынъ къызгъынлыгъынъ себебини анълап оламадым.

— Начальник, — дедим, — эгер изин берсенъиз, бир шей даа сорамакъ истейим. Бираз элесленип юзюме бакъты ве сонъра:

— Къана сора — деди.

— Мени Тюркиде апс этеджеклерини насыл тахмин этесинъиз?

— Насылмы? — деп багъырды. — Тюркие бизим энъ буюк душманымыз, онынъ ичюн.

— Эки девлет бири-бирине душман ола билир. Бу айры бир мевзу. Мен...

Начальник бирден лафыны шашырды. Сонъра сёзюмни кесип:

— Биз озъ ишмизни бакъайыкъ, — деп кестирди. — О тарафы не санъа, не де манъа багълы. Эм сен чокъ къонуштынъ. Етер энди.

Кулюмсиредим.

— Догъру, — дедим. — Сорайджакъларым бу къадар эди.

О мени сусмаса керек, деп тюшюнди ве бу сефер озю лаф башлады.

— Демек, не олса олсун, амма Тюркиге кетмек истейсинъ, ойлеми?

— Эбет, — дедим.

— Амма сонъундан пек пешман этерсинъ, — деп исрар этти.

— Хайыр, — дедим, — пешман этерим деп ич тюшюнмейим.

Элинен юзюни къапатты, бир анъ тюшюнген сонъ:

— Пек яхшы, — деди. — Мен де Москвагъа вазиетши бильдирир, Тюркиге кетмек ичюн исрар эткенинъни, атта Тюркиени пек сагъынгъанынъны язарым. Артыкъ мында ишинъ битти, кете билесинъ.

КГБден умиот ве ссвинчен айырылдым. Факъат арадан алты ай кечкен, Ташкент эльчиханесинден истегим ред этильгени акъкъындаки хаберни алгъан сонъ севинч ве умиотлерим эксан олдылар.

РУС ХАЛКЪЫ ДЕВЛЕТНИНЪ КЪУЛЫДЫР

Рус халкы тюшондже, бакъыш ве анълайыш джестинден сербест дюнья миллетлерине ич де ошамай, даа догърусы, акъикъый тюшондже ве дуйгъуларыны гизли туталар. Озюнинъ пролетар асыллы, пролетар тюшонджели олгъаныны косьтереджек олып тырышалар.

Рус халкы дюньяда урьлик, сербестлик олгъанына бир тюрлю инанмай, бол ве зенгин аят алыныыз буржуа сыныфына махсустыр, деп тюшюне. Затен, дюнья миллетлеринде буржуазия сыныфында тышында олгъанларыны ачлыкъ, ёкъсуллыкъ ве икендже ичинде янагъанларына иана, бу мемлекетлерде япылгъан нумайышларыны халкыны буржуазиягъа къаршы курси деп биле.

Данмий пропагандаынъ тесирин алтында булунгъан рус халкы урь дюнья иле ич бир саада алякъа багълап оламагъанында акъикъатны анъламакъта кучълик чеке эди. Эр тюрлю урриеттен, шахсий тешевбюстен марум, яры ачыкъ ичинде кечинген, гедже-куньдюз девлстнинъ баскъысы алтында чалышкъан рус халкы, бир сёзнен айткъанда, девлстнинъ къулы эди. Марксизм тербиесини корьген къызыл орду халкынынъ акълы даваларыны даима инсафсызлыкънен, шефкъатсызлыкънен бастыра.

1930—1932 сенелери Орта Асияда исъай котерген халкъа къаршы арекет эткен къызыл орду болюклери Туркстаннынъ Къаракъурум областында 100 къадар исъанджыны анселеринен берабер эсир алалар, оларнынъ аркъадашлары исе эсир алынгъашларыны къуртармакъ макъсадынен уджюмге кечелер, бу вакъытта керин чскильген къызыл орду болюклери эллеринде булунгъан инсанларнынъ эписини къуршунгъа тизелер. Къызыл орду болюгининъ командири бу япкъаны ичюн апске алыша, башта онъа олюм джезасыны укъом этелер, сонъра джезасы он йыл тюрьме муддетинен денъиштириле. Мен лагерде отургъанда къызыл ордунынъ бу офицерини таный эдим. Лагерде де пек-яхшы яшай эди. Экинджи дюнья дженки башлангъан сонъ муддетини битирмеден джебге кеткен бу офицер анда косьтерген ярарлыкълары ичюн къарамап олып къайта.

Совет Русесинде бир кушъ къарамап сайылгъан ве медаллернен такъдирленген бир инсан, эртеси куню гизли полисининъ эмири ве истегинен бир къуршунгъа джан берир, эр тюрю феналыкъларны япкъан кимсе исе къарамап олур.

Сталиннинъ сагъ къолу оларакъ чалышкъан сабыкъ

ГПУ шефлери. Ягода, Ежов, Берия йылар девамьнда мемлекетни кьашгъа бояракъ, рус топракъларынынъ беште бир кысымыны тюрьмелерге, лагерлерге чевиргенлери алда къарамаи олдылар ве мукаяфатлар алдылар, сонъундан исе къуршунгъа тизильди, я да къараландылар.

Коммунист инклябиянынъ яратыджылары, пролетар диктатурасыны ве Совет девлетининъ къуруджылары Ленин, Троцкий, Зиновьев, Бухарин, Каменев, Рыков, Киров, Жданов, Куйбышев, Орджоникидзе ве дигер болышевик идареджилерини ким ольдюрди? Кене озь аркъадашларынынъ эмир ве истегинен ГПУ къуршунлары дегильми?

Совет Русиеи урь дюнья ичюн бир сыр ве муаммадыр. Узун муддет демир перде артында яшамайып, оны якъындан корьмсийип, бу муамманы аныламакъ кучьтир. Чюнки о ерде олып кечкен адиселернинъ бутюни урь дюнья инсаалары инанаджакъ шейлер дегиль, газеталарда окъуғанлар, ресимлерде корюльгенлер, китапларда язылғанлар бу муамманынъ ич юзюни дегиль, ялдызланған, сюсленген тыш юзюни акс эттирелер.

Русиеде коммунистлернинъ тилинде «Демократия», «Сайлав» ве «Гонъюлли» кибиде сёзлер сербест дюньяда анылашылған маналардан бам-башкъа мана ташыйлар.

Коммунистлерге коре, Русиеде къурулған демократик система дюньяда мевджют олғанларындан даа устюн, даа мукеммельдир, Советлерде сайлавларгъа ватандашлар юзде юз нисбетинде гуя гонъюлли оларакъ къатыла-лар, асылында исе эр кес, эркек, къадын, къарт-къурткъа, тёшекте яткъан хасталар биле меджбурий оларакъ сайлавларда иштирак эттирилелер. Сайлавда иштирак этмегенлер «совет демократия системасына къаршы» деген къабатнен джезалана. Мына санъа «демократия», мына санъа «гонъюллик»,

Рус тилинде къулланылған «выбор» сёзюнинъ тюрк тилиндеки там къаршылыгы «сечим»дир. Демократик бир мемлекетте сечим япылмасы ичюн энъ аздан эки сиясий партия олмасы, энъ аздан эки намзет олмасы керек, сечим вакъытында оларнынъ бири сечилип алынамакъ керек.

Албуки, Совет Русиесинде сечилип алынаджакъ шейнинъ озю шей. Тек бир коммунист партиясы мевджют, демек, анда «сечим» сёзюнинъ манасыны «тайин» деп аныламакъ керектир.

Анда сайлав айры кампаниядыр. О кушо сайлавджылар эллерине сайлав бюллетенлерини ала, анда язылған намзетке бакъмай, онынъ ким олгъаныны ве не

япмакъ истегсинни огренмей, сорамагъа да джесарет эт-
мей, яваштан къырмызы безнен ортыюли къутунынъ яны-
на келе ве ичине ташлай, бойледже «гонъюлли» оларакъ
сайлав вазифесини одей. Сайлавджы буфетте берильмекте
олгъан шекер, я да конфетке невбетке тура, невбетке
турмакъ акъкъыны къазана. Совет Русиесиндеки бу сайлав
системасынен мемлекетининъ I номерли джелляды, гизли
полис шефи Бсрия отуз беш йыл девамында бирагъыздан
сайлауды, сонъра кене бирагъыздан къапатылды ве атыл-
ды. Русиеде сайлав ве демократия хаялий бир оюндан
ибареттир. Халкъ озъ истегин ичюн рей берип оламай,
намзетлер акъкъында фикир юрютмекте имкянсыз, тек
партия олгъан ерде демократия хаялдан ибарет бир шей
олгъаныны анъламай.

АЗАТЛЫКЪКЪА ДОГЪРУ

Баягъы вакъыттан берли апайыма ве балаларыма
мектюп язмагъан эдим. Башталары эки кунде бир ме-
ктюп яза эдим. Олардан джевап алмагъан сонъ язмакътан
токътай, алма, эписи бир айда эки мектюп яза эдим.
Мен язаджагъым, джевап кельмесиши беклемеден, эп
язаджагъым. Ниает, мектюп язувым айда бир кереге
тюшти. Даа сонъ Мурта почтасындаки козьлюкли, зайыф
мемурге эки-учъ айда бир огърамагъа башладым. Там
беш йыл бу шекильде къаршылыкъ алмадан мектюп
яздым. Исрарым ве кучюм артыкъ зайыфлап башлады,
яваш-яваш сызмакъта эдим. Ниает, январь айы кельди.
Бу айнынъ меним ичюн буюк дегери бар. Зира, учъ
балам да бу айда догъгъан эди.

О акъшам эвге къайткъан сонъ вуджудымнынъ сыз-
лагъаныны дуйдым. Артыкъ, чокъ яшадым ве чокъ ёрул-
дым. Япалакъ-япалакъ къар ягъмасына бакъмадан, ава
сим-сия эди. Бу гедже дертлер менни адден тыш сардылар.
Балаларымнынъ догъум кунълерини хатырлай, хаялен
оларны хайырлай, Алладан бир чокъ эйиликлер истей,
дува окъуй ве эп яныкълайым. Дертлерининъ уймслеш-
месишден ичим яна.

Одамнынъ чырагъышы якътым,собамны тутандыр-
дым. Ятагъыма узагъанымнен истегимден тыш оларакъ,
агъламагъа башладым. Бутюн яшлыгъым балаларымдан
узакъта кечти; йыллар девамында оларнынъ ич бир къува-
нчына къошулып оламадым. Баба олмакънынъ гъурур ве
седжаны иле оларны истегеним киби охшап, багърыма

басып оламадым. Буюгенлерини корьмедим, аятлары акъ-кында энъ кучюк хаберлерни биле аламадым. Бу, меним ичюн, чеккеи макюмликлеримден де агъыр бир джеза эди. Амма рус укуметининъ идареджилери бойле истирап-нынъ манасыны ич бир заман анълап оламазлар. Зира, шефкъатлы бир къальпке ве адиль бир виджданъа саип дегиллер.

Бу тюшюнджелерининъ алтында эзилгеним ичюн эвде турмакъ истемедим. Тышта сувукъ олмасына бакъмадан, эвден чыкътым. Ягъаяткъан къарнынъ алтында агъыр-агъыр юрге башладым. Почта огюне кельген сонъ бир анъ токъталдым. Джебимде аилеме эвельдже язгъан, факъат теслим этмеге джесарет этмеген бир мектюп бар эди. Почта бынасындан ичери кирдим. Мында сыкъ-сыкъ кельгеним ичюн мени тапыгъан почта меури сигаретасыны фышнап ичерек, манъа серт на-зарнен бакъты.

— Бу саатте не истейсинъ, Бекторе? — деди.

— Шу мектюпши Истамбулгъа гондереджек эдим, — дедим. — Берильгенине даир манъа квитанция язсанъыз.

— Истамбулгъамы? — деп сорады. — Истамбул чокъ гузель шеэр экен. Буны бабама дедеси аңълаткъан. О да манъа сыйлей эди. О ерде киминъ бар?

Буны айтыркен, сесинде эвельден сезильмеген бир неза-кет бар эди. Зарфны элимден алып, устюндеки языларны бир муддет окъуды. Дерсинъ, инджеден-индже тедкъикъ этмекте. Апайыма ве балаларыма гондереджегимни анъ-лагъан сонъ:

— Олмаз, — деди, — бу зарфнен олмаз. Бурюшик бир зарфла Истамбулгъа мектюп ёлланылмаз. Ойле гузель шеэрге бу бурюшик зарф гондерилирми?

Затен, асабым кергилешти. Онынъ да бойле басит итиразы джанымны сыкъты. Олдыкча серт бир сеснен:

— Ойле исс не япайым? — дедим. — Ис истейсинъ?

— Зарфны денъиштир, башкъа зарф ал.

Къююн топума даа сыкъы сарылып, бакъкъалгъа кет-тим ве эки зарф алдым.

— Кошеси йыртыкъ да бунынъ, — деди.

Бу сефер учюнджи зарфнынъ устюне яздым. Мектюпни теслим эттим. Амма бу мектюпшинъ де дигерлери жиби джевапсыз къаладжагъына шубем ёкъ эди.

Афталар, айлар кечти. Январь, февраль айы битип, март айы кельди. Март айында шиддетли сувукълар башланды. Къыркъ дерсджеден де ашагъы тюшти. Бу сувукъ куньлерде ксене бир хабер даркъады. Бир

сюргион группасыны даа ичериге, бу буз чёлюниъ къайтылмаз ерлерине догъру айдаладжагъы акъкъында эмиш-демиш даркъады. Борщ шорбасышен миде аялагъан бу зайыф вулжугларнынъ бойле бир ёлджулыкъкъа даянаджагъы акъылыгъа ятмагъан бир шей. Кимсе биле-биле олюмге кетмек истемей. Факъат кимседе итираз этеджек джесарет ёкъ.

Сюргионлери алып кетеджек буюк машиналар баракларнынъ огюне келип токътагъан сонъ Муртада эсджанлы бир ава эсмеге башлады. Лотереянынъ кимге тюшеджеги даа белли дегиль. Факъат, бир къач саат сонъ литвалы ве эстониялы мабюслернинъ машиналаргъа мишестилёгеннинъ корип, адамлар бираз тынчландылар. Кетмек истемегенлер баш къалдырдылар ве сакъчы аскерлершен араларында чатышув олып кечти. Силе сеслери къасабаны сарсытты, бу баш къалдырув да къыска бир вакъытта аскерлер тарафындан бастырылды, яралылар хастаханелерге алып кетилген сонъ джыйышылып башладылар. Танърынынъ ярдымышен Сибирьнинъ даа терси ерлерине сюрюльмектен къуртулдым. Арадан бир къач афта кечти. Базардан одыр-будыр алып, эвге ёргъун алда къайттым. Къапышы ачкъанымнен коридорда узунджа бир зарф корьдим. Бу кенарлары мавылы-къырмазылы чызыкъларнен сарылгъан бир зарф эди. Ерден алып, узерине бакътым. Исмиш язылы эди. Мектиоп де Истамбулдан кельген. Аджеба, бу бир руя эдими? Элимде зарф, агъламагъа, сонъра да юзюме, козюме сюрмеге ве руя корьмегениме нианмагъа чалыштым. Бу, керчек бир мектиоп эди. Титреген эллеримнен зарфыны ачтым. Артыкъ, дюньялар меним эди. Бу меним мелекегимнинъ кягыты. Бу кягытта Ватанымнынъ ве аилемнинъ къокъусы бар. Опе ве текрар-текрар окъуйым. Сонъра мектиопни джебиме кыйып, деръал кягыт-къалем алдым. Йылларджа сонъ ильки дефа алгъан мектиобиме джевап язам.

Мектиопте юрткъа къайтмакъ ичюн арекет этеаткъанымны, шаст къысмет олур исс корюше биледжегимизни, мектиопни алгъанларынен мелим ишмисен огърашмаларыны, ярдымларына итияджым бар экенини, эписини айры-айры оёкенимни — эписини яздым. Бу сефери мектиопни сабаласин почтагъа береджек эдим. Яткъан еримде узун муддет козълеримни къапатып, оларны тюшюнем. Балаларым козълеримнинъ огюнде эди. Апайымны Ашхабаддаки Апшеронская сокъагъындаки эвимизде апске алынгъанымдан берли ялынъыз быракътым. Арадан бу

къадаp йыл кечти. Атылып турып, мектюпни текpар окъудым. Окъугъан сайын фeрaлaнaм, oзюмшн къургулгъан киби фapз этeм. O гeджe мeним ичюп юкълaмaкъ мумкюн дeгилъ эди. Сaбaнынь ильки ышыкълары пeнджeрeдeн киргeндe мeним кoзълeрим aлa aчыкъ, oлaры тюшoнe, aкълылымa кeльгeицeн aмaн мeктюпни aлып окъуйым.

Мeн coкълaкъкъa чыкъкъaндa oртaлыкъ эйджe ярыкъ-лaнгъан эди. Гeджe кeнe къap ягъгъан, излep oртыoльгeн. Coкълaкълар бoм-бoш. Oгюмдe бир aрaбa фyрунгъa ун aлып кeтe, дeрeнинъ бузлары устюндe эки кoпeк биp-биpини къувaлaй.

Чaйхaнe мaхoркa думaны ичиндe эди. Сaбa тaнъдaн кeльгeн вe гeджeнн бу epдe кeчиргeнлep эписи тютюн ичeлep. Сьджaкъ чaй ичимни къыздырды. Кoзюм дивар-дaки сaаттe, пoчтaхaнeнинъ aчылмaсыны бeклeйим. Ниa-ст, oнынъ aчылaджaкъ вaкъыгы oлды.

Пoчтaдa мeмyр дeнъишкeн. Янъы кeльгeн мeмyргe зaрфны узaттым. O aдpeсини окъугъан coнъ:

— Сeн сюргюн oлугъaнлардaнсыньмы? — дeп co-рaды.

Шубeлeнгeним ичюн явaштaн бaшымны сaллaдым.

— Сeн тюрксинъми?

Бу кeрeсиндe дaа джeсaрeтнeн бaшымны сaллaдым.

— Тeз кeтcин, тeз джeвaп кeльсин, — дeп сёйлeнди вe зaрфны тaмгъaлaды.

Oнынъ бу япкъaны oшумa кeтти.

— Сaгъ oл, — дeдим. — Сeнинъ дe тилeклepинъ тeз epнe кeльсин.

Мaхзун бир ифaдe илe юзюмe бaкъты. Нe дeмeк иcтeгeнини aгълaдым. Пoчтaхaнeдeн чыкъып, ишхaнeмe кeт-тим. O кушo биpинджи кeрe буюк шиддeтнeн чaлыштым. Aртыкъ чaлышмaкътaн къoркъмaйым. Aнлeмдeн кeлeд-жeк джeвaпны бeклeмeктeн бaшкъa чaрeм ёкъ эди.

Афтa coнъундa пaспoрт идaрeсинe чaгъырылдым. Пaспoрт идaрeсининъ бaшлыгы Мoсквaгъa япкъaн мyрaджa-aтымнынъ мyсбeт aль oлуa билeджeгини aйтaрaкъ, Тюр-кигe къaйтмaм ичюн тeк бир шaрт эcacындa изин бeрилeд-жeгини aйтты:

— Рус фукъaрeси oлaрaкъ кeтe билeджeксинъ, — дeди.

Анълaшылды ки, Coвeтлep мeнн йыллардaн бeрли тынъ къoймaгъaнларыннынъ сeбcбинн aнълaтмaкъ ичюн рус фукъaрeси oлгъaнымны иcтeйлep. Тюрк вaтaндaшы oлгъaнымны тacдыкълaйыджы вёcикълaр эллepиндe ёкъ экeн. Инaтлaшмaкънынъ мaнaсы ёкъ эди. Ич бир шeйгe къaршы кърeшип oлмaйджaкъ дeрeджeдe ёргъун эдим. Бу

ерден бир ань олса да эвельдже къртулмакъ истейим. Айткъанлары киб иясам, кете билем.

Башлыкънынъ истеген весикъаларышы топлап башладым. О куньлерде апайымдан бир мектюп даа кельди. Манъа Тюркидеки ишлеримшинъ келишмекте олгъаныны, деръал Москвадаки эльчиханемизге мураджаат этип, алякъа багъламакъ керек экенимни билъдире. Ич вакъыт гъайып этмеден, алымны кыскъадан анълатып, 1956 сене си 1 октябрьде Москвадаки буюк эльчиханемизге мектюп яздым. Ялыңъыз цензура ве полис илишмемеси ичюн пек дикъкъатнен яздым.

Октябрь 4-те Тюркие эльчиханесинден бир язы алдым. Бу мектюпте манъа паспорт бериледжеги билъдириле. Документ ичюн эки ресим ве 16 рубле хардж парасы ёлламам истениле. Бу меним язгъан аризамнынъ джевабы ола билмей. Зира, бу къадар кыскъа заманда джевап бермелери мумкюн дегиль эди. О алда Тюркие эльчиханесининъ меним аризамдан эвель мени кыдырып башлагъаны анълашыла. Эки айдан сонъ бир мектюп даа алдым. Онда Советлер мени озъ гражданы эсап эткенлери, бу себептен Тюркие паспорты берильмейджегини, вазитим тыш ишлер министрлигине язылгъаны билъдириле. Бунынъ артындан учюнджи мектюп кельди. Онда Советлернинъ меним рус гражданы олгъанымда исрар эткенлери, анджакъ совет гражданы оларакъ Русияден чыкъмагъа изин бериледжегини билъдирелер. Тюркие укюметининъ де мени бу шекильде къабул. этмеге разы экенини билъдириле.

Совет паспорт идаресинде къркъ беш суальден ибарет бир анкета голдурылды. Нетиджени меракъ ве эеджаннен беклейим. Куньлер кече, яз келе. Артыкъ бузлар ирий, Сокъакълардан акъкъа сувлар Муртанынъ кучюк дересине къарыша. Язнен берабер орманда агъач кесюв иши де башланды. Артель келеджек къыш ичюн одун азырлай. ормандаки чалышмам мени пек ёрды. Бундан себеп кене артель депосында бекчилик япып башладым.

Муртада йылбаш о сене эр заманкиден даа арекетли кетти. Буна алман сюрдюнерининъ ролю буюк олды. Сувукъ къркъ-къркъ беш дередже олмасына бакъмадан, оларнынъ нешънен чалышувларына руслар тааджилене эдилер. Алманлар умумистиле бири-бирлерине якъын ерлерде отура эдилер. Узакътан бакъкъанда бу ерлерде алманлар яшагъаны деръал анълашыла эди. Тюрк ыркына менсюп олгъаңларгъа яхшы козынен бакъкъанлары дуола, тюрклернен пек яхшы анълашалар. Затең,

алман кьадыш-кызыларына нисбетен япылган теджавузларгъа кьаршы тюрклер олардан да чокь курсутилер. Бу бакъымдан да алмашлар тюрклерни урьмет эте эдилер. О йылбаш геджесинде энъ шень ер, иште, бу алмашлар яшагъан ерлер эди. Четтеки эвлерден алман халкъ тюркюлерни эшитиле, сокъакъларда янъгырагъан яш кызыларнынъ кулькюлерни одамны толдура. Эписи янъы йылгъа пешэ иле кирмек истей, озьаралары шеньлик япалар. Мен де кучючок эвимде отурып, оларнынъ шеньлигинге озь башыма кьошулам, тек тышкъа чыкьып, яларына бармайым. Вуджудымда еримден кьалкъаджакъ кьадар кьувет буламайым. О геджеден сонъ ёргъунлыкъ ве дермансызлыгъымнынъ кеттикче арткъаныны дуйдым. Чалышмакъ чокь агъыр келе, сыкъ-сыкъ нефесим тарлаша, тутула. Кьартлыкъ, зайыфлыкъ, ёргъунлыкъ ве йылларджа чекильген азап эди озюни косьтермекте, мартнынъ бешинде ятакъкъа тюштим. Тышарыда кьыркъ дередже сувукъ. Артель мудирини хасталангъанымдан хабердар этмек ичюн бирининъ эвиге кельмессини беклейим. Янъгъызылыкъ ве хасталыкъ керчектен фаджиялы шейдир. Сыджагъым турмадан котериле, атеш ичинде янам.

Эв саибининъ огълу одама кельгенде собамнынъ атеш чокътан сёнген эди. Факъат мен сувукъны дуймай, атеш ичинде янам. Къар да пенджеремни кьапаткъан, одам кьаранлыкъкъа компольген.

Бала вастасынен артельге ве эки достума хабер ёлладым. Булар орман муэндисининъ апайынен бир гурджи кьадыш эди. Экиси де сыкъ-сыкъ келип, мени бакъмагъа башладылар.

Артельге хабер кеткенден учь кунъ сонъ, хасталыгъымнынъ джиддий олып-олмагъаныны тайин этмек ичюн район хастаханесинден бир доктор ёлладылар. Докторнынъ айткъанына коре, юрегим бираз буюклешкен, амма хастаханеде де ятаджакъ ер ёкъ экен. Ангълашыла, меним киби кьарт бир адамнен огърашып отурмакъ истемейлер.

Эки ай эвде ятмагъа меджбур олдым. Мени бакъкъан бу эки аджайип кьадыш алым кунъ-кунъден феналашагъаныны корип, шашмаладылар. Бир кунъ экиси де хастаханеге барып, баш экимге мураджаат эте ве вазиятимни анылаталар. Андан бир эким ве бир арабанен кьайталар. Эким мени дикъкъатисен бакъты, теселли берди, сонъра мени бир носилкагъа кьойып, арабагъа алып чыкьтылар. Хастаханеде яткъанымнынъ учюнджи куню эсимни джойдым. Юрегим пек буюгенинден себеп, яшайджагъымдан умют кесильген. Кунълердже эссиз алымда олюмнен туту-

шып яттым. Ниает, бир муддет озюме кельгенде козь-леримни ачтым.

Апрель айында булуна эдик. Фахъат бунъа бакъмадан, ава пек сувукъ эди. Мен де чокъ зайыф ве такъатсыз эдим. Даа яткъан сримден тураджакъ алда дегиль эдим. О ай-нынъ сонъунда весикъаларымны азырлав иши сонъуна якъышлагъаныны анъладым. Бу акъта ресмий язы кельди. Севинчим сонъсыз эди, амма хасталыгъымдан себеп къай-тып оламам деп пек къоркъам.

Сентябрьнынъ ильки афтасында паспорт болюгининъ башы хастаханеге кельди.

— Бекторе, — деди, — Тюркиеге кетменъ ичюн артыкъ керекли изин берильди.

Экимлернинъ пек буюклепкен деп айткъан юреги-мнинъ насыл даянъанына шашам. Белли ки, манъа Танъри ярдым этти. Бу замангъа къадар даяндым. Энди эвиме кетеджегим. Паспорт идаресининъ башлыгъы сё-зюнде девам этти:

— Москвдаки Тюркие эльчиханесинден толдурмакъ ичюн базы анкеталар ёлланьлды. Биз бу языдан анъ-ламаймыз. Джесапларыны озюнь толдурмакъ керексинъ. Албуки, эким сагъа къыбырдамакъ мумкюн дегиль дей.

Ойле бир гъайретке кельдим ки, къалкъабиледжегиме ишанаракъ, бир ынтылыш яптым, амма догърулып оламадым.

— Къалдырышъыз, — дедим, — мен языш азырларым.

Паспорт идаресининъ башлыгъы:

— О алда ярын биревни ёллап, алдырырым, — диерек весикъаларны баш уджума къойды.

О кеткен сонъ хастабакъыджыдан риджа эттим, ястыгъымны къучагъыма алып, онынъ устюнде яваш-яваш язмагъа башладым. Пек тез ёрулам. Ниает, эки кунъден сонъ истенильген весикъаларнынъ джевабыны азырлая билдим.

Красноярскийден бир сагълыкъ незаретчиси кельген, хастаханени тешкере. Кеткен сонъ меним акъкъымда бер-ген справканы корип, мында ничюн кельгенини анъладым. О векиль меним хастаханеден чыкъарылмамны истеген. Къыскасы, Тюркиеге къайтмамны истемейлер. Бутюн формалликлер сонъуна кельгени ичюн бу шекильде мани олмагъа чалышалар. Хастаханеден чыкъарылсам тиббий ярдымдан узакъ къаладажкъ ве бойледже оледжек эдим. Эписи бир ольмек керек.

Фахъат сюрдюлерден олгъан бир эким мени пек ад-жыды ве вскильнинъ эмирине бакъмадан мени хастаханеде

бир муудет даа тутты. Бир кыач куньлик иляджлер ве тайин этильген ашлар манъа баягы дерман олды. Мен де йигирми беш сепеден берли чеккен азап ве искенджерлернин сонъуна якъынлагъанымы дуйъш, озюмни эльге алдым.

Ниаат, весикъаларымнынъ ресмийлештирилип битирилъени ве Мурта паспорт идаресинден Тюркиеге кыйгмам ичюн изин берильгени акъкъындаки хабер кельгенде эеджан ве севинчтен бир даа хасталанмамакъ ичюн бутюн кучюмни топламакъ керек олды. Фикирлеримни токътатып, топлап оламайым. Бирден-бир истегим тездже хастаханеден чыкъмакъ ве ёл азырлыгына башламакъ эди. Эким меним бу алда кетмем мумкюн олмагъаныны айта. Албуки, беклемекнинъ мапасы ёкъ эди. Бушдан гъайры, кетмеме изин берген весикъа да элимде. Узун йыллардан сонъ Ватаныма ве анлеме къавушмакъ истеги о дереджеде буюк эди ки, бу ерде ольмектен пек къоркъам. Хаста олсам да бир анъ эвельдже кетмек керек эдим. Эким мени анълай, амма ёлгъа чыкъмакъ ичюн бираз даа къувет топламакъ кереклигимни исрарлыкънен анълата.

— Насыл кетерсинъ, барып да ёлда хасталансанъ? Я санъа бир шей олса, мен видждан азабы дуярым.

— Олмаз, доктор, — деп дженап бердим. — Сен мени тюшюнерек, бойле дейсинъ, амма мен не эсабына олса-олсу, эп бир кетеджегим.

1956 сенеси сентябрь 17-де паспорт идаресинден Тюркиеге кетмек ичюн паспортымнынъ кельгени ве барып алмам кереклиги акъкъындаки хабер кельгенде севинчимни тасвир этамам. Багъырмакъ ве эр кеске бу вакъианы айълатмакъ истейим. «Кетем, Ватаныма кетем!» демек ичюн сабырсызланам. Амма о хабер менден эвель хастаханедеки хасталар арасында дагъылгъан ве олар мени теб-риклемек ичюн сыра-сыра олып келелер.

Къасабадан Красноярскке автобуснен кетеджегим. Илк дефа сербест бир ватандаш киби кеңди парамле автобускъа минеджек, он сене эвель бу ерге сиялы сакъчыларнынъ къатты незарети алтында юк машинасынен кетирилъген бу шеърден энди урь инсан оларакъ кетеджегим. Бу, Танърининъ манъа бере биледжек ниметлерининъ энъ буюги эди.

(Девамы бар).

ВИДЖДАН ДАВЕТИНЕН

1942 сенеси майыс 1-ни багъчасарайлылар тантаналы къраршыладылар. Бутюн гедже атешлер янды, адамлар ювунды; тыраш олды, кийишип-къушандылар. Саба эр кес сафкъа тизильди. Митингни къыскъа кириш сёзюнен мен ачтым. Сонъра отряд командири лакъырды этти. Экимиз де япылган ве япылмасы керек олган ишлер акъкъында айттыкъ.

1942 сенеси майысшынь дженкявер куьлерери бир кереден догъмады. Олар бизим отрядымыз яшап алышкъан къасеветлерини девамсы эди. Майыс айышынь биринджи куьлеринде Юкъары Апалах заставасындан алякъаджы кельди ве хабер этти:

Гедже бизим учуджыларымыз бизге юк ташлайджакълар. Командан муавини Северский: «Озь зонамызнынъ кокюни козьэтинъыз», деп эмир этти.

Кучюк оператив группанен «озь зонамызнынъ кокюни козьэтемек» ичюн бизлер де кеттик. Орман узерице юк парашютини буюк къуббеси корюгенде биз пек къуванадик. Ватанымыз бизге сухари, концентратлар, шекер, иляджлар ёллай.

1942 сенесининъ арбий заёмына язылувы битирдик. 10,2 бишь рубле заёмынь акъчасыны партизанлар деръал топлап бердилер: Акъчаны ве язылув къагъытларыны Самойленко алякъа группасынен район штабына алып кетти. Отряд дженкявер аркетлери китабынынъ майыс саифесини Алушта-Симферополь шоссесинде Урсов ёлбашчылыгъындаки партизанлар группасы башлады. Олар немселернинъ арбий машинасыны патлатты, онынъ устюндеки 32 аскерни ве бир офицерни ёкъ эттилер. Аскерлернинъ тек экиси къачып етиштирген. Суполкиннинъ группасы Улу-Сала — Къувуш ёлундаки участканы миналаштырды. Устюнде алты аскер олган машина патлады. Снайперлер Шаповалов ве Железнов душманнынъ талим мейданында эки немсе инструкторыны ве бир полицайыны ольдюрдилер. Бир къач куь сонъ олар немселернинъ юк машинасыны патлаталар. Устюнде он беш къадар аскер бар экен.

Оларның бешини ольдюрселер. Экинджи машина келип
стишсе, эки арада атышув башлана, партизанлар ормангъа
чекилселер.

Амидов куньделик дефтер алып бара, анда Совин-
формбюродан эшиткенлерини яза, хаберлерини Кърым-
гъа аит ерлерини айрыджа бельгилей. Мына бугунь де
о группаларда субетлер отькере:

— Майыс 11-де Керчь ярым адасында бизим аскер-
леримиз уджюмге кечкен немсе аскерлеринен чатышты-
лар... 12 майыста тутушувлар девам этти. 13 майыста исс
душман къуветлерини устюнлиги себебинден бизим
аскерлеримиз янъы позицияларгъа чекильмеге меджбур
олдылар. Харьков догърулышында бизим аскерлеримиз
уджюмге кечти ве эп огге джылышмакъталар. Башкъа
участкаларда муим янъылыкълар ёкъ.

Амидов сёзюни битиргенинен кимдир:

— Пек яхшы, — деп кычырды.

— Неси яхшы? Керчь тьобюнде бизимкилер че-
килелер...

— Амма Харьков догърулышында уджюмге кечкен ве
мувафакъиетнен огге джылышалар.

— А, о тап Харьковда, бизде дсгиль.

— Фашистлерни къасерде урсалар да умумий къазанч.

Саба разведкаджылар Шмелевнинъ ёлбашчылыгында
разведкагъа кеттилер. Олар йигирми адамдан ибарет эди-
лер. Пычкъы коюнде кучюк немсе гарнизоны, автотамыр
устаханеси бар эди. Оларның терджиманлары Клара эди
Бу къадыш пек яхшы яшай ве немселерге садакъатнен
хызмет эте. Багъчасарайда балабан квартирасы бар. Анда
сыкъ-сыкъ дюгюшлер ола. Гарнизонны тар-мар этмеге,
устаханени ёкъ этмеге ве терджиман къадышны отрядкъа
алып кельмеге къарар берильди. Кетирильген сонъ онынъ
тили чезилир ве бизге чокъ шейлер айтыр.

Эки куньгедже Шмелев Пычкъы коюне барылгъан
ёлларны, андаки шараитни огрене, «Коминтерн» совхозы-
на барыш, анда ишанчлы адамларнен багълана. Адамлар
онъа постларны, пароллерни, невбетчи полицайларнынъ
фамилияларыны айталар.

Бу гедже Бережной 12 адамдан ибарет группанен Пыч-
къы кою янында, орман четинде тура. Ёргъун партизанлар
сьджакъ ерге ята ве юкълап къалалар. Бирдеи операцияда
иштирак этмеси керек олгъан учъ румынден бири гъайып
олгъаныны дуялар. Сергеклене, деръал тургъан ерини
денъиштирелер.

Янъы ерде партизанлар юкълап оламайлар. Саба тань-

да оларны полицайлар сарып ала ве атеш ачалар. Группашынъ дѣрт адамы эляк ола. Булар: Сидельников, Бер-бери, Вакуменко, Хомицкий эдилер.

Экинджи куню полицайлар дѣрт партизаннынъ джеседи арабагъа къойып, Керменчик коюне кетирдилер. Кой эалиси бу алыгъа пек яныкълады, полицайларны къаргъады.

Партизанларны орман четине бир чукъур къазып ком-дилер. Полицайлар топракны тегизледилер, партизанлар мезарлыгъы билинмесини истемей эдилер. Амма саба кимдир бу ерге бир обачыкъ япкъан ве чечеклер къойгъан.

Бережной группасынынъ партизанлары Керменчикке кельдилер, аркъадашларынынъ мезарыны корьдилер, кой кенарында гъайып олгъан румын аскерининъ джеседине расткельдилер. Кой полицайларына ёлбашчылыкъ япкъан румын аскерлери оны аткъанлар.

Бережной бир озю отрядкъа келип чыкъты. Яваш-яваш баыкъалар да кельдилер. Шмелев ве Бережной олып кечкен вакъианынъ себебини темелли анылатып оламадылар. Экисини де партиявий джеза берильди.

Майыс айынынъ сонъуна эсап-сайлав партия топлашувларыны кечирмеге къарар бердик. Отряднынъ бутюн дженкявер группалары базагъа топланып башладылар. Адетте низамлы олгъан Каспаров группасынынъ парти-занлары кечикмекте эдилер. Каспаровнынъ апайы Вера Иващенко бир къач кере къолунда баласынен ёлгъа чыкъып кельди. Акъшам Шакъуль коюне разведкаджылар кетти, саба келип бильдирдилер: Альма озенининъ копюри патлатылмагъан. Койлюлернинъ айткъанларына коре, бу кушьлерде копюр янында бир тюрлю арекет дуйылмагъан. Каспаров ве Бирюков акъкында исе кимсе бир шей эшитмеген.

Партия эсап-сайлав топлашувы пек узанды. Партбю-ронынъ иши акъкында доклад чокъ вакыт алмады, амма сѣзге чыкъкан адамлар узун лакъырды эттилер. Эр кес дѣртюнджи районнынъ комиссары Амелишовнынъ не ай-таджагъыны беклей.

— Партия тешкилятынынъ энъ буюк дегерлиги, — деди о, — эрзакъ къыйынлыкларына бакъмадан, озъ эркъаныны дженкявер вазиятте сакълап къала бильгенидир. Партия тешкиляты командалыкнынъ энъ якъын ве садакъатлы ярдымджысы олды. Отряд бир сыра аджайип дженкявер операциялар кечирди. Каспаров, Давыденко, Пащенко, Румянцев ве дигер аркъадашлар душмангъа къаршы кур-реш нумюселерини косьтермектелер. Эксикликлеримизни унутмайыкъ, оларны тез битирмек ёлларыны арайыкъ,

дженкявер разведкашы яхшылаштырайыкъ, сергеклигимизни арттырайыкъ.

Къарар кыска олды: партбюронынъ иши къанаатленерли танылсын. Бережной партия бюросы эркъанындан чыкъарылды. Гизли рей берюв ёлунен онынъ ерине Абдураим Досмамбетов сайланды. Шу топлашувда о отряд партия тешкилятынынъ секретары оларакъ сайланды.

...Каспаровнынъ группасы шай да къайтмады. О вакытта мен отряднынъ куньделик дефтерине: «Бельгисиз гъайыш олдылар» деп яздым.

Каспаров группасынынъ фаджиасы тек Кърым азат олгъан сонъ билинди.

Группа копюрни саба танъда патлатмагъа къарар бере. Акъшамдан эр шей азыр олгъан сонъ койге тугъашларына бармакъ истейлер. Каспаров — Шакъулгъа, Цаплий исс Ново-Васильевкагъа кетелер. Цаплийнинъ бир танышы хаин олып чыкъа. Ондан не ишнен кельгенини сорап бильген сонъ полицайларгъа барып айта. Группа азаларынъшъ эписини бирер-бирер туталар. Нечипоренкодан гъайры эписи эляк ола. Суд олды ве хаинлер джезасыны алдылар.

1942 сенсининъ язы дуйдурмайыш кельди. Багъчасарайлыларнынъ дженкявер активлиги артты. Партизанларнынъ ашайты баягъы яхшылашты, самолётларда бизге ярдым этелер. Ана-топракъ халкъ интикъамджыларыны унутмай.

1942 сенеси июнь 2-де Багъчасарай отрядыннынъ командири командан Северскийге ве комиссар Никаноровгъа шуларыны бильдирди: «Къош-Дегирмен, Пычкъы, Татар, Бие-Сала, Улу-Сала ве Авджыкойде, бунъшъ киби де Багъчасарайда пек чокъ немсе аскерлери топландылар. Олар мында раатлыкъта булушмакъталар. Оларнынъ там сайысыны тайин этмекнинъ чареси ёкъ.»

Анълашыла ки, душман Акъяргъа озь къуветлерини джелъп этмекте. Бизим дженкявер группаларымыз душман коммуникацияларыны терк этмейлер. Отряднынъ дженкявер операциялары чокълашты. Алушта ёлунда учь дженкявер операция кечирильди: снайперлер Железнов, Ясницкий ве Румянцева юк машинасыны патлатты машинада булунгъан секиз аскерни къуршунгъа тиздилер. Алушта янындаки заставагъа уджюм этип, учь аскерни ольдюрдилер. Экинджи заставаы Суполкин, Бурында, Шаповалов ве Урсол ёкъ эттилер. Бу урушта Урсол къолундан яраланды. Быковнынъ группасы Багъчасарай-Симферополь шоссесининъ он биринджи километринде бир авто-

машинаны топышен берабер ве 7 фашистни ёкъ этти... Бу ал джезаджыларны раатсызлады ве олар партизашларыныщ атиклигине джевапланмакъ истедилер.

Алтынджи июнь куню саба партизан отрядышынь Мулга ве Мордвиновкадаки эски базаларышдан къуршун сеслери эшитильди. Дженкявер группалар юкъары заставагъа котерильдилер. Разведкаджылар вазиятни огренмек ичюн кеттилер. Олар къайткъан сонъ эр шей анылашылды: 120 адамдан ибарет джезаджылар учъ группагъа болюнип, бизим эски базаларымыздан кечкенлер. Даа юкъары котерильмеге къоркъкъан ве Къувуш коюне кеткенлер.

Койлерде ве Багъчасарайда топлангъан душман аскерлери гъайып олгъанлар, демек, олар Акъяр джебэсине, ёлланылды. Шеэрде оларнынь тек анбарлары ве къаравушлары къалды. Смаил-бей аэродромышда оларнынь дёрт самолёты бар. Олар разведка япа ве артиллерия атешини догърулталар. Акъяр четлерине узакъкъа аткъан топлар ерлештирильмекте.

2-нджи июнь гедже бизим авиация Багъчасарай янында душманнынь аскер толу эшелоныны бомбалады. 14 вагон тар-мар этильди, шоссе ёлунда исс Акъяргъа кетяйткъан машиналар колоннасы ёкъ этильди. Бу ёлдан автомашиналарнынь къатнавы пек сыкълашты. Гитлерджилер Акъяргъа уджюмде бинъден зияде самолёт иштирак этеджеги ве Акъярнынь мудафаасы сындырыладжагъы акъкъышда лаф даркъаттылар.

Саба таъда Акъяр янында топларнынь гурюльтили сеси эшитильди. Бу гурюльтининъ акс-садасы дерелер ичинде къаядан къаягъа урулып юре, дагъыла, сёне ве янгыдан башлана.

— Гедже саат учъ, амма бойле атеш... Топлар атешинен кунъ башлана.

— Бизимкилер атаяткъангъа ошай. Эшитесинъизми? Снарядлар бу тарафта патлайлар.

— Эм бу якъта, эм о якъта. Акъикъий артиллерия дуэли.

Орталыкъ ырыкълангъанда биз Акъяр устюнде чокъ-тап-чокъ душман самолётлары учыш юргенини коръдик. Эр кес анда не олаяткъаныны бильмек истей. Мен Славичи байырына кеттим. Андан о тараф яхшы корюне. Акъяр узеринде тютюн ве тоз.

1942 сенеси июнь 7-де немсе ордусышынь Акъяргъа учюнджи уджюми башланды. Экинджи куню Къачиев ве Шилин Багъчасарайдан кельдилер. Оларнынь айткъанларына коре, немсе аскерлеринынь мизаджы ярамай. Акъяр джебэсине олар олюмге кеткен киби кетелер.

Бизим дженкявер группаларымыз озьлерииниъ фedaкяр ишлеринен кьувандыралар. Взвод командири Доброскокин дёрт партизаннен берабер Альма станциясы янында немсе гаражына уджюм эте. Олар кунь бою гаражны козете, акышам исе бир тюрлю сес-солукъсыз сакъчыларны тындыра ве гаражныъ территориясына кирелер. Анда чадырларда ве машиналар когертелеринде аскерлер юкълап ята экешлер, партизанлар оларгъа гранаталар быракъалар.

Район штабына бизим алякъаджыларымыз эр кушъ яныъ хаберлер алып кетелер. Партизанлар бир кушъ, бир саат биле раатланмайлар. Бири-бири артындан дженкявер группалар операцияларгъа кетелер. Леся Вихман ве Коля Дементьев учонджи районныъ штабында экиллер. Оларгъа ТБ-3 самолётыны кыдырмакъ авале олунгъан. Партизанларгъа юк алып кельген бу самолёт базасына кьайтмагъан.

Биз отряд командиринен берабер отуз кьадар партизан олып, самолёт гъайыш олгъан районгъа кеттик. Ёлда Акъмесджит отрядыныъ командири Макаровны раскетирдик.

— Джезаджылар да самолёт кыдырслар керек, танъдан мыңдалар, — деди о. — Мен оларны мыңдан кьувып чыкъармагъа аракет этерим, сиз озь маршрутынызынен кете беринъиз.

Биз эки сырагъа тизилип ёлумызы девам эттирдик. Макаровныъ группасы Ромаң-Къошныъ ашасына кетяткъан джезаджыларнен эп атышмакъта эди.

«Эр кес сафныъ ортасына топлансын!» деген эмир берильди. Анда биз кыдыргъан ТБ-3 самолётыныъ экипажынен расткелишттик. Самолётныъ капитаны Прохоровныъ бильдиргенине коре, штурман Ф. И. Андрианов эляк олгъан, экипажныъ башкъа азалары сагъ экиллер. Ялта кенарларына бомба ташляйткъан вакъытта юк парашюти ачыла, ошунъ кьуббеси люкке кьысыла, юкю гъает агъыр самолёт яваш-яваш энип башлай. Бабугъан яйляныъ уджларындан бирисице парашют илише, йыртыла ве машина ашагъы кете ве сагъ кьапатышен кьаягъа урула, парлана ве тынып къала. Гедже тена ве сакин эди. Ташлар арасында Андриановны дефн этелер. Танъ аткъан сонъ самолётныъ курсы боюнджа текяраң огге кетелер.

— Шимди не япайыкъ? — деп сорады Макендонский. — Берабер самолёткъа барайыкъмы, ёкъса сизлерни штабкъа озгъарайыкъмы?

— Ёкъ, башта самолётныъ янына. Штабкъа исе сонъ барырмаз, — деди Прохоров.

Экинджи кушо отрядкъа шекер, сухари, силя ве иляджларие кьайттыкъ. Биз дагъда олгъанда Къызыл Ордунынъ авиациясы яхшы чалышкъан, бизлер хабер эткен объектлерни бомбалагъанлар. Силя анбарлары янгъан, аэродром ве зенит батареялары ёкъ этиягъен. Багъчасарай янында румын аскерлери толу поезд бомбалагъан, 16 вагон янгъан.

Акъяр беттен кунде немселер яралыларны, олюлерни алып келелер. Олар дефи этип этиштирамайлар. Бутюн ерлерде адамлар Акъярны дивълей ве онынъ акъкъында хаберлер айталар. Акъярда вазиет сонъ дередже кергилешти. Шеъриниъ черчивеси о дереджеде сыкълашты ки, мисильсиз куреш атешли алкъанынъ ортасында кетмекте. Акъяр янардагыны анъдыра эди. Июнь 22-де акъкъда къаладжакъ вакъиалар олды. Бутюн кунъ девамында душман самолётлары булут киби шеър узеринде салынып турдылар. Артиллерия снарядларынынъ патлавларындан асыл олгъан дешетли гудюрдиниъ арты кесильмей. Гудюрди шималъ беттен, Кадыковкадан, Сапундагъ беттен эшитиле. Акъяр фышнай, атеш пускюре, тутуша, амма теслим олмай. О яшай ве куреше эди.

Июльнинъ биринджи кушо Славичи дагъынынъ устюнден Акъяр дженкининъ къоджаман атеши яваш-яваш ятышып башлагъаны сезильди. Анда эр шей сёнген ве тышчангъан сонъ агъыр къайгъы дуйгъусы юреклеримизни якъты. Бутюн бу кунълерде Акъяр эр бир курешкен ватанпервер ичюн умют ве ишанч маягъы эди. Энди исе?...Джебз бир кереден шаркъкъа джылышты, эм де узакъларгъа кетти.

Совст аскерлери акъярны къалдыргъан сонъ эр кесниъ юреги сыкъылды, эр шей бир кереден узюльген киби олды. Энди эр шейни янъыдан башламакъ керек оладжакъ.

Мокроусовцынъ учюнджи ве дёртюнджи отрядларны бирлештирюв акъкъындаки эмири кельди. 1942 сенеси июль 5-те коммунистлер партия топлашувы кечирди, вазиегъе къыймет кести, вазифелерни бельгиледилер. Биз ичюн эиъ муими партизан дженкини къувётлендирмек эди. Партизанлар озъ ишлерини якъканы киби япа бердилер. Июль 7-де исе биз Каспаровнынъ огълу Даниленконен сагълыкълаштыкъ. Вера оцы бугунъ самолётнен Сочиге алып кетеджек. Мен оларны орман аэродромяндаже озгъардым.

Дженкявер операциядан биринджи олыш Суполкин къайтты. Онынъ группасы Альма станциясы янында демир ёлны минаяштыргъан, бир паровоз ве 7 вагон авдарылгъан. «Буюк шамата чыкъты» биз гедже олгъан сонъ

къайттыкъ», деди. Акъшам Доброскокининъ группасы кельди. Озьлеринен берабер кир-кифос, сач-сакъалы оськюн бир адамы да алып кельдилер.

— Мен Кувшинников олам, — деди адам, — Акъмесджит шесэр партия комитетининъ сабыкъ секретарларындан бири. Акъярда эдим.

— Шесэр партия комитетининъ секретары ким эди, хатырайсынымъ? — деп сорадым мен.

— Эбет, — деди, — Мартынов, Казаков, Амелинов, Мында бир ерлерде бизимкилер олмакъ кереклер: Никаноров, Филипов, Казакевич...

— Яхшы, ярын биз санъа Акъмесджит отрядына бармагъа ярдым этермиз.

Онъа бир котелок боткъа пиширдилер. Кувшинников индемей ашады. Сонъ сёйленип башлады:

— Ёлда дешетли манзараларны корьдик. Адамларны сакъатлангъандже котеклейлер. Иште, иш олсун молла акъам, къуршунгъа тизелер, башкъаларнынъ козюни къоркъузмакъ ичюн этелер. Бутюн ерде ачлыкъ, къуртлагъан олюлер...

Шу кушо Багъчасарайдан кельген разведкаджылар хабар эттилер: оккупантлар орманны тарайджакъ ве партизанлардан темизлейджек экенлер. Орман янынъдаки койлерге немсе ве румын къысымлары кельдилер. Олар ерли залиден джеза отрядлары тизеджек ола экенлер. Оларнынъ эсасыны полицейлар тешкиль этелер. Орманны таравнынъ вакъыты ве тертиби сыр тутула экен.

Биз радиограмма алдыкъ. Штаб бизлерни оладажкъ таравдан хабардар эте. Эбет, бизлерге мукъайтлыкъны арттырмакъ, душманнен догърудан-догъру тутушувлардан къачышмакъ, разведканы яхшы тешкилятландырмакъ ве тешеббюсни озь къолумызгъа аларакъ, душманны орман ичинде мумкюн къадар чокъча доландырмакъ керекмиз. Мадам ки, онынъ озю бизге келе экен, оны дегерли къаршыламакъ бизим боюн-борджумыз.

Олар бизлерни озьлерни ичюн таныш олмагъан ерлерден къыдыраджакълар, бизлер исе яхшы таныш ерлерде сакъланаджакъмыз. Аскерлерни умумий азырлыккъа чагъыраракъ, отряд арекетининъ конкрет планыны шимдилек айтмаймыз.

Акъшам койлерден разведкаджылар кельдилер. Эр ерде аскер толукъ, койлерден кимсени чыкъармай экенлер.

Июль 17-де танъ атып башлагъанынен учъ заставадан бир кереден алякъаджылар кельдилер: джезаджылар дагъны таравны башлагъанлар.

— Олар эр якътан келелер, — деди Македонский хаберджилерни динълеген сонъ, — бизге бутюн отряднен чекильмек олмаз. Биз учъ группагъа болюнирмиз. Озенни кечкешимизнен о тарафтаки тѣпеликлерге ерлеширмиз. А-анавы ерде хозяйство адамлары, хасталар, къадынлар гизленирлер. Онынъ сол тарафында, ёлнынъ артында Румянцев озъ группасынен ятар. Бутюн къалгъанлар исе сагъ тарафтаки тѣпеликке котерилир. Шараиткѣ корс иш тутармыз, бельки дженклешмек керек олур.

Немселер багырыш-чагырыш, сызгырыш, сѣгюнип келелер. Олар башта биз булунгъан ерге барды, этрафкъа бакъышды, сонъра озенни кечип башладылар. Партизанлар яш орман ичинде къыбырдамайып яталар. Немселер о къадар якъын кельдилер ки, аякълары астында шытырдагъан чалы-чырыпы эшитиле. Бизден кимдир огде тургъан офицерни атты, онынъ артындан эр хес атеш ачты. Атеш токътагъанынен ерлеримизден атылып турдыкъ ве «Ура» садаларынен душмангъа атылдыкъ. Немселер ве полицейлар къачып башладылар. Амма бир къач дакъикъадан сонъ кокке фишенклер атылды, олар токътадылар.

— Бизге чабик кетмек керек, — деди командир, — акс алда сарып ала билелер.

Бизлер деръал чекилип башладыкъ. Партизанларнынъ кетейткъанларышы корьгенлеринен джезаджылар кене артларыша къайттылар.

Биз эп юклары котерильдик. Огде Кезлев отрядынынъ зонасы. Бу якъкъа, яны Кезлев отряды булунгъан ве ташлап кеткен ерге румын батальоны кельмекте эди. Батальон учъке болюнди. Группаларынынъ бири ёл якъынындаки аланлыккъа догъру кетти.

Дагъгъа котерильген сонъ багъчасарайлылар да болюндилер. Урсол озъ группасынен немселернинъ артына кечмек ве эски базагъа къайтмакъ керек. Эпимиз анда корюшмекни анылаштыкъ. Башкъалар исе мында пыстырма тешкиль эттилер.

Ми́на мейданы бизге пск яхшы корюне. Мына ёлдан бир группа румын келе. Румынлер мейданнынъ четише кельгенде токътап, не акътадыр лакъырды эттилер. Командир аскерлерни догъру алып кетти ве биринджи олып ми́нагъа басты. Патлавдан сонъ бизим гранаталарымыз да патлады, сонъра «Ура!» деп кычыраракъ, ерлеримизден атылып турдыкъ. Джезаджылар табана къувст бердилер. Ми́нагъа биринджи олып баскъан командирлеринден бир шей къаламгъан. Тск онынъ чантасы чалылар устюне атылып кеткен. Чантаны алып бакътыкъ, анда

карта ве машинкада басылган румын тилиндеки кыгытлар... Чантаны район штабына ёлладык. Тезден штабдан хабер кельди: «Румын Том-Христо Апостолны тезликнен мында ёлланыш бу кыгытларда не язылганыны анылатсын».

Язылар анылашылган сонъ эр цей денъишти. Олар бизим районнынъ партизанларыны Альма озени артына, Чатырдагнынъ тюбуне айдап бармакъ ве анда сарып алып, ёкъ этмек истей экенлер. Командир ве мен душманынъ дикъкбатыны джелъп этиджи бу группагъа ёлбашчылкъ япаджакъмыз. Бизнен 50 партизан кыладжакъ. Кыалганылар бугунъ гедже душман тарафындан таралган ерлерге, яни эски базаларгъа кыайтмакъ ве анда беклемек кереклер. Бизлер исе душманны онынъ озю планлаштырган ёлнен алып кетеджекмиз.

Саба сисише Чатырдагъ къоджаман джапаваргъа ошап корюне. Абдулдагнынъ биринджи ёлуна токътадыкъ. Джебиджылар планлары боюнджа таравны ярын битиреджеклер. Мына олар бизни сарып аладажкъ ерге де кельдик. Акъшам топланыр ве ярынны тюшювирмиз. Шимди исе бу ерде корюнип турмакъ керекмиз. Партизанлар душман аскерлеринден пек узакъ кетмей, кимерде къуршун ата, граната быракъа, джебиджылар исе пек яваш келелер. Акъшам устю Абдулдагъ устюнде джебиджыларнынъ топлары, миномётлары пейда олдылар. Ярын олар бизлерни бу ерде ёкъ этеджеклер. Гедже партизанлар уфакъ группаларнен душман заставалары арасындан кечип, Альма озенининъ о бир четинде топланды ве сабагъадже раатландылар. Сабаб июль 19-да фашистлер озьлерининъ «аль этиджи» уджюмлерини башладылар. Топлар токътамай аталар. Амма, эписи боштан-бошкъа. Бу вакытта партизан отрядлары энди озь базаларында эдилер.

Шу куню акъшам Акъмесджиттеки немсе радиостанциялары партизанларнынъ тар-мар этильгени, не къадары ольдюрильгени ве не къадары эсир алынганы акъкъында хаберлер дагъыгтылар. Бу хаберлерни асыл кыйметини тек бизлер биле эдик.

Саба бизимкилер лагерьде топландылар. Отряд командирлигъы кечкен куньлерге кыймет кесмекте эди. 17-21 июльде кечирильген таравда отряддан гыйып олмады. Партизанларнынъ дженкявер операцияларда авангардлыкъ роллери акъкъында айрыджа айтылды. Яш партизан Шаповалов эр кеске орыск этип костерильди. О, душман аркъасында аркетет этерск, озь отрядларыны джойган

партизанларны, хасталарны, къадылларны топлап отряд тешкиль эте, озю командир ола ве учь сутка девамышда адамларны къорчалай.

Экинджи куню партизанларнынъ дженкявер группалары, разведкаджылар душман объектлерине кеттилер.

— Барсын, душман бильсин, биз яшаймыз, теслим олмадыкъ, курешемиз, — дедилер халкъ интикъамджылары.

Багъчасарай отряды булунгъан орманда тынчлыкъ эди. Озь ишлерини битирген сонъ немселер де партизанларнынъ ёкъ этильгенине инандылар гъалиба. Кимерде-бир дагъда къуршун сеслери эшитиле, бизим авджыларымыз авгъа чыкъкъан олсалар керек. Бу тынчлыкъ бизлерни эзе, дерсинъ, онынъ артында недир гизленген, анъылып тура. Керчь тезден бизимки оладжакъ. Ала-мына, эм де эбедий оларакъ.

Дагъны тарав вакъытында адамларнынъ апаиты пек фсана эди. Оларгъа къыска раатлыкъ керек. Эбет, немселерни биз алдаттыкъ, энди исе кене ишке киришмек керек. Эбет, бизде хасталар ве зайыфлар чокъ, амма дженкявер ишлерни унутмакъ олмаз. Огюмизде исе къыш, онъа азырланмакъ керек.

Отрядлар озь ерлерини денъиштирмек кереклер, — деди Никаноров. — Эр кес бир-бирине якъын олмакъ керек. Багъчасарайлыларнынъ айры яшагъанлары етер. Отряд Пискура озенишинъ юкъары къысымына кетмек керек. Янъы ерлеринизини мениммен анълашышыз. Партизанларнынъ буюк къысымыны гизли ишке ёлламакъ керек олур. Бу къолай олмаз. Тюшонип-ташынып, ишанчлы адамларны ёлламакъ керек. Бу ишнен Якустиди ве отряд комиссарлары огърашырлар...

Шу куню Суполкиннинъ группасы Пискура озенишинъ юкъарысына разведкагъа кетти. Отряднынъ янъы ерини бельгилемек керек эди.

Хаста ве зайыф партизанларны ашагъа, койлерге ёлладыкъ. Олар багъларда, багъчаларда мейва-себзе ашап, тюзелип къайтмакъ кереклер. Бир афтадан сонъ партизанлар шенъ-шерамет алда къайтып кельдилер. Оларнынъ торбалары емиш-себзе толугъа: мысырбогъдай къочанлары, бакъла, бибер, патильджан, къартоп, къапыста ве даа бир чокъ шейлер. Эписини бир ерге къошып, шорба пиширдик. Адамларнынъ кейфлери яхшы, эр кес токъ ве шенъ. Арадан эки кунъ кечкен сонъ командир манъа:

— Энди бир-эки кунъге бельки биз де барыш-келирмиз? — деди.

— Мен къаршы дегилим, — дедим, — эм анда кимни къайда ве насыл гизли ишке ёлламакъ керсклигини де анылашырмыз.

Отряд командирининъ ёлбашчылыгъы алтында биз буюк бир группа олып Къачы вадисине кеттик. Коваленко, Быков, Румянцев, Шаповалов ве Железнов Мазанка бетке кеттилер.

— Анда орталыкъ тынч, барув ёллары да яхшы, мен о ерлерни яхшы билем, — деди Коваленко.

Горский, Падецкий, Керимов ве Стребков Альма бетке бурулдылар.

Акъшам устю бизим группамыз Къачы вадисининъ четинде сакъчылар киби тизилип тургъан къаяларнынъ янына кельгенде эпимиз къувандыкъ. Сийрек орман ичинде яттыкъ. Мен вуджудымда ёргъунлыкъ дуя, башым айлана, къарным исе пек ач эди. Вадиде тынчлыкъ. Улу-Сала ве Авджы-Кой беттеп урюген копеклернинъ сеслери эшитиле. Бу ерден Къувуш баягъы узакъта. Джэнк-тен эвель бол берекет берген колхоз багъчалары шимди кийиклешип къалгъанлар. Тереклернинъ ашагъы пытакълары кийик отлар ичине комиолип кеткенлер. Орталыкъта нысан къарасы корюнемей. Бутюн гедже вадиде бою юрдик, емиш ашадыкъ. Сабагъа якъыш эр кес котерип олгъаны къадар емиш алды ве биз кене къаяларнынъ артына барып, тыныш чыкъармай яттыкъ. Куньдюзи атеш якъмадыкъ. Эр кес озю кетирген шейни ашады. Даима арекетте булунгъан адамларгъа бир кереден раатлыкъ агъыр келе, вакъыт иек яваш кече.

Беш куньден сонъ озь базамызгъа къайттыкъ. Эр кеснинъ аркъасында къыйметли юк. Яваш-яваш кетемиз. Ялгъа токътагъанда эпимиз бир ерге топлана, тютюн иче, лакъырды этемиз. Энъ сонъки токъталышымызда, базагъа олгъаны-оладжагъы учь километр къадар къалгъанда Али Омеров бу ерде къалмагъа изин истеди.

— Артыкъ кетип оламайым, — деди о, — аякъларым юрьмейлер ве юкъламакъ истейим... ич чаресини тапып оламайым. Кетмек керек олгъанышы анылайым, амма чарем ёкъ, бутюн теним ойле агъырлашты ки, шимди йыкыладжагъым.

— Комиссар аркъадан, онышъ набызы зорнен дуюла, юреги де ритмсиз чалыша. Эйиси, оны бу ерде къалдырайыкъ, раатлансын, — деп фысылдады манъа эмшире Фатма Амстова.

Аркъадашлары Алининъ бутюн юкюни алды, берабер кетмесини истедилер, амма о дегсинден къайтмады:

— Саба тагъда озюм барып чыкъарым, меним ичюн

раатсыз олманъыз, — деди о. — Мен шимди ятып бир къач саат юкъласам, эписи яхшы олур.

Эр кес биле ки, Али Омеров бутюн ишлерде биринджи эди, къуветли, ирадели ве низамлы адамны дерсинъ, бу-гушъ денъиштиргенлер. Ниасть, онынъ риджасына конь-дилер. Шуваловнен Бережной кестирме ёл янында, чалы-лар тюбюнде онынъ ичюн ер ясадылар. Плащ-палаткагъа ораныл ятар экен, бизлерге бакъып:

— Сагъ олунъыз, достлар, мына бу ерде мен раат-ланьырым, — деди.

Экинджи куню саба емеги вакъытында мен Шувалов-дан сорадым:

— Али Омеров кельмедими?

— Шимдилик кельмеди, — деди о.

— Не олды экен, бельки хасталангъандыр? Сен барып бакъ, санструкторны да озюньнен ал.

Шувалов аркъадашларынен берабер кетти ве тезден къайтып кельди.

— О ольген. Сагъ янбашына насыл яткъан олса, ойле де збедий юкъугъа кеткен, заваллы.

Али Омеровны 1942 сенеси август 8-де озю къалмакъ истеген ерде дефн эттик...Шимди бунынъ инфаркт ол-гъанышы тайин этмек къыйын дегиль, о вакъытларда исе бу хасталыкъ акъкъында пек аз биле эдик.

Шу куню акъшам Горскийнинъ группасы кельди. Раат-лыкъ девиринде олар командащлыкънынъ гизли ишкс кетюв акъкъындаки къарарыны къабул этмек акъкъында ащълашкъанлар. Бу ишни биринджи олып Горскийнинъ озю башламакъ истеди. Балта-Чокъракъ коюнде ве Багъ-часарайнынъ озюнде чокъ тапышлары бар. Керимов озю-нен берабер Буюк-Яшлав коюше Стребковны да теклиф эте. Онынъ айткъанына коре койде гизли ваташперверлер группасы арскет эте экен, олар керекли весикъаларны алууда ярдым этеджеклер. Командащлыкъ аркъадашлар-нынъ теишбюсини колтутты. Экинджи куню олар джен-кавер достларынен сагълыкълашып, ормандан кеттилер.

О август куньлеринде район командалыгъынынъ эми-ри муджиби яралы ве хаста партизанлардан буюк группа теишкиль этильди, олар дигер отрядларнынъ дженкчилери-нен берабер ялыгъа чыкъмакъ керек эдилер. Олар сувалты къайыгъынен Буюк топракъкъа алып кетиледжек. Сонъун-дан белли олгъанына коре, бу операция бербат олгъан. Ялыгъа якъышлагъанда оларны ялы сакъчылары сечелер. Бир къысымы эсир алына, бир къысымы исе дагъгъа къайтып кельди. Багъчасарай огърадындан Аня Науменко,

Прихода ве Сухиненко кхайттылар. Ёлда бизим отряд-ныш дженкчилери Синковский ве Летов вефат этелер.

Бир кунь мени Прихода озь чышна чагырды. Биз онышнен пек дост эдик. Мен оны гап «Заря» артелининь дюльгери олыш чалышкыан вакыттан берли биле, мында, орманда исе биринджи куньден берабер эдик. Мен оныш янына барып отурдым. О меним тизиме башышы кьойды ве зайыф даушнен сёйленип башлады:

— Мен, комиссар, сенинъле ведалашмакъ истейим. Бутюн яккыан эйиликлеринь ичюн сагь ол...

— Сагьа не олды, кьардаш, не ичюн бу кьадар йибери-лесинь? Огде даа узун омюр бар! — дедим онъа.

— Ёкъ, мен дуям, юкъласам бир даа уяшмайджагъым, Омеров киби, амма яшамакъ истейим, гьалесбени корымск, Николаевкада булушмакъ, кызларым Валя ве Нинаны кьучакъламакъ истейим.

— Гьалесбени де кьаршыларсышъ, Николаевкада да булушрсынъ, кызчыкъларынъны да кьучакъларсышъ. Даа эчиси огде.

— Ёкъ, комиссар, ойле дегиль. Мен пек ипрандым. — О, озюнинь кьуру кьолларыннен меним кьолумны сыкъланы алда тынып кьалды. Баштаки шиддетли цефеси тегизлен-ди, амма баягъы зайыфланды.

— Юкълалды, инает, — деди Шувалов. — Текяран юкъласыш, тынчлаансын. Мен онъа гуль сувы азырлайым, уяшганынен ичирмиз. Оны мен озюм де ичем. Ярдым эте. Кишиге кьует бере.

Прихода бир даа уянамалы. Бир куньден сонъ Сухинен-ко кечинди. Партизан отрядында пек раатсыз куньлер кечмекте. Коваленконынъ группасы эки афтадан берли кхайтыш кельмей. Геджелери отряд группаларгъа болю-нип, заставаларгъа чыкьа, Буюк топракьтан келеджек самолётны кьаршыламакъ ичюн атешлер якъа. Самолёт исе корюшмей.

Коваленконынъ группасы бир даа кхайтып кельмеди. Аркьадашларымыз олар кеткен тарафкьа учь кере развед-кагъа барыш-кельдилер. Нетиджесиз. Бир тюрлю излери корюшмей. Бу грушпанынъ талийини дженктен сонъ билъ-дик. 1965 сенесинишъ апрель айында Ярославль область газетасы «Юность»кьа Мазанкадан мектюп бара. Оны Николай Иванович Борзов яза. О дженк вакытышдаки аскерлер медальонышы тапкыан. Медальонышъ саиби дженктен эвель Ярославльде Мельничная сокъагъындаки 32-нджи эвде яшагъан. Тезден газетада «Узакъ Кърым топрагъында» деген макъале басылды. Майыс айынышъ

башларында исе Мазанкагъа Нина Алексеевна Румянцева — Анатолий Яковлевич Румянцевнинъ апайы келип чыкты.

Вакъыт кечтикче ашагъыдакилерни бильдик. Багъчасарай отрядышышъ бир группа партизаны Коваленконинъ ёлбашчылыгъында Мазанкагъа келе ве багъгъа кире. Оларны къаравул коре. О, оларгъа койден отъмек ве тюз кетирмекни ишандыра ве артындан бир отряд полис такъыштырып келе. Атышув башлана. Румянцев ве Шаповалов зляк ола. Железнов ата-ата бир чаре этип сарымдан чыкъа. Гедже мысырбогъдай экиши ичинде юкълап яткъанда эсир алына.

Экинджи куно старостанынъ эмиринен Румянцевни бригадир коме, джеплерини къарыштырып, медальон тапа ве оны сакълай. Бир афтадан сонъ чалылар, ичинден экинджи партизаннынъ джеседини тапа ве оны да комелер. Бу Шаповалов эди.

1965 сенеси Нина Алексеевна акъайынынъ мезарыны башкъа срге авуштырды. Шаповаловнынъ къабирни тапылмады. Коваленко ве Быковнынъ такъдири акъкъында бир шей белли дегиль.

Август айынынъ сонъунда бир чокъ аркъадашларымыз гизли ишлерге кетип башладылар. Махсус вазифелер ичюн айры группалар тешкиль олуна, эксери алларда исе адамларынъ озъ истеклерине бинаэн иш корюле. Адамлар арасына озъ къорантасынен орманджы къарт Семен Науменко, Анна Григорьевна Сандулова ве онынъ огълу Григорий де кеттилер. Олар Мангъуш коюнде гизли ватанперверлер тешкилятыны мейдангъа кетиреджеклер.

1942 сенеси август 23 пек сыджакъ эди, тск акъшам устю орталыкъ салкъынлашты. Бизим атымиз дагъ ёлундан яваш-яваш кете. Этраф тышчылыкъ ичине чомып кеткен киби. Огде, бизим коюмиз корюнгенде Семен атны токътатты. Ерге тюшюп, тютюн якъты, эп кой бетке бакъа берди. Къаранлыкъ энген сонъ койге кирдик. Анам эвде экен. Кир-чумаз балалар кошелерге сокъулып отуралар. Анам сув къыздырды, балаларны невбет-невбет ювундырдыкъ. Тскяран сувгъа пиширильген къартон ашадыкъ, отъмек ёкъ эди. Семен исе азбарда эп тютюн иче ве орман бетке бакъа бере.

Саба танъда азбаргъа эки полицей кирип кельди ве киргенинен:

— Саба шерфингиз хайырлы олсу, партизан аркъадашлар, — деди.

— Сен конек киби ялап сёйлеме, — деди Семен ачувисен.

— Эй, сени тутуш кыайтарма, мен сени даа улутырым,
— деди полициялардын бири.

— Мен саңа насыл партизаным? Ялан айтмагъан олсан, ачуу да олмаз эди.

— Оз акыкыатынны сени оларга анылатырсын. Олар сени эйнде аныларлар. Шимди озюмнин кырчаныгыныск де бутюн бала-чаганынен топланув пунктына кет. Багчасарайга. Биз сени озгарырмаз, — деп эмир этти полиция.

Биз озюмизни тутамыз, полициялар аманнын козьяшларына кыулак асмайлар.

Багчасарайда топланув пунктында бизлерни соргу эттилер. Кыайда, не кыадар партизан бар, командирлери ким? Семенга джезджылардын ел костыриджиси олмакны теклиф эттилер. Биз, анылашканымыз киби, орманджылар олганымызны, орманда чокча булунганымызны, эрзагымыз битип, койге кыайтканымызны айтамыз. Фашистлер бизге ишанмайлар. Бизлерни пек дэгдилер. Эр кестеи зияде Семенны ве Анжаны урдылар. Экинджи кую оларны Акъмесджитке алып кеттилер, айтканыларына корс, анда яры олю алында куюуга ташлап, комгенилер. Мени бир афтадан сонъ эвге кыайтардылар. Баарыде не кене орманга кеттим.

О вакытларда Оля енге Укрошное коюнде яшай эди. Кадрова сокъагындаки бб-нджы эвге пионерлер «Мында Улу Ватан дженкинин иштиракчиси яшай» деген тахта пекиттилер.

— Мен шимди де туюшомде о хайырсыз дженкиш корем. О вакытта мен озюмнин эки кучюк огъулларым Витя ве Мишаны комдим. Торуным Иван яралардан элак олды. Уйкенилерим Коля ве Люда, Валя, Дуся ве Мария эр кескен берабер Гъалебени кыаршыладылар. Меним экинджи акъайым Слесарев де партизан олган эди. Шимди мен экинджи акъайымдан догъган кызымнен яшайым. Сексен яшыма келеятам. Ер юзюнде тышчылык олса яшамакъ мумкюн.

Мария Попова, Вера Хохуля ве Фатма Асанова Акъмесджитке кетелер, олар анда аит документ алып, сонъра койлерге кегеджек ве фельдшер олып чалышаджактар. Бир кыач кунъ эвель район штабынын елланмасынен отрядкы Татъяна кельди. Оны Багчасарайда ерлештирмек керек. Шимди о Кыачисе ве Пащенкоен берабер кете. Оларнын озъ эфсанелери бар.

— Мени анда кимсе бильмей, инанырлар, — деп куле Таня. — Пащенко меним акъайым, дерим, онын

ана-бабасына кетемиз, къана ред этип корьсин бакъайым.

Семен Пащенко йигирми дёрт яшындаки утанчакъ денъизджи, къара мыйыкъларыны бурып, кулюмсирей. Эбет, о Таяны бегене.

Партия бюросынынъ секретары Достмамбетовнынъ ве сиясий ёлбашчы Мурадасиловнынъ планлары буюк. Олар ормандан кетерек, Багъчасарай ве Албат районларынынъ дагълы койлеринден кечсуджек, гизли ваташперверлер группа-ларынынъ насыл чалышкъанларыны тешкереджеклер. Олар-нынъ маршрутлары Отарчыкъ коюнден башланмакъ керек, оккупантлар кельмезден эвель бу койге райком партиянынъ хадими Эмирова ерлешкен эди, ноябрь айынынъ соьунда иссе биз онынъ янына райкомда чалышкъан Пашаеваны да ёллагъан эдик. 1941 сенсисининъ декабрь айында оларнен багъланмакъ ичюн райиджракомнынъ сабыкъ реиси Иззет Бекиров кеткен эди. Даа сонъ о ерге Амидов да кетти. О сакъалыны осьтюрди, чобан къияфетине кирди ве «сюрю-ден айырылгъан къойларыны кыдырып кетти». Олар не олдылар, шимди къайдалар? Буны бильмек ичюн Достмам-бетов ёлгъа чыкъты. О, 1942 сенсиси август 28-де гизли ваташперверлернен багъланмакъ ичюн Отарчыкъкъа кетти ве анда полицай тарафындан атыш ольдюрильди.

Отряднынъ сафлары баягъы сийреклешти. Учюнджи район штабынынъ ёлламасынен янъы адамлар келип башлады. Сентябрь айында джезаджылар баягъы активлештилер. Юзге якъын яхшы сипялангъан окъычдан ибарет группанен олар танъда бир де-бир отряднынъ базасына уджюм эте ве артларына къайталар. Олар отрядларнынъ ерлешнов тертибини яхшы бильгенлери козьге чарпа эди.

Ормада хаин бар, о яхшы ерлешкен ве джезаджылар-нен сыкъ-сыкъ алякъа багълай. Бу ким ола биле? Учюнджи район бирлешмесининъ командири Северскийнинъ раз-ведка боюнджа муавини Якустиди ве онынъ ярдымджысы Витенко къафа ёралар. Эр бир джешкчини бирер-бирер тешкере, огресе, мулязаа этелер.

Акъшам штаб атешин башында мен, отряд командири Македонский ве Витенко лакъырды этип отурамыз. Со-иъундан Берзной, Суполкин, Шувалов кельдилер. Ла-къырды аш меселесининъ кыгтлыгъы акъкында кете.

— Бизде аш меселеси бир ёрукъ, — деди Витенко, — башкъа отрядларда даа фена. Кене авджыларымыз ярдым этип туралар.

— Энди авламагъа да шей къалмады. Бутюн авны кырып битирсятамыз.

— Бизде эр шей сымарыш эсасында ола, — деп макъ-
танды Бережной.

Эм керчектен де ойле эди.

— Мына, бугуньге къараджа ве эчки сымарлагъан
олсакъ, анджакъ къараджа ве эчки атып келелер, — деди
Македонский.

— Сымарыш эсасында къараджа ве эчки атып кельген
кимдир? — деп сорады Витенко.

— Онынъ фамилиясы Медведев, бир хатасыз ата,
айванларыньшъ бутюн къуйларыны биле.

— Къайдан кельди о? Отрядыньызда чокътанмы?

— Бизге оны ёлладылар. О, гъалиба, сабыкъ Балакъ-
лава отрядындан, бельки, Ялта отрядындандыр? Догъру-
сыны айтсам, бильмейим, — деди Самойленко.

Витенко башкъа сорамады. Лакъырды бирден ке-
сильди. Гедже эр кес даркъалгъан сонъ, Витенко
атештен четке чекильди, командирни ве мени яныша
чагъырды.

— Сизге сымарыш боюнджа ав кетирген авджы шимди
къаерде? — деп сорады.

— Мында. А-на, онынъ чадыры, энъ четтекиси. Шимди
юкъласа керек.

— Яхшы айса. Эгер сиз итираз этмесенъиз, биз Са-
мойленконен ярыш бир эксперимент кечирмек истеймиз.
Сизлер бир шейден шубеленмейсинъиз, биз сабагъа бир
операция азырлармыз. Тафсиятларыны ярыш акъшамгъа
якын аңлатырмыз.

Экинджи куню акъшам устю багъчасарайлыларыньшъ
айрети сыгъырсыз эди. Озь отрядыньшъ сарымында
ерде къоллары багълы Медведев отура. Онынъ огюнде
Витенко тура.

— Сонъ, насыл, — деп сорай о авджыдан, — эписи
догърумы? Джезаджыларыньшъ штабына языны сен яз-
дышь ве къарт терекниъ къувушыша къойдышь, ойлемиз?
Шорбаджыньшъ хызметкярлары о ерде санъа азырлан-
гъан авны кетирип астылар. Сен оларнынъ арасындан
сымарлангъан союны сечип алдышь. Къалгъанларыны биз
сенинъ акъкъыгъда энди билемиз. Ишанмайсынъмы? Ди-
пъле: джезаджылар сени Ай-Петриде эсир алдылар. Со-
нъра Коккозье алын кеттилер. Анда сен оларгъа хызмет
этмеге сёз бердинъ, язы зып бердинъ, олар пароллерни,
корюшнов ерлерини, хаберишнов усулларыны бельгиледи
ве сени бизге къайтардылар. Эр шей ишанчлы, амма сен
къолгъа тюштинъ. Ханилерни не япалар, билесинъми?

Адамлар козьлери огюнде хаин юзюкъююн ерге йы-

кыылды ве кычычырып башлады: шэфкят эйлснъ, ишанышъ, ишанчынызыны акъларым, мына корерсинъыз...

Хашини шу срнишъ озюнде кършууладылар.

О акъшам пек салкыш дегиль эди. Атеш партизаннышъ омюринде адетий шей олып кълды. Эр акъшам партизанылар атеш якълар. Энди, хаиннен ян-янаша бу кълдар вакыт яшагъан сошъ, эр ким тюшюнджеге далды.

Сонъундан мен Витенкодан сорадым:

— Сен хаинни насыл этип таптынъ? Ёкъса, оны эвельден биле эдинъми?

— Ёкъ, — деди, — интуиция олса керек. О вакытта эшиткен съллерим: «Сымарышъ эсасында ав атыш кетире» деген съллер авджынен меракъландырды. Эм, корьгешинъиз киби, нафиле дегиль.

Мен бир вакъиашы хатырладым. Июнь айында Якустиди манъа меракълы бир ишни авале этти: шахтадан дагъгъа кеткен кълзылгъан ёлнынъ чстинде гизлевип турмакъ. Кунъдюз саат 2—3-лерде бу ерге бир группа фашист келсджек. Оларнынъ арасындан Кълзыл Орду командири шинелини кийген бириси айырылып чыкъаджакъ ве орман бетке кълчаджакъ. Немселер онынъ артындан эр якъкъа кършун атаджакълар. Бизим вазифемиз ормангъа кълчкъан адамны тутмакътан ибарет эди.

— Мен сизлерни Кълтас кълшунда беклерим, — деди Якустиди. — Мусафирни шахсен манъа теслим этерсинъыз.

Мен Якустиди тюшюнген операциянынъ керчеклигине шубелендим ве эр шей о айткъан киби олып чыкъкъан сонъ шашып кълдым.

Якустиди джаптан бизге кършы энип келе, Мусафирнинъ янына кельгенде исс серт давушнен: «Отур», деди.

Мусафир онынъ аякълары тюбюне бир шей олмагъан киби ясланды.

— Тизлеринъ устюнде тур! — деп кълчырды Якустиди.

Мусафирнинъ чырайы бирден денъишти, тизлери устюне турды. Оны сарып тургъан партизаныларгъа шашкышлыкънен бакъты. Онынъ шинелининъ кълра петлицаларында эки кубикнинъ излери корюне эди.

— Сен, эбет, бойле кълбулны беклемединъ. Эр шей адий олып кечер беллединъ.

— Мен, иште, кълчтым.

— Ялан айтып отурма, бу файдасыз. Биз эпиниз сени чокътан беклей эдик. Бизге келюв ёлларынынъ айтайыммы: сен эсир тюштинъ, душмангъа чалышмагъа разылыкъ бердинъ, Акъмесджиттеки махсус мектепте окъудынъ. Со-

нъра Алуштагъа ёлладынъ. Анда оладжакъ алякъаджыларынънен таныштынъ. Сонъра, Къувуштаки корюшювлер. Мыша, энди бизим элимиздесинъ.

Душман тизлери устюнде тураракъ, партизанларнынъ юзюнде дикъкъатнен бакъа, не олып кечкенини анъламакъ истей.

Сагълыкълашаджакъта мен Якустидиден сорадым.

— Эр алда, бу къадар тафсилятны къайдан аласынъ я, Федор, сыр олмаса, айтса.

— Бу бизим разведкаджы къызларымызнынъ берген малюматы. Къызлар ёрулдылар. Бир афта озюнъизге алып, тежаран бакъкъайдышыз оларны, — деди.

— Мумкион, — дедим мен. — Ёлла оларны, элимизден кельген эр шейни япармыз.

Отрядымызда ойле имкянлар бар эди ве къызлар бундан файдаландылар.

Озюнинъ тумашлы ягъмурларынен кузь кельди. Бойле кунълернинъ биринде разведкадан къайткъан Жаднов къалтырагъан сеснен бильдирди:

— Шмелевини ольдюрдилер. О бизлерни Шилинен багъда къалдырды, озю исе Гончаровнен танышына кетти. Оны шу анъде бир адам артына алып чыкъты ве къуршунлады. Койде шамата къопты. Мени сизге ёлладылар. Койде ханшлер чокълашкъан. Биз корюшеджек сримизни анълаштыкъ. Мен аркъадашларымынъ янына къайтам.

Эр кес сусты. Гизли ватанперверлернинъ биринджи мувафакъиетсизлиги эпимизни шашырды. Бир къач кунъден сонъ отрядкъа Оля Пешая кельди. Онынъ юзю сим-сия эди, къартийге ошап къалгъан. Эписи олып йигирми яшындаки бу къыз лаф этип оламай, тек агълай. Оны ашатты, тежаран тынчландырдылар.

— Акъмесджитте маъна полицейлар япыштылар, охранкагъа алып кеттилер. Къайдан, не ишнен кельгеними сорадылар. Урдылар. Офицерге мен: «Маъна бир де-бир къыгъыгъ беринъиз, дедим. Офицер джажавар кесильди ве кене урып башлады. Сонъра: «Джоюль мында!» деп къычырды. Мен сримден турдым. Башым айлана. Бу вакъытта терджиман къадын лафкъа къарышты: «Сен не турасынъ, офицер дженаплары санъа мында кетмекши эмир этти. Сагъ олушъ, де ве кет». Мен лаф этип оламай эдим. Агъызымынъ ичи къан толу. Шеэр тышына чыкъкъан сонъ этрафкъа бакъындым, кимсе корюнмеди, ормангъа кельдим... Мен оларнынъ арасында яшап оламам, даянып оламам, — деп агълады. Дженкявер достлар бойле сынавнынъ палыгъа тюшседегенини анъладылар. Ольганен

олгъан вакъиа, Шмелевиниң олюми ве дигерлери косътерди ки, партизанлар гизли иште пскинип оламайлар. Оларныш бир чокълары дос-догъру полицайларныш эллерине барып тюшти. Бойледже Горецкий, Сандулов, Къачисв ве дигерлери эляк олдылар. Немсе командаилыгъы партизанларныш «эфсане»лерине ишансалар да пек тешкере, оларны арбий эсирлер лагерлерине ёллай, Германиягъа меджбурий ишлерге алып кетелер. Буларныш эписи ватанпервер ичион буюк сынав эди, шай исе де адамлар кетелер.

— Бутюн запасларымыз битти, коктеп исе ярдым эшмей, — деди Никаноров.

— Ава эр шейши боза, бойле авада самолёт кельмеси мушкуль.

— Ава олур, мытлакъ олур. Сен азырлан. Биришджи рейснен Буюк топракъкъа учарсынъ. Партия обкомына эр шейши бильдирмек керек. Бойле япсакъ, ишанчлы олур.

Бираз сускъан сонъ, о эр кеске мураджаат этип, конки козетговни къуветлендирмек керек олгъаныш айтты. Картаны ачып, бизим зоналарымызныш яны сышъырларыш косътерди. Дагъыладжакъта исе: «Аркъадашларгъа селям айтыш, коктен ярдым энеджек, мытлакъ энеджек», — деди.

Вакъыт тез кече. Орманда яшайыш агъырлашты. Сентябрь 20-де Никаноров Буюк топракъкъа учып кетти. О куньден сонъ куньлер ачылды, ярдымлар келип башлады. Отрядлар паск алалар: кошцентралар, сухари, шекер, туз. Адамлар баягъы пекиндилер. Дженкявер операциялар да активлешти.

Северский Багъчасарай отряды командирини чагъырткъан. Македонский баргъанышен онъа шойле дей:

— Пек муим операциягъа кетеджексинъиз. Саба саат едиде Чуссиниң отрядына келинъиз. Бириси кунъ ёлда къошма косътеришлер алырсынъыз. Учъ кунълик эрзакъ алынъыз, къалгъаныш сакълапъыз. Сакълагъан еринъизни мсиим адамыма косътеринъиз.

Македонский команданниш козюне бакъып суса. О анъласа керек, джевап бере:

— Бундан башкъа шей айтмам, беклеме, бар, азырлан, эр алд... — о командирни къучакълай, омузышы таптай. — Кет джаным, кет. Эр шей белли олур...

Экнджи куню саба Акъмесджит отрядышны командирни Чусси бизлерни пек сакии къаршылап алды.

— Бизим артымыздан бирер-бирер сафкъа тизилип кетерсинъ, — деди Македонскийге. — Сафта тертипши озюнь бакъарсынъ. Мен озъ колошамныш ортасында олурым.

— Не олаяткыанышы бар да, аяла, — деди Макседонский. — Яхшы, эр шей айткыаныш кибі олур.

Куныдюзі ашыкымайып кеттик. Роман-Кыошы кечтик ве еллер ойнагъаи мейдангъа келип чыктык. Сабагъадже Ялта яйласыныш шималий четинден кеттик. Эи орман якынындан юремиз. Кунь догыгъанышен токътадыкъ.

Ашада, дерелер ичинде хоразлар кычыралар, итлер урелер, кыойлар манърашалар. Анда, ашада Буюк ве кучюк-Озенбаш койлери. О койлерден Ялтагъа сокъакъ кете. Барышыкъ йылларында бу сокъакътан койлюлер Ялта базарына сатмагъа емиш, себзе, сют, къатыкъ, эт алып кете эдилер. Бу сокъакъта даима адам чокъ ола эди. Шимди исе полицей патруллери кезицелер.

Партизанылар кунь бою бу сокъакъны козетип ятты ве даима силяларыны азыр туттылар. Кыаралыкълашкыан сонъ кене огге кеттилер. Яйляныш терен дерелеринден биринин ичинде токътадылар. Чусси деди:

— Бу ишанчлы ер. Бизни тек самолёттан коре билелер. Тютюн иче билесинъиз, амма лакъырды этильмесин. Ярыш акышам ялыгъа сувалты къайыгъы, я да катер келеджек, бизлерини эпимизни Буюк топраккъа алып кетеджек.

Эр кес къуванды.

— Сонъ, госпитальде къуванырсышыз, — деди Чусси, — шимди исе огюмизде пек муим ёл тура. Биз саба Шайтандереге бараджакъмыз. Оныш богъазында бизни разведкаджылар бскейлер. Бизим о ердеки арскетлеримиз разведканыш истиджесине багълы оладжакъ. Шимди бир шейни билиш: кимсе озъ группасындан бир адым кенаргъа чекильмесин. Эр шейни командирини рухсетишн япа билесинъиз. Шимди сес-солукъсыз кетеджекмиз. Бизим ёлумызда душманныш пыстырмалары ола биле. Силялар азыр олмакъ керек. Оны тек командирини эмиришен къулланышыз.

Гедже кергиндикте кечти. Саба ачылмаздан эвель озъ разведкаджыларымызны расткетирдик. Олар Кравченко ве Османов эдилер. Чусси оларнен четке чекильди ве тезден эини берабер къайттылар.

Мына бу бизим арекет ноқтамыз. Бу ерден сув алмакъ мумкион, янымызда чокъракъ бар. Кучюк атшлер якъмакъ мумкион. Бизим имаемизде эки саат бар. Ашайыкъ, раатланайыкъ ве кунь бою керек оладжакъ шейлерни япайыкъ. Акышамгъадже бу ерден узакъ олмагъаи дере ичинде гизленеджекмиз.

Ташда атешлеримизни сәндирип, ғәәт тар аралыктаң ашаға, дере ичине тышып башладык. Анда, ёл кенарында чалылар арасында гизлендик.

Ёлға чыймаздаң эвель Чусси гемиге минювшинъ кьолай олмайдаггыны айткан эди. Денъизджилерде ялдав васталары ёкъ, олса да пек аз, бунынъ ичон ялыдаки адамларнынъ озьлери бир чаре этип минмех кереклер.

— Ким ялдамагъа биле? — деп сорады Чусси. — Къолларыгъызны котерингиз. Э, пек аз экен. Докъсан адамның он едиси ялдамагъа биле. Бунгъа да шукюр. Яхшы, Багъчасарай отрядының командири ялдайджыларгъа ёлбашчылыкъ япар, къалгъанлар ялыда озь исбетлерины беклеп турарлар. Биринджи олып къадыларчы кечиримиз.

Биз барганда денъиз далгъалы эди. Учуримнынъ четинде яваш-яваш партизанлар топланалар, ашада, сув- шынъ четчигинде Чуссиен Македонский отуралар. Бизлер ярыкъларнен бериледжек шартлы сигналларны коръмек керек эдик.

Эр шей яры геджеде башланды. Башта кыйыктаки денызджилер корюндилер, сонъра биз эки катерни корыдик. Олардан аванен шиширильген бир къач кыйыкъ айырылды ве ялыгъа догъурылды. Кыйыкъларнынъ бирине мен ординарецемни отурттым, онъа отряд архивизи, автоматчыны бердим, озюм ялыда тургъан ялдайыджыларнынъ ялына бардым.

Оргалык бирден яркычланды, бизлер турган ерде ракега асылып кялды. Шу дакыкясы артиллерия заллары, пулемёт сеслери эшитилди. Катерлер сув ичинде олган адамларны алып гыйып олдылар. Эпимиз кене учурмы четине котерильдик. Ёл беттен юксек сеснен берилгын эмирлер эшитиле, денъиз тарафкя кьуршунлар атыла.

— Ёл костыриджилер аңлаттылар. Топлар Лимена коюнден аталар. Кекенсиз коюндеки гарнизон кельди. Бизим сагъымызда учурымлы къаяларнен сарылы корфез бар. Эгер чекильмек керек олса, тек корфезге чекильмек мумкюй.

— Беклейяр, бизим вакъыгымыз даа бар, бельки катерлер кыйтарлар. Шимдилик бу ерден чыкъув ёлларыны бельгийлик, — деди Чусси.

Ракеталар сёңди, атышуу яваш-яваш эксиьлди. Бир группа алдайдыжы ялыда тура. Двигательный агъыр сессини эшитип, биз сергеклендик. Эр кес бир кереден: «Катерлер, катерлер къайттылар», — деди.

Биз экинчиз бир кердеи денгизге чаптыкъ. Уфакъ группаларнен сувгъа кирдик ве мотор сеси кельген тарафкъа ялдап бацладыкъ. Огде Анна Михайловна Науменконын даветкяр сеси эшитильди:

— Айдынъыз балалар, айды, катер сеси якъынлаша.

— Комиссар аркъадаш, сиз артта къаласынъыз, яхшы ялдан оламайсышъызмы?

— Ёкъ, Костя, яхшы ялдайым, амма союномадым, устюмдеки демирлер де мени асткаа чекелер.

Мен сувда союнгъанджа Костя Стоянов манъа ярдым этти турды. Мен устюмде тек трусы ве къушакъны къалдырдым. Къушакъта исе планшет ве пыштав.

Денгиз тынч, энъ муим ялы да тынч. Бир шей корюнемей. Йылдызлы кокнинъ ерге файдасы ёкъ. Бизлер эп огге джылыша ве къайда кететкъанымызны озюмиз де бильмеген кибимиз: Бир маальде катер корюнди. Огде ялдайткъан Костя бар сесинен къычырды:

— Биз мындамыз, бизлерни алынъ!

— Сыджымны тут! — деген сес эшитильди.

Кубрикте лек тынчыкъ эди. Бир чокъларымыз къусып бацладыкъ. Юкъарыдан кимдир уйкени чагъырды, мен джевап бердим.

— Сизни копюрчикке чагъыралар. Чыракъ якъылмасын, тютюн ичильмесин.

Когерте де бир тарафкъа, де дигер тарафкъа ава. Янымда менни къолтугъымдан тутаракъ, денгизджи кете.

Копюрчикке кельгенде командир сорады:

Ялыда даа не къадар адамынъыз бар эди?

Докъсан.

Демек, биз тек ярысыны алгъанмыз. Къалгъанларыны не япайыкъ?

— Олар анда беклейлер. Сиз ялыгъа барып токътай билесинъиз, анда терен, сербест ве тынч. Мен косьтеририм.

— Анда къаялар ола биле.

— Ёкъ, биз ялдадыкъ, бир шей дуймадыкъ.

— Сиз бир шей дуймая билесинъиз, амма катер...Эр алда бир аркет этип бакъайыкъ.

Экимиз де сустыкъ. Катер шиддетнен ялыгъа кете, сувукъ ель же, тениме сувукъ тамчылар исе киби санчыталар. Ялыгъа якъышлагъанда катер бирден титреди, сурьатыны эксильтти. Къаянынъ уджунда адамлар корюндилер. Мен бар сесимнен къычырдым:

— Ашагъы тюшонъ, эпинъиз катерге мининъ!

Катерге минген партизанларнынъ бир къысымына яша-

падаки экинчи катерге кечмек теклир олунды. Ниасть, адамларнын энис миңди.

Мен, эйси, кубрикке тюшейм, манда пек ель.

Катер ялыдан кетти, огде деңгиз.

Йыллар кечер ве истифадаки биринчи ранг капитаны Владимир Александрович Тимошенко о гедже душман аркъасыдан алып кеткен партизанларнен корюшмек ичюн келир. Шайтандере узеринде салышып турган къядан Кекенеиз буруны ачыкъ корюне.

Владимир Александрович хатырлай:

— О вакытта мен капитан-лейтенант эдим. Кучюк катерлерде ялдай эдим. Бу операцияда исе звено командири эдим. Ялыгъа узакъ бакътыкъ ве ниасть шартлы сигналны сечтик. Алякъа ичюн боцманнен бир матросны ёлладыкъ. Ялыдан юз элли метр узакълыкъта ташларгъа расткельмек мумкюн. Душман бизни сечип, топлардан атеш ачкъан сонъ вазист кене де кергинлешти. Къаягъа урулудан меним катеримнин бир моторы ве дюмени иштен чыкъты. Не исе де кеттик.

Кунеш догъганынен команда когертеги товуп башлады. Этрафта мас-мавы деңгиз. Катер де бурунынен сувгъа дала, де буруныны кетере. Ич бир якъта къара корюшмей. Ава тревогасы берильгенинен эр кес ашагъы тюшти. Когертеде душман самолётларына къаршы атеш ачкъан команда къалды. Зенит артиллериясы токътавсыз атеш ача, катер о якъкъа-бу якъкъа бурулып, маневр яла. Самолётлар исе турмай уджюм этелер. Команда-жунъ бою джек этти, тек акынам олган ве къаранлыкъ эиген сонъ ава тревогасы дягъу ёллады. Катерлер озь курслары бою кеттилер...

Туапсеге гедже кельдик. Ялыгъа келип токътагъа-нымизнен къаранлыкъ ичинден Никаноровнын сеси эшитилди:

— Хош кельдингиз, аркъадашлар! Яваш-яваш тюшонгиз, мында эр шей дженктеки киби: тикенли теллер, бомбалавлардан къалган чукъурлар, джебэ исе бу ерден энис олып еди километр.

Бу якъына эр шей джедвель боюнджа кетти: эвакогоспиталь, акынам смеги, санитар поезди. Саба Сочиде эдик. Госпитальде Кърым партизанларыны къабул этмек ичюн эр шей азыр экен. Энди тедавийленмек, къувет топламакъ керек. Дженк ёлларына даа кетмек ичюн мытлакъ къуветли олмакъ керек.

Юреклеримиз раатсыз. Совинформбюро хаберлеринден Волгада къатты урушлар кетяйткъаныны билемиз.

Байрам арфесинде къуваңчлы хабер кельди: Кърым

партизандарынынъ буюк группасы мемлекетимизинъ орден ве медаллеринен такъдирленген. Ваташынъ биринджи дженкявер мукафатларыны алган кунъ акъылымызда эбедий къалыр.

Кърым партия обкомынынъ биринджи секретары Владимир Семшович Булатов мукафатланганларыны такъдирлесрек шойле деди:

— Сизлер эпинъиз, къыйметли аркъадашлар, мукаддес бордж ве видждан эмиринен давет этильгенлер, Ватан мудафаасы огърундаки курске душман джебелерде тешибюсин элине кечирген, дженкинъ биринджи айларында мемлекетимиз халкъына энъ къатты сынавларгъа даянамакъ керек олган бир вакъытта эпинъизде сийанен къаршы турдынынъиз. Арадан кечкен бир йыл Крым партизандарыны къатты сынавларгъа огъратты. Хасис душманнен дженк даа битмеди. Огъумизде даа чокъ къыйынлыкълар олур. Биз буны билемиз ве ишанамыз ки, сизинъ эр биригъиз душман узеринден толу гъалебе къазаныпъандже Ватангъа кене шойле садакъатнен хызмет этерсинъиз ве Улу Гъалебе куню бизге келир.

Сочи госпитали Багъчасарай партизан отрядынынъ дженкявер ёлуна скюн чекти. Мешим ичюн исе, бир чокъ аркъадашларым киби, аятта бекленильмеген денъишювлер башлады. Биз энди сабыкъ партизанлармыз. Мында тынч, ойле тынч ки, тап шашып къаласышъ. Бизим хасталыкъларымызны къыдырып отурмакъ керекмей. Эписи белли. Эр кесте дистрофия. Мешим боюм 176 см. олгъаны алда, агъырлыгъым 47 килограмм эди. Эпимиз тедавийлене ве берильген ашларны ашаймыз. Баягъы вакъыткъадже бизге экишер порция аш бердилер. Бизни госпиталь азбарындан бир якъкъа чыкъармайлар. Биревлер кунъделик дефтер яза, биревлер олып кечкен вакъиаларны ташып эте, келеджеске планлар къура.

Госпитальде олгъанымизнынъ экинджи афтасында мени ве дигер отряд комиссарларыны Кърым партия обкомына давет эттилер. Анда биз Булатов, Менбарисев, Лещинер ве Никаноров аркъадашларнен корюштик. Бу бир йылнынъ хатиресини насыл этип эбедийлештирмек акъкъында сёз кетти. Субет биткен сонъ Лещинер мени ве Никаноровны озоне чагъырды. Бизлер бири-биримизни та отузунджи йыллардан биле эдик.

Лещинер менден сорады:

— Сенинъ къорантанъ къайда, Василий?

— Бизлер агъамнен дженкке кеткен сонъ ана-бабам ялыгъынъиз къалдылар. Апайымнынъ ана-бабасы Багъчаса-

райда. Оларнынъ къоранталы учъ кызы бар. Биринынъ акъайы, дигеринынъ огълу джебзде. Эвакуацияны ред эттилер. Багъчасарай СД тарафындан манъа бир къач кере теслим олмакъны теклиф эттилер. Бизим разведкамызнынъ малюматыша коре, 1942 сенесининъ июнь айында меним апайым, анам, бабам ве дигер тувгъапларым атылгъаңлар. Меним тизем, Кок-Асан коюнде эляк олгъаң партизан Виктор Самойловнынъ апайы балаларымнен Къыргызстангъа кеткен.

О вакытта къорантам акъкъында бильгенлерим бу къадарлыкъ эди. Сонъундан, 1944 сенеси меним анам Вера Кузьминичнанен бир камерада отургъаң Анна Цыганкова адлы къадышдан тафсилатларны сорап бильдим. О меним анамнен, бабам Феропонт Ивановичнен ве апайым Ксениянен бир камерада булунгъаң ве оларнынъ атмагъа алып кеткенлериши корьген. Анам сим-сия экен. Бабам оны къолтугъындан тутып зорнен кеткен. Бир аягъында чорап, дигери исе чыплакъ экен.

1985 сенеси меним кызым Валерия манъа В. Молчановнынъ инглиз тилинде дзылгъаң китабындан бир парча ёллады. Бу Багъчасарай СДсинде чалышкъаң терджиманнынъ хатырлавлары. Онынъ шефи Матиас Кармани 1942 сенесининъ январь айында партизанларгъа къаршы алынъаң барылгъаң джеза операцияларына ёлбашчылыкъ янкъаң эди. Манъа СДге теслим олмакъшы да о теклиф эткен эди. Терджиманнынъ хатырлагъаныша коре, Кармани пек шефкъатсыз адам олгъаң, пек чокъ адамларны аттыргъаң. Багъчасарай партизан отрядынынъ ёлбашчысы Чёрныйнынъ къорантасынен де бойле олгъаң. Чёрный къорантасынен гизли корюшкени акъкъында Карманигъа бильдиргенлер. О Чёрныйнынъ анайыны ве ана-бабасыны дерьал къапата. Соргъуда олар бир шей айтмайлар. О, оларны атмагъа эмир эте. Оларны анджакъ къаерде аткъаңлары белли дегиль. 1944 сенеси Эски-Юрт кою янында танкъларгъа къаршы къазылгъаң чукъурны ачалар. Меним бабамнынъ кызы къардашы эркеклерден бирининъ штаныша ве къушагъына бакъып, агъасынынъ да тыпкъы бойле штаны ве къушагъы олгъаныны айта. Амма эркекнинъ башы ёкъ эди.

Меним ишлерим чокълашты. Партизанларнынъ эр бирине характеристика язмакъ, кечкен йылгъа екюн чекмек керек. Пиает, бутюн ишлер битти, мен обкомгъа Кърым орманларына къайтмагъа ве курешши девам эттирмеге азыр аркъаданларнынъ джеджелини алып бардым.

— Бу, эбет, яхшы, — деди обком секретары Лещ-

пер. — Амма сени бу джедвельден сильмек керек оладжакъ.

— Не ичюн?

— Экимлериниъ айткъанына коре, ашкъазанынъда къан акъыджы яралар бар экен. Гемокалит дей экешлер. Сенинъ агъызынъда экимлер бир даге биле чалышмагъа лайыкъ тиш тапмагъашлар. Цинга, дейлер. Биз сени резервде къалдырмагъа къарар бердик. Шимдилек Орта Асиягъа командировкагъа кетерсинъ, анда Кърымдан эвакуирленген адамларынъ насыл яшагъанларыны огренирсинъ. Узбекстанда, Къазахстанда, Къыргызстанда олурсынъ. Командировка учъ ай къадар девам этер. О якыны сонъ бакъармыз.

Мына, госпитальнен, джснкаявер достларымнен айырылышаджакъ кунъ де кельди. Кетеджекте мени кийиндирдилер. Башымда пилотка (къышта), кок юн кольмек ве шойле тюсте макинтош. Солдат штаны, ботинкасы, чылгъавлары. Иште, олгъанына коре.

Обком биначы янында топландыкъ. Анда полуторка машинасы беклей. Алушта отрядынынъ комиссары Еремешко ве анайы, биринджи ве экинджи отрядлардан машъа таныш олмагъан бир къач адам когертеге минип башладылар.

Машина янына Лещнер кельди, селямлашкъан сонъ сорады:

— Сен эшитгинъми?.. Сталинградда урушнынъ мудадфаа къысымы биткен. Бизим аскерлеримиз уджюмге кечкешлер. Бельки бу дженкинниъ кетишатында тамыр деъишювдир?..

Сагълыкълаштыкъ. Юрегимде раатсызлыкъ, лякин Сталинград акъкъындаки эйн хабер текярап джыллылыкъ бере. Гъалембе кунюнедже яшамакъ истейим. Ватанымызны кене сербест корьмек истейим.

Зулейха
Чобан-заде

БАКЪСАН ФАДЖИАСЫ

Ашагыда дердж эттигимиз кяанлы Бакъсан фаджисы акъктында икяени редакциягъа буюк алим, тюркшиас, шаир Бекир Чобан-заденинъ къардашы Мерхуме Зулейха Чобан-заде язып ёллагъан эди. Бу къадыннынъ башыша, къорантасына дженк йыллары чокъ фелякет тюшкен. Дженк башламаздан бир къач ай эвель онынъ аркъадашы оджа Халиль Шенаси джигер хасталыгъындан оле. Кучюк огълу Эльдар 1942 сенеси ачлыкътан оле. Органджы кызы Лёман 1933 сенеси къазаланып, сонъра кемик туберкулёзына огърай ве 4 йыл гипсте яткъан сонъ, балалар санаториясыша ерлештириле. О санатория дженк башлагъанда Краснодар тарафкъа кочюриле. О ерлер душман элине кече ве санаториядаки 214 баланы, хаста, сакъат сабийлерни фашист джеллятлары джанаварджа кърпунгъа тизелер. Уйкен огълу Субутайны да партизанларнен багълы олгъаны ичюн фашистлер алты кишинен бсрабер бир энге къаппа тирилей якъалар.

Бакъсан койи Зуя районында энъ берекетли, манзарасы дюльбер койлерден сайыла. Кой дагъ кенарында, ортасындан Борулча озени акъа. Дагъ топрагъы ве дагъ мейвасы, одуны-метрачы, багъ-багъчасы халкънынъ яшайышы ичюн буюк бир менба сайыла эди.

Бакъсанны макътап, оны янаша койлернен тенъештирип чокъ чынълар уйдурылгъан, бу чынълар бугунгъа къадар о тарафта яшагъан татарларнынъ тойларында, джыйыныларында чынъланып келе, халкъ агъзындан тюшмейлер.

«Чыплакъ Аргъын, ач Къонърат,
Беш — пара Бакъсан,
Баджакълы алтын болайым,
Бойнынъа такъсанъ!»

Бу чышъ Бакъсаннынъ абаданлыгъышы, буюклигини
тариф эте.

«Къайнавутшъ къаясы,
Бакъсаннышъ тавы,
Сен экенсишъ,
Къызларнынъ приставы!»

Бу чынъда къызы макътамакънен берабер, Бакъсан-
нынъ манзарасы тарифлене. Акъикъатен, та юксек булут-
ларгъа котерильген, азамат Къайнавут къаясы, удж-
сыз-буджакъсыз ем-сшилъ дагълар, джанларгъа къаршы
чардакълы, юксек айдыш эвлер, чокъусынынъ азбары багъ-
чалыкъ, ал эрик (чылма) тереклери, эльбетте, авасы икъ-
лими де яхшы бир балабан беш-пара Бакъсан эди.

Аркъадашым Шенаси ольгенде 1940 сенесинде биз
Акъмесджит янында Чокъурча кийинде яшай эдик. Ар-
къадашымнынъ ве къызчыгъымнынъ хасталыгъы бизге
буюк бахытсызлыкъ олгъан олса, 1941 сене дженк афаты
таз устюне чыбан дегендай олды. Биз энъ зияде якъар-
лыкътан пек чекиштик, къона-текне шкаф-долаф,
стол-скемле — агъач эшыядан бирисиши къалдырмадыкъ.
Ахыр сонъы ана-бала тюшюне-тюшюне 1943 сенеси март
башларында акърабаларымыз олгъан ве одундан зеини
олгъан Бакъсангъа кочътик.

Бакъсан одуныны татар оджакъларыша къалап
ана-бала тавландыкъ. Субутай кунъделикке барды, ер
къазды да къартоп, бакъла сачты, ашлыкъ уындан огъме-
гимиз олмаса да, мысырбогъдай уындан малай, мамелек
ашадыкъ, сувукътан къуртулдыкъ, ачтан ольмедик десек
оладжакъ. Лякин кузьде къыямет къопты, башымызгъа
къобан оюлды, эвлягчыгъым Бакъсан тобанларына алты
кишинен берабер тирилей якъылды. Кешкем кочъмез
олайдыкъ!..

Субутайым 1926 сенеси догъды. Олар догъгъанда эгиз
эдилер, агъам Бакудан Кърымгъа тюрк-латин элифбеси
мушавересиши отъкермек ичюн кельген эди. Мен де шу
асырлерде локъса олдым. Агъам бирининъ адыны Чо-
ра-батыр, бирининъ адыны Субутай-батыр къойдырды.

Агъамда эвлят олмагъанындан, анам-бабам, агъам пек

къуандылар, ляхин Чора-батыр 6-нджы куню ольди. Субутай эгиз олса да, пек ири-яры мазаллы бала олды.

1943 сенеси ольдюрильгенде 17 яшына кирген олса да, 52-нджи ольчио урба, 45-46-нджы ольчио аякъкъап кьер эди. О озюнинъ бой-постышен акъылы фикринен къырджыман кишилерни анъдыра эди. Озюме ошап сарышып, мавыкозь эди. Руслар оны рус, немселер немсе деп ойлар эдилер, русчаны мукеммель билсе эди, румындже, эрменидже, урумджа да яхшы билер эди, затен тиль огренмеге пек авесли эди.

Даима: «Мен, дайым киби тиль алими оладжакъман, сизинъ фамилиянъыз да ерде къалмасын деп, эки фамилия ташыйджакъман. Субутай Шенаси-Чобан-заде дедиреджекмен» — дей эди. Заваллы омюрсизим, мени сонъсыз дертлерге салган гъондже-гулюм, эвлядым шойле хаялланыр эди. Онынъ эр шейи акъранларындан бам-башкъа эди. Козъ моюнчагъына ошаган козьчиклерй даима кулюмсирер, ап-ал, нардай янакълары къызарыр ве оюлы турар эдилер. Лаф эткенде, аскердай кокюсини къабартып, темсиша этеджек киби тим-тик турар эди.

Базыда йыбыршым-йипек къувурчыкъ перчемчигини силькип, джыйыштырып ардына топлап къояр эди.

Бу сыджакъ къашлы йигитни эр кес бегенир, эр кес север эди, о буюк-кучюк демез, селямлашыр, сорашыр, энъ зияде кыяфетларга ярдым этер, эмегиши ич аямас эди.

Эр кес: — Машалла, осьтюрген эвлядышъа! — дер эди.

Субутай дагъгъа одунгъа баргъанда, партизанларнен корюшип, чарыкъ ве чылгъавларына «листовка»лар багълап келир, оларны халкъ чокъ топлашкъан, орта кесектеки сельуиправа янларындаки диварларгъа, алчакъ дамлы эвлернинъ кирамет тюплерине къыстыра эди.

Субутай немседже, румындже бильгенинден, немселернинъ штабына биле сокъулыр, румышлернен достлашып, оларнынъ не заман дагъгъа уджюм этеджеклерини, не къадар аскери, топы-трафезоны оладжакъгышы билип алыр эди де, одунгъа кеткен киши олып, топланган малюматларыны тайин этильген терекнинъ, къувушыша къойып келир эди.

Субутайнынъ джан достлары къырджыман объездчик Сеитумер акъай ве тракторджы Сеитлюман эди. Булар экиси де бизге якъын къошуу эдилер. Сеитумер акъай эр шейни Субутайгъа ишаныр, Субутайнынъ акъраны олган догъмуш огълуна лям демезди.

Субутай меним хастаджан, асабий олгъанымны билип, мени къайгырыш чокъусы, гизли ишлерини менден яшырыр эди.

Бутюн язны тынч кечирдик, лякин ноябрь айларында кой кырышты, кими дагыга, кими Кыарасувга акыа башладылар.

Мен де шезрге кетмек истесем де, кыомшумыз Сеитумер акый, кыадыны Эмине апте: «Фашистлернин кыолында турсак оларда яхшылык чыкмаз, нек зорга кыалганда дагыга кетермиз, дагыда ойле кыобалар, тюткешлер бар ки, оны фашистлер дегиль, Гитлернин озю кельсе де тапмаз!» — дедилер.

Бугуыкыдай акылымда: 9-иджы ноябрь геджеси кой-де турган румынлер, талкыаныны-туткыаныны арабаларга юклеп, эки атка бир кыамчы, койде зувдылар. Таньда арабаларнын шатырдысындан, атларыны кичинегенинде «румынлер, кетер-аякка бир бея чыкыар-масынлар» деп, бутюн кой тим-тик турдык.

Сабасына 10-иджы ноябрь куюю, койны дагыга кыын олган Сомалтыр, орта-кесек мааллесине партизанлар тюшти, орта кесекте штаб кыурды ве алдына ал байрак тикледилер. Баксан партизанлар кыолында, халк кыуана. Лякин 4 км Аргышда фашистлер укюм сюрмекте эди.

Бакысанда яшаган элини де фашистлер партизан сайып 13 ноябрде койге яныджы бомбалар ташладылар. Чок киши олды. Бу бомбалавдан сонь биз, бир аэроплан корьсек магъазга кыачып анда, яшадык.

Ноябрь 19 куюю акышамга кыын мени Джемпар акыйнын эвине мусафирликке чагырып кельдилер, бу кыарышыкта мен огълумны ташлап бир ерге бармак истемедим. Башта Джемпар акыйнын буюк кызы Зулсйха, онын артындан Эмине, ондан сонь Векые, Лютфие чагырып кельдилер, тап соньы Джемпар акыйнын озю кельди.

Субутай: — Шай ялварта берменьиз даа анай!.. Бакыныз сачы-сакылынен, кыарт башынен, Джемпар акый озю кельген, туруныз, барыныз! — деди. Мен: — Екь балам, сени ташлап, бир ерге бармайым! — дедим.

Субутай: — Мен соньундан барарым, акышам устю барарым! — деди.

Мен истер-истемез, кыыйынсына-кыыйынсына Джемпар акыйнын эвине кеттим, аягым ич тартмады.

Джемпар акыйлар кыайдандыр эт тапып кобете кыогылар, армут чыкыардылар. Кимнин богъазына аш кетсин! Бу аш маньа дерт-верем олды. Сёз берсе де, Субутайым-кокийим кельмеди, акышам олды, кыаш кыарды, лякин балам кельмеди.

Субутайның не ичюн кельмегенини ким бильсин! Оны ким барып чакырсын!?... Эр ерде партизан посты, паролыны ким бильсин?

Мен кельгениме биш пешмаи олдым. Саат бирлерге кьадар отурдык, сонъ оларда да магъазгъа кирип яттык, Олар яткъанышен, тюшсиз-сандыракъсыз юктугъа далдылар, амма мен гъарип анагъа юкту къайда?.. Бу кичкене юречигим, аналыкъ иссим, сабагъа башыма дюньялар авдарыладжагъыны дуйса кереклер, кирпич-кирпикке кьатамадым, ята-ята бездим, усандым, не де узун геджелер, тюшоне-тюшоне де чылдыра яздым:

Джеппар акъайшен апайы магъазгъа тюшмей, эвде яткъан эдилер. Мен бинъ тюрлю къайгышен, козюм ачыкъ ята эдим, магъазның къапысы ачылды, босагъада Джеппар акъай корюнди, яваш келип къызларыны уянтъш, пысырдап шай деди:

— Балалар, турышъыз! Ибраим айтты, эписи партизанлар дагъгъа чкильгенлер, койге буюк бир орду келеятыр экси, тез-тез, биз де дагъгъа чыкъайкы!..

Мен акъылымны учура яздым, сытма туткъандай кьалтырадым, козь къарачыгъым, даянырым-суенирим, кокийимни ташлап, бир озюм тавда не ишлейим?..

— Вай балам, вай эвлядым! — деп сейлене, сейлене азбаргъа чыкътым, ташъ аткъандай яп-ярыкъ эди. Мен эвимизге таба чаптым.

Асдин кьартбайларның эвиниң артына баргъанда, о ерде олган чешмеиниң диварлары аркъасындан тюфекли румын солдатлары атылып чыкътылар да, мени сарып алдылар. Румындже бир шейлер айтсалар да оларның лафыны анъламай, олар да меним айткъан татарджамдан, русчамдан анъламай эдилер.

Русча бильген бир румын солдатыны кетирип, манъа къаршы итеп йибердилер де:

— Жишка! Карош жишка! — деп багъырыштылар. О исе бизаз магъа бакъып къаш-козь ойнатты да, айван киби мени къуджакълад опеджек олды.

Мен бар къуветимнен бетине бир юмрукъ урдым, бурнына тийсе керек, бети-агъызы ал-реван къан ичинде къалды.

— Партизанская сука! — деп кычырды да, тюфегиниң къундагынен мени ураджакъ олып, делирген копекадай келеяткъанда, румынлер:

— Соблакотинент! Соблакотинент! — дец пысырдаштылар. Мени урмаи деген солдат токъталды, соблакотинент оны румындже сёгип къанлы бетине о да бир шамар

патлатты. Соблакотинент кесментик, орта бойлу, татар-погъай типине пек ошай эди. О румындже солдатлар-гъа бир шейлер айтты, солдатлар шакъылдап кульдилер.

Соблакотинент, меним не ерли олгъанымны, зенаатымны, адымыш, миллетимни сорап, паспорт истеди. Менде паспорт къайдан кельсин, мусафирликке, кой ичине баргъан кишиде паспорт не ишлесин!.. Мен паспортымны алып келейим десем:

— Сизинъ алдайман деген баланъыз даа догъмады, гюзелим, кеч къалдынъыз, — деди. — Макъсадынъызгъа ирамадынъыз, сиз шпионсыз, армия кельгениши, партизангъа хабер бермек ичюн кете эдишъыз, сизни биз эвинъызден дегиль де, тап ёлдап туттыкъ. Мадам ки, сиз оджа экенсиз, дженк вакътында гедже ёлда юрмек мумкион олмагъаныны бильмейсизми!..

Мен: — Ичюн гедже олсун, орталыкъ яп-ярыкъ саба да, — десим. О лафымны болюп, къолындаки саатыны косьтерди. Бакъсам не корейим, даа саат 6 биле олмагъан. Ноябрь айларында саба ачылмасы саат 8-лерге биле бара тургъан. Мен юкъу серсемлигинен ай ярыгъыны, тапъ беллеп, балам! эвлядым! — деп тюшюнмей ёлгъа чыкъкъаным, я мусафирликке баргъан ерим, Джеппар акъайлар не ичюн мени токътатмагъан экешлер, аятта диварда буюк саат да чук-чук ишлеп тура эди, не ичюн бакъмагъан экеним!.. деп озюминъ анъкъавлыгъыма ляцетлер айттым. Энди иш бараджакъ еринс бараджакъ.

Соблакотинент: — Рус олып татарман деп ялан айтасынъ. Мына козьлеринъыз мавы, сачларынъыз сары, русчаны да мукеммель билесиз, бу койнинъ апайлары дегиль акъайлары биле рус тилини бильмейлер, деди де: Никола! Никола! — деп кычырды. Къап-къара, патлакъ козьлю, зебани чырайлы, мазаллы бир ифрит, джувурып кельди де Соблакотинентке теменна берди Соблакотинент мени косьтерип румындже Николагъа бир шейлер буюрды. Никола джувурып кетти де, къалып бир аркъан алып кельди, меним къолларымны къайырып, багълайджакъ олды. Мен джан аляметинен Николаны ойле итедим ки о гюрс юварланды, лякин шу саат турды да тюфегине япышты.

Мен энди ольдим беллеп, бар давушымнен: — «Субутай! Субутай! Къуртар!» — деп багырыкъладым. (Субутай меним сесимни бир верст ерден насып эшитсин, о сабийим о заман татлы юкъудадыр).

Къара зебелла Никола бетиме тюфекнишъ къуцдагъыны ойле яндырды ки, агъызымдаки къаплы тишлерим

шатыр-шатыр сындылар, бурнымдан агъызымдан улукъ-лашып къан акъмагъа башлады, Никола кене къолларыма япышаджакъ олгъанда, мен сындырылгъан тишлеримнен онынъ къолларыны тишледим, пардош мышыкътай бетини панджаладым, бетине де сынгъан тишлеримнинъ алтын къапламасынен, къаны-сулюкинен тюкюрдим. Тюкюргенде тишлеримнинъ алтын къапламасы ялтыраса керек, бир-эки солдат бу алтынны алмакъ ичюн курмеклештилер, мен буларнынъ кър-цефислерине олюм аджысынен берабер кулюмсиредим. Зебелла Никола мени ильким-ильким этип, арканынен ойле къави этип багълады ки, къолларым омузларымдан чыкъкъандыр белледим. Никола бетимнинъ къанына бакъмай, бетимни опеджек, кокрегимни гугаджакъ олды, мен бар кучюмнен къурсагъына ойле тепгим ки, о къурсагъына япышып алды да, бетиме бир шамар патлатты, мени чешменинъ устюндеки чегерликке тереклер артына чске башлады. Шу арада ай батты, этрафны зулумет къаранлыгъы басты. Тагъ сувугъышданмы, асабийлешкенимденми; хазен япрагъыдай титреп башладым. Никола мени бир буюкнинъ къаршысына сюйреклен алып барды да:

— Профессор! Профессор! — деп мени косътерип, румындже бир шейлер айтты, Озю кене артына къайтты.

Бу чегерликте 200-ге якъын солдат, дагъгъа къаршы къурулгъан топлар бар эди, анълашыла, мен огде кельген разведканыш къольна тюшкешим. Бу румын буюги магъа бираз тикилип, боюмны-постумны ольчеп темиз рус тилинде:

— Ты учительница! — деп багъырды. Мен башымны саллап:

— Да!.. — дедим. О:

— Советская! — деп сорады. Мен кене башымны салладым. Бетиме урулгъан шамардан козюмден ялкышлар чыкъты. Мен онынъ бу кучюлю шамарына къаршы турамай, шарап метийиндай юварландым, бу арада румын алдыгъа бакъыш бар кучюнен:

— Никола!...Никола! — деп кычырды. Мен, кше артына къайткъан, зсбани Никола келип мени урмасын деп, турмагъа тырмалангъанда, келсюткъан Никола, зебаниден, сымасы, бою-посты, аркетинен бам-башкъа олгъаныны эследим. Бу Никола сарышыш, сырлы козъли, муляйым бакъышлы эди.

Никола буюгининъ янына кельди де темсинна берди, румындже буюги Николагъа бир шейлер айтты. Никола: — Мамаша! Мамаша! — деп джувурып кельди ве мени

кьоолымдан тутып турмагъа ярдым этти. Бу алидженап, виджаплы аскерге огълум киби кьувандым.

Бу чегерликте де бир вакъытлар, уруш олса керек, киши сыгъгандай чукъурлар пск чокъ эди. Никола ишаретнен манъа чукъургъа тюшмеге эмир этти. О меним къалтырагъанымны корип, аркъасындаки плащыны меним аркъама япты.

Бу ерде багъгы турыш, къаршы дагълардан корюнген партизан колеткелерини дюрбюннен бакъып:

— Уна, ду, сет, патре, чинч! — деп сайсалар да, атеш ачмадылар. Биз чегерликтен ашагъы тюштик. Мен чешменинъ янына кельгенде, юкъары мектеп тарафтаи огде бир юк машинасы, артта бир енгиль машина корюнди. Юк машинасы артына кочти, орта кесекке бурулмакъ истеди, машина явашлагъанда, мен башымны котерип бакъсам, башта кьомшумыз Сеитумер акъай, сонъ кокий Субутайым козюме илишти, машинанынъ ортасында Субутайлар, кенарлары тюфекли румышлернен сарувлы эди. Артаки енгиль машинада СД джеллятлары бар эдилер.

Мен бу машинадаки джан алыджыларыны корип, къус-къуным къуруды, козюмнинъ алдына къарангъы чёкти, уфукътаи янъы котерилейим деген кунеш къап-къара къаранлыкъта къалды, йыкълмакъ дереджесине кельдим.

Субутай мени эслемеди, мен: — «Сеитумер акъай! Сеитумер акъай! Къайда барасыз!» — деп къарылгъан сесимнен багъырдым. Субутай бу къадар румын солдаты арасында мени корьмеге умуот этмесе керек, джалп этип бакъты да:

— Анайчыгъым, сизни ким урды?! — деп багъырып, агълап йиберди ве машинанынъ аркъасындан тюшмеге ынтылды. Румын тюфегисен итеп Субутайнынъ устюне багъырды, Субутай онъа мени косьтерип, румындже бир шейлер айтты. Румын башыны саллап, бетимнинъ къанына кьолларымнынъ багъына о да аджыгъандай олды.

Мен: — Субутайым, балам! Не ичюн, акъшам кельмединъ де, мени ёлларгъа тюшюрдинъ, бакъ не алларгъа къалдым! — деп багъырдым.

Субутай: — Къоркъма, анай! Шимди староста сизни корип, къуртарып алыр! — деди де олар орта кесекке, биз Къошкъая тарафкъа ёнедик.

Никола, Субутайнынъ ольдюрильмеге кеткенини анъласа керек ки, козьлери торланды, Субутайнынъ анасы олгъанымны билип алды.

Никола артта къалмагъа къоркъса керек, данма мени

кьолтукълап джувурта. «Мамаша Мамаша!» — деп солдатлар корьмегенде, аякъларыма къадар узанган сачларымны тюзетсе, башыма шалымны сыкъып багълай эди.

Николанынъ бельки мендай анасы бардыр, бельки магъа да ошайдар.

Къошкъая койчигине кельгенде башкъа бир румын (буюклерден олса керек) кельди де магъа:

— Къантокъуз койнинъ ёлуны билесинъми? — деди.

— Ёкъ бильмейим!.. — дегенимнен, револьверини агъызыма сокъты да, аякъларыны уруп багъырды.

— Партизан къанджыгъы, шимди сени ольдиририм, тез ай!

— Ольдюрсенъ де бильмейим, ольдюрмесенъ де!.. — дедим.

Шу арада бир эвинъ огюнде, бир акъайны корип чагъырдылар, о алдгъа тюшти, биз дагълар ичинден Къантокъузгъа ёнельдик. Базы вакъыт сюрюльген занлар ичинден кетмек керек ола эди. Саба кырав тюшкенинден, занлар ичи балчыкъ эди. Аягъыма о къадар балчыкъ обаланган эди ки, аягъымны котермекнинъ чареси ёкъ эди.

Зыпкъын солдатлар Николагъа «Жинка! Жинка!» деп багъырып, оны мыскъыллай эдилер, базылары да мени арабадан тюшюре де «Комсомол! Комсомол!» деп тюрткичлей эдилер, ерге арабадан йыкътырып тюшкенде, тепменеп ургъан сойы да олды. Никола оларны такъиёде памукъ къалдырмай сёге, базысыны томарнен де ура эди.

Солдатлар Къантокъузынъ ичинде ашкъа отурдылар. Никола маъа да узатты, лякин мен алмадым, кимнинъ тишинен, кимнинъ гонгълонен ашайым, джанымдан вазгечип, баламнынъ, эвлядымнынъ дердине тюшкен эдим. Бу ерде отурган эки солдат маъа татарджа сёз къаттылар. Мен ким олгъаанымны, Чобан-заденинъ кыз къардашы олгъаанымны аңлаттым. Мусульман олгъааным ичюн мукюп олса маъа эки рекаат аджет намазы къылмакъ ичюн рухсет берильмесине риджа эттим.

Олар погъайгъа ошаган ве къолларымны багълаткъан соблакотинентнен бир шейлер пысырдашты да, бириси келип къолларымны чезип шай деди:

— Къана абай!-Намазышгъызыны къылчышгъыз, корейик!

Мен акъып турган сувдан абдест алдым, бутюн тетиматынен рукуны седжесинен 2 рекаат намаз къылдым, меннен татарджа лаф эткен солдатлар, мен дуа эткенде олар да къол котерип дуа эттилер, башкъа солдатлар чокъуидылар.

Мен чыбалган сачларымны тюзеткендже, солдатлар Зуя таш ёлы бстке джонемге башладылар, Никола меним янымдан кене де айырылмай: «Мамаша! Мамаша!» — деп, ашыктыра.

Шу арада яныма анавы солдатнен берабер бир кьач солдат даа кельди. Олардан бири эджашлы давушнен:

— Сиз азатсыз. Соблакотивент сизге изин берди. Чобан-заденинъ кьардашы олгъанышъызны баштан бильген олсакъ, сизге ич кьол тийдирмез эдик! Багъышланъыз. Энди кьайтынъыз эвинъизге.

Беклемезден келип чыккьан бу муджизеге шашсам да, джан татлы, шу анъ айлашып арткьа юрюшлей башладым. Солдатлар: — «Мамаша. Ля домой, ля домой!» — деп багъырып кьалдылар. Мен, булар мени алдатып, артымдан атаджакълардыр деп, нефес алмай кетем не «баре кьуршушлары юрегиме тийгейди, чекишмей олср эдим», деп ойланам. Аякъ давушлары тынгъандай олды, мен артыма айланып бакъмагъа джесарет эттим. Бакъсам, олар Зуя таш ёлунда кетелер. Менден чокъ узакълашкьанларыны корип, кьуртулгъаыма кьувандым, амма шув этип, кокийим акъылыма тюшти, юрегим от киби янды «ах, шу дакъкъада кьуш олсам да, балама барсам!» деп кьычырдым, агълай-агълай, такъмакълай-такъмакълай Къайнавуткьа кельгенимни дуймай кьалдым. Мен Къайнавуткьа киргенде апакъайлар бири-биринен кьучакълаша, эм агълай, эм куле эдилер. Мегер кой эркеклериини сакъланган кьобаларындан чыкъарып Зуягъа алып кеткен экенлер. Сонъра яшларыш Германиягъа айдагъан, кьартларны исе эвлерине кьайтарган экенлер. Огъуллары айдалган ана-бабалар ферьяд-фигъан кьопарып агълай эдилер.

Мени корьгенлеринен апайлар: «Вай гъарип оджа, инсангъа ошагъан еринъиз кьалмагъан да!» — дедилер. Зуядан кьуртулып кельгенлер:

— Не бар, не ёкъ, орталыкъ аманлыкъмы? — деп сорагъанда, апайлар мен тарафкьа ишмар этип суса эдилер.

Мен: — Джаным, тувгъанларым, кьайнагъан чайыпмыз, я да кьайнагъан сувунъыз ёкъмы, беришъиз бир югумчыкъ ичсейим!

Олар: — Вай оджачыгъым, ёкъ амма кьайнатып берир эдик, амма сиз тез-тез, Бакъсангъа барышъыз да, огъланчыгъыпмызны бакъышъыз. Бакъсаңда пек буюк алектет бар! — дедилер. Энди акъшам якъышлашкьан. Экинди олгъан эди. Мен сувгъа-муvgъа кьарамай ёлгъа тюштим. Лякин

апайларының шубели-шубели бакъышлары, пысырдашувлары мени сезиклендирди, шунышчон эки къулагъым артымда эди. Оларның: — «Бакъсанда еди кишини тирилей якъкъанлар!» — деген сеслери узакътан къулагъыма чалышды. Артыма къайтайым да сораштырайым десем, кеч къаладжакъман. «Вай! Кимниң баласыны ольдюрген экенлер. Кимлерниң эвине от тиошкен экен?» — дедим де эп огге суйрекледим. Ёрулган аякълар мени зорнеп алып кетселер. Юре-юре ине бою къадар ёл юргендай корюне озюме. Я насыл ёрулмайым, шакъамы. Мен барып къайткан ер, Зуя таш ёлу Бакъсандан 14 километр экен. Джаяв-джалпы, экильген занлардан, къоркъу-уркюнен, котек анай-ашай 14 километр кетмек, 14 километр къайтмакъ къолай дегиль.

Бакъсанның Джугъар-якъ деген маалесиңе кирдим. Тонджан Юсуф акъайларының эвиниң алдында къартоплар, алмалар, тикиш машинасы, урбалар чыбалыш ята, солакъларда бакъуртлар вызылдаша эди. Мен бу левханы корип, койде ягъма якъканларыны анъладым, я халкъ къайда эди?

Шу арада къаршыма 12—13 яшларында бир огълан бала чапып кельмскте эди, мен бу баланы токътаттым да:

— Кимлерни ольдюргенлер, я балам, тез айтчы? — дедим. Бала мен русман, сизниң тилинъизни анъламайман деди. Мен ондан русча сорадым.

Бала: — Обьездчика Сеитумера, тракториста Сеитлюмана! — дегенде мен энди Субутайның да гъайыплыгыны анъласам да балагъа кене суаль бердим.

— Скажи, сынок, с ними был Жезя, сын учительницы и его убили да? — дедим.

Бала: — Конечно, и Женю тоже убили! — деди.

Мен: — Вай кокийим, эвлядым! — деп багъыркъладым да, козюмниң огюне къарашлыкъ чёкти, башым айланды, арыкъкъа тыгъырыш кеттим, лякин эсимни джоймадым. Бала Субутайның анасы олгъаныны анъласа керек:

— Нет, нет, не вашего сына убили, Къайнапутского учителя сына убили! Мама, мама дай водички! — деп мени йыктылган еримден тургузды, баланың анасы сув етиштирип кетирди, лякин мен сувгъа айланып бакъмадым, алдкъа эвине таба чана бердим. Сельуправа алдына кельгенде, 8—10 анай меши корип:

— Вай гъарип оджа!.. Сагъ къайтгышмы?.. Биз сени де ольдиргендирлердир деп, сагъа къадимлер окъудыкъ, гъарының алыша бакъынъыз.

— Вай оджай!.. Вай заваллы, баландан, бир даненъден

айрылды да, кяттип сав кялдынь, алла демсге алы кялмагъан! — деп агълашалар. «Баланъдан айрылдынь!» деген сёз окътай юрегиме санчылды. Юрегим иек янгъанындан, бутюн вуджудым от ичинде кялды, тилим ягъызымышъ ичинде агъачтай кятты, агъу-вланды, озюм таш эйкельдайыш кяттып кялдым. Не агъладым, не кычырдым. Киши иек агъыр фелякетке огъраса, юреги таш киби кятар экен, кычырып да олмаз экен, агълап да...

Мен ёлгъа тюшип, мезарлыккъа догъру кеттим, меним анъыма кирсе керек, Кокий оджа, Абдураман ве башкъа акъайлар кязма, курек котерип мезарлыкъ беттен келе эдилер, эльбетте олар, Субутайларны комоп келе эдилер.

Мен мезарлыккъа киргенде буюк бир янъы кязылгъан эв ичи къадар мезар корьдим. Мезаргъа бакъсам, кенарда баштахта арап арифисен «Субутай батыр, Халиль оджа огълы», деп окъюр этип язылгъан эди, бу баштахтадан башкъа 6 дане даа бар эди. Демек оларынь 7 киши экенлерини анъладым.

Ерге ятып баштахтаны оьптим. Бу топраккъынь тюбюне, меним сонъки умюдим, козь бебегим, джигер-багърымышъ эбедий оларакъ комольгъисини анъладым. Мезар башында не къадар булунгъанымны бильмейим. Бир накъыгъта бакъсам, янымда къомшумыз Эминне апте пейда олды. О агълай-агълай:

— Оджа! Бу ерде не япасынь? Юр эвге, биз де койден къачайыкъ. О джеллатлар «биз учъ кунъден даа келирмиз» дедилер... Юр, ач къапыньны, ал бир-эки кыйметли шейинъни де, берабер кетейик! — деп мени тарткъычлады. Эминне апте эвинне догъры кетти.

Мен де эвге кельдим, лякин къапым бекли эди, къапыньны апахтары балачыгъымнынь джебинде кялгъан. Къапыгъа бир демир сокътым да, зульфиши чыкъарып, эвге кирдим. Мыхта асувлы тургъан урбаларны къуджакълап алып багърыма бастым да, Субутайым учъ яшында экенде бабасы тушсен ясагъан буюк ресимининъ алдында тиз чёкип, башымыны ерге уруп-уруп агъладым.

Шу къарарда азбарда ат кишнегени къулагъыма чалынды. Субутайшынь аты къорагъа багълы, тешиип-тешиип кишней. Белъки де Субутайны кыдырадыр? Ёкъса бутюн кунъден берли ачмы, ким бильсин. Насыл олса да, атны румынлер корьмегенлер. Мен башыма Субутайнынь кялпагъышы, фуфайкасыны устюме кийдим де, атны эгерлеп миндим ве узенгиге аякъларымны сокъыш:

— Айды балам, Тузлатору, кеттик! — дедим. Атыныз ады Тузлатору эди.

Ёлға чыккыан соң аткыа бир кыамчы урдым, о джуйрюкдай чапты. Ёл бою халкы толук. Олар бир шейлер айтып багыршалар — кыулагыма кирмей. Таныгылар:

— Зулейха-оджа!! Зулейха-оджа! — деп багыршалар, атыныз алдына чыкмакы истейлер.

Учыкоз койине киргенде эди кыаш-кыараргъан эди. Эр ерге Субутайларнызы ольдюрюльгени джайраса керек, эр кес агылаша.

Бакысан, Аргызын, Учыкоза Ташкыора — бу ерлерини джемааты бизни пек яхшы биле эдилер. Халилыен берабер Аргында 7 йыл, Учыкозде 4 йыл оджалыкы эткен ве халкынызы усны-тевуджыны кызангъан эдик. Бу ерлерини халкы мени пек сайып-севе эди.

Мен Учыкозге кельгенде, зар зорына атымны токътаттылар, не олса заваллы аткыа олгъан эди. Агъзы-бурны кошорген, йыкыладжакы дереджесине кельген эди. Мени ат устюнден котериш алып Ташкыоралы Девлетсултан абайнызы эвине кетирдилер. Мен онызы оджагынызы башында 7 кун агызымда сигар (о вакыткы кыадар ич сигар ичкен ёк эдим) ишмарнен кыве истеп отургъаным, кимсеген ич бир лаф этмегеним, амма козюмни юмсам, Субутай яныма келе, онызы перчемчиги бетиме тие, нефеси де эшитилгендай ола эди. «Мен эди хасталансам, мен янгызыны ким бакыар» деп кыоркыам, галлюцинация олгъаныны билсем де, Субутайнен лаф этем.

Субутайым: — Анай, ач олдым, магы кыуру-тогеречиклер ниширип берсе, турса! — дей.

Мен: — Кокыйим, сени ольдюргенлер де, балачыгым! — дейим.

Субутай: — Ёкы, ялан! Тур, анай, тур! — дей.

Мен еримден тураман деп, авдарылып кете эдим. Еди кун лаф этмегеним, бир еримини агыргъаныны да дуймадым. Эмине аптеген Девлет-Султан абай мени ювундыраджакы олгъанда пармакы басмагы ерим олмагынызы корип, багырып-багырып фашистлерге лянетлер ягдырып агыладылар.

Мен эди агыргъан ерлеримни биле башладым. Дудакларым ярылгъан, агызымда тиш кыалмагъан, эки козюмнини ортасында, бурнымнызы устюнде ойле бир чукыур пейда олгъан ки, пармакынен тиймекнини чареси ёкы. Тизлерим, тирсеклерим сыдырылгъан, башым кыач ерден тешилген, вельхасыл бутюн вуджудымда сагылам ер

кыалмагъан, дякин джан сагъ кыалгъан, не ичюн бу кичкенс юрегим патлап ярылмагъан да, бу дюньяда кетмегенмен...

Дюньяда ана олмактаи даа кыйыи шей ёкъ экен. Мен гъарии — бахтсыз ана. Субутайымшыи ольдюрильгенине 25 йыл толса да, меним оны ашмагъан кунюм, диварда асылы тургъан ресмиии сйлендирмеген кунюм ёкъ. Оз кюлымнен язып кюйгъан:

Кельди — кечти бир мухалиф рузикар
Генди ольди, ресми кьалды ядикяр! —

Сёзлерини хатырламагъан кунюм бармы?!

Корьгенлернинь айтканына корс Субутайларнынь ольдюрильмеси шойле олгъан:

Шу ноябрь 20 куню тань вакътында румынлер кьаны-кьаныдан юрип эр кесни бала-чагъаны, кьарт-кьуртканы, атга 90-гъа баргъан, юрип оламагъан Менбари акъайны, 10 йылдан берли меджалсыз тёшкеге яткъан Айше аптени биле мезарлыкъкъа айдап чыкъаргъанлар. Сыра-сыра тизгенилер. Кельген румынлернинь бочкаларнен бензинлери бар экен. Уфакъ машинанен бир немсе офицери келип токътагъан, кёр саргъуш экен, немседже джекирип-джекирип бир шейлер айткъан. Халкъ бир шей анъламай, тек фашистнинь «Партизан! Партизан!» сёзлеринден кьоркъып бунынь сонъу не олур экен деп тура экенлер. Шукри Абдулгъанининь огълы Анафи немседже биле экен, терджиме этип:

— Биз сизни койнъизнен партизангъа кечкенсиз деп эшиттик, мына ошунь ичюн де сизни атып якъмагъа кельдик! — деп айта деген. Анафи ортагъа чыкып немседже:

— Бунда партизан ёкъ, эси бу койнинь халкы, партизанни дагъдан кьыдыр, — деген.

Шу арада фашист бир-эки кишини итеп машинагъа миндиреджек олгъан. Сонъ ичюнدير оларны ташлап, кюлына бир язылы кыгъытны алып зар-зорына окъуп, энъ башта Субутайны, сонъ Сентумер акъайны, тракторджи Сентлюманы, Иззетни, Хайбулланы, Люманы, Сент-меметни бирер-бирер машинагъа итеклеп-миндирген.

Субутай: — Къайда кетемиз? — деп сорагъанда, фашист оны ургъан. Оларны, 7 кишини алып кетильгенини кимсе бильмеген.

Халкълар бу ерде тизилип саатлернен тура экенлер.

Сакъав Абильмеджит орду кельгенини эшитип, штаб олгъан биванынъ тюбюндеки магъазгъа дели Аблязнен берабер сакълангъан экен. Субутайларны ольдюрмеге шу

ерге алып баргъанлар. Дели Абляз фашистлерни корип къоркъып кычыргъан, сесни эшиткен фашистлер, Аблязны, Абильмеджит акъайны чыкъаргъанлар да, Субутайларгъа къошкъанлар. Энгъ алдгъа Субутайны, онынъ аркъасындан Сейитумер акъайны сыра-сыра тизген де немесдже:

— Партизанлар къайда? — деп сорагъанлар.

Субутай: — Бу койде партизан ёкъ, олар дагъда! — деп джевап бере.

Фашист: — Не айтмайсынъ, копек, айтмасанъ оларнынъ ерине озюнь олерсинъ, — деп джекире. Бир ара тапкъанда Субутай артындаки кишилерге айланып:

— Акъайлар! Сакъын айтмапъыз! Бала-чагъанынъ къанына кирмепъыз, 17-де де бир олжум, 80-де де. Айтсанъыз да олемиз, айтмасанъыз да! — дей.

Фашист къутургъан копекдай джувурын, келе де, Субутайнынъ къолына револьвернен ура ве итеклеп басмакълардан юксек эвге кирсете. Субутай къолыны тутып агълай. Бу аз ола деп ичке киреяткъанда фашист онынъ аягъындан ата. Субутай сюйрекленип эвге кире ве пармакълыкълы пенджеренинъ янына барып йыккъыла. Субутайнынъ артындан Сейитумер акъайны, Сейитлюманы, Хайбуллианы, Иззетни, Люманны зорлап басмакълардан миндире де, ичке кирейим дегенде я аягъындан, я къолындан атып яралай. Субутайдан башкъалары къапыдан киргеннен бири-бирининъ устюне йыккъыла.

Эдин певбет Сакъав Абдульмеджит акъайгъа кельгенде фашист оны къува, Абдульмеджит акъай кетсеяткъанда румынлер тобан кетирип, Субутайлар кирсетилген эвининъ тёррегине къойып, устюне де бензин сепе экешлер. Абдульмеджит акъай келип мезарлыкълар халкъкъа къошула, пысырдынен, машинада олгъан кишилернинъ — Субутайларнынъ тирилей якъылгъанларыны айтып, бу къанылы маджера акъкъында хабер бере. Бу фаджианы эшиткенлер не япмасыны билмейлер, этрафлары румын аскерлеринен сарылгъан, бу алкъанынъ ичинден насыл чыкъсын да, барып шу адамларны къуртармагъа етишсинлер!..

Шу арада СД машинасы келе, фашист буюги, эвелькинден даа зияде машанен тутмагъа ери олмагъандай саргъуш келе де, халкъкъа айта:

— Биз бу койнинъ халкъыны партизан деп, ольдюрмеге, бензин къойып якъмагъа кельген эдик, шимдиллик бир къач кишини чиркийттик. 3 кунъде даа келип бакъармыз. Эгер бир дане партизан тапсакъ, бугунъ янгъан

партизанларның дарисине сиз де огъарарсыз. Енгиль машина Къонърат тарафкъа джонегешинен, халкъ дагъылмагъа башлагъан, оларны сарып алгъан румынлер де грузовикке минип, бензин бочкаларыны юклеп Бакъсандан чыккып кеткешлер.

Чорай-Исмаил акъай, балалары, къоджалары якъылгъан аилелер, бир шейге бакъмай, Субутайлар ольдирильген ерге ашыккъанлар. О ерге якъышлаша башлагъанда багъырувлар, ферьядлар, юреклерни ярадажкъ киби яйгъаралар эшитильмекте экен. «Къуртарышыыз, джемаатлар! Анай-Анай!» — деген фигъанлар, дагъларгъа биле эшитиле, дагълар-ташлар, къаялар янгъгырай экен...

Чорай акъай ве башкъалары учкъандай етишип баргъанлар, бинаяна, алевлене, ялышлар ичинде о гъарипчиклер чырпыша, багъыра экенлер. Чорай акъай бичаре Иззет огълуныш сесини эшитип, аркъасындаки тошышен озюни яшгынгъа ташлагъан, озю де янмагъа башлагъан, оны зар-зорына сѣндюргенлер.

О ерге стип кельген, кими Борулчадан сув ташып сѣндюрмек истегешлер, лякин янгын экилип башлагъанда бианыш полы шатырдап, магъазгъа авып башлагъан. Сепекнен алтысыны да чекип алгъанлар, амма бириси пенджере ичинде экен. Насыл олса да, пенджере ичиндекини де чекип, кимисини штанындан, кимисини къалпагындаш таныгъанлар. Сонъки чыкъарылгъаныны ким олгъаныны биламай экенлер, мегер къалпагыны бетине якъан экен. Къалпагыны бетинден алсалар Субутай олгъанышы тауыйлар. Огюнде перчсмчиги, козьлери сагъ о. . . зандакидайыш кулюп, мас-мавы олып ачыкъ тура экенлер.

Абдусемийниш апасы шу Субутайлар ольдюрильген ерге якъыш шу куню, танъда олген экен, тифтен олгендир, деп оларыныш къорантасыны алмагъанлар. Субутайлар ольдюрильгенде Абдусемий, 12—13 яшларында Васфиечик чыккып, чыккып бакъкъанлар. Васфиечиниш айткъаныша корсе, Субутай атылгъан сонъ пенджерениш ичинс яткъан, пенджеренден немседже бир шейлер айтып багъыра да, шакъылдап-шакъылдап куле экен.

Субутайлар ольдюрильген бианен къошыкъ эвде Исмаил акъайныш апайы Эмине абай хаста, юралмай тѣшскте ята экен, оны да тиф деп ойласалар керек, о да эвде къалгъан ве эписини эшигкен. Эмине абай шай дей: «Субутай янгъанда эп немседже къычыра, базыда-базыда: «Акъайлар! Йигитче олюшъиз, тишлеринъизни сыккыныыз. Олюмден къоркъманъыз, биз къурбан олып бинъ-

лерисн кишини олюмден къртурарамыз, ёкъ олсун фашист-
лер!» — деп багъыра да, базы-базы шакъылдап куле. Мен
онынъ сесиши пек айырды этем, чюнки о бизге чокъ келе,
бизге икяелер айта, шакъалаша эди», — дей.

Бу еди кърбанны, къртлар, Абдураман акъайлар,
арабагъа юклеп «тышта кълмасын, сагъ-селямет койге
къайтып кельсек, къралармыз!» — деп джемаатнен меза-
рлыкъкъа алып кетип дефы эткенлер.

Мен етип кельгенде Субутайларны комюп къайта
эдилер. Субутай, балам, эвлядым ёкъ эди, ёкъларгъа
кършулгъан эди.

Айше ханым Сеитмуратова:

«ИНСАН СУЕКЛЕРИ УСТИОНДЕ КОММУНИЗМ КЪУРУЛМАЗ»

— Муътерем Айше ханым, сиз миллий аркетиализмге та онынъ башлангыч девиринде къошулдыңыз, бу аркеттеки акъсакалларымызны — Джеббар Акимовны, Бекир Османовны, Мустафа Селимовны, Бекир Умеровны ве дигерлерини яхшы билесиз. Сиз озюньизиниъ генчлик девиринизде бу аркетке насыл этип къошулганынъизны ве насыл башлаганынъизны хатырлайсынъызмы?

— Эбест. Олып кечкен шейлер унутылырмы? Биринджи кере органъа чагыргъанларыны, анда олгъан лакъырдыларыны пек яхшы хатырлайым. Башта, миллий аркетке къошулмазда эвельки аятым акъкъында бир къач сёз айтмакъ истейим.

Орта мектепни битирген сонъ 1958 сенеси Самаркъанд университетининиъ тарих факультетине кирдим. Тарихчы оларакъ якын тарихны билдим. Кърым тарихыны демейим, умумси тарих илимининиъ манетини анъладым. Халкъ, миллет недир, тарихта насыл миллетлер, девлетлер янадылар ве насыл из къаддырдылар?

Студентлик йылларында (1958-1963) халкъымызнынъ такъдири акъкъында пек чокъ тюшондим: не олды, неге огърадыкъ, бизни не беклей ве иляхри.

1962 сенеси тарих факультетинде кечирильген сиясий информация вакытында мен: «Правда» газетасында акъкъат ёкъ», — дедим. Оджа меним чыккып кетмемни талап этти. Мен онынъ айткъаныны яптым. Сонъра, дерслер

башланды, тенефюсте яныма деканатнын секретары чапып кельди ве акъырын дауушнен: «Айше, сен не яптышь? «Правда» газетасында акъыкъат ёкъ, деген экенсинъ, Набисв буны профессор Умняковга айтты», — деп фысыллады. Умняков исс: «Сиз ондан не ичюн бойле дегенишинъ себебини сорадыньызымъ?» — деди. «Ёкъ, сорамадымъ». «Сорамакъ керек. эди, бельки онда шойле демеге эсас бардыр...»

Профессор Умняков Иван Иванович пек акъыллы, илимли адам эди. О тап Бухара эмири девиринден берли чалыша, озю Санкт-Петербург университетининъ шаркъ факультетини битирген. 50 йылдан берли СамГУда оджалыкъ япа. Къыскъасы, мени кафедрага чагъырдылар. Декан, кафедра мудирлери отуралар. Мен киргенимисн профессор Усманов деди: «Айше Сталинге пек ачувлы олса керек, шунынъ ичюн бойле дегендир». Мен дедим: «Кимге ачувланмакъ керек олгъанычы да бильмейим, Сталингеми, ёкъса Хрущевгамы?» «Нечюн?» «Сталин бизлерни къувыш чыкъарды ве ватанымызны тутыш алды, Хрущев исс оны Украинага багъышлады. Шимди исс кимге ачувланаджагъымызны да бильмеймиз.»

Анда бир къазан татар оджасы бар эди, о деди: «Анъла, Айше, текяран сабыр эт, башта дипломыньны элинье ал, сонъ къычырысынъ».

Мен эр шейни анъладым. Бу адамларнынъ саесинде 1963 сенеси Самаркъанд университетининъ тарих факультетини битирдим. Керчек, текяран арткъа къайтмакъ истейим: 1962 сенеси мени аляджы ве спортчы студент оларатъ Алуштага ёлланманен такъдирледилер. Омюримде биринджи кере. эбет, балалыкътакиси эсап дегиль, Кърымга келем. Эр ерни корьдим, бизим акъкъымызда айтылгъан пис лафларнынъ эписиши эшиттим. Атта Керчте, падиша курганлары янында экскурсовод бир хачшы косьтерип, шойле дей: «Мына, коресиньизми, хач, мында славянар яшагъан эдилер». Хач исс тап-тазе, устюне тоз биле къонмагъан. Мен экскурсоводка суаль бердим: «Айтчыньыз, бу хач анги сенеси ясалды ве бу курганлар къайсы девирге ант?»

— Курганлар бизим эрамыздан эвель къурулгъанлар.

— О вакъытта мында христианлыкъ бар эдими?

О къызарды ве индемеди. Баягъы вакъыттан сонъ сорады:

— Сиз зенаатыньыз боюнджа кимсиньыз?

— Бунынъ эмнети ёкъ, — деп кестирдим мен. — Сиз халкъны печюн алдатасыньыз?

1963 сенеси университетни битирдим, мени Булуңгур райониға, Джамбайға ёлладылар. Анда бир йыл чалыштым. 1964 сенеси Москваға, СССР Илимлер академиясы тарих институтының аспирантурасына имтиан бермек ичюн кеттим. Мен бутюн имтианлардан яхшы кечсем де мени артыма кыайтардылар: «Узбекистанда бу ишаретлернен сизни кыабул этсинлер», дедилер. Амма Узбекистанда республика Илимлер академиясы тарих институтының ректоры Ахунова манъа: «Биз сизни кыабул этип оламаймыз, чюнки биз озь кадрларымызны азырлаймыз», — деди.

— Москвада озь кадрларыны азырлайлар, Узбекистанда озь кадрларыны азырлайлар. Мен кимнинг кадры олам?

О бир шей айтмады. Мен кырымтатары оларакъ курешим башта озюмнинг акъ-укъукъларым ичюн курештен башлангъан олса керек. Мени институтка алмадылар. Бу имтиан веракъасынен мени университетке ишке кыабул эттилер. Ильмий коммунизм кафедрасының ассистенти олдым. Амелий мешгулиетлер кечирем, семинар дерслери алып барам, гыябий болукте чалышам, контроль ишлерини тешкерем ве иляхри. Амма эр ерде мен кырымтатарларының акъсыз сюргюн этильгенини айта ве айткъан ерлерининг эписинде буны исбатлай, дигълейиджилерни толусынен кыацдырмагъанджа токътамай эдим.

Бир кер, 1964 сенеси, Суперфосфат посёлкасында меним сыншф аркъадашым Эдик Чалбашның бабасы мени чагъырткъан. Мен о вакъытта энди университетте чалыша эдим. Д-р джегим, Чалбашның эвин с халкъымызның бир сыра акъсакъллары булуна эдилер. Асан Эмиров, Ильяс Мустафасв, Чалбашның озю, Яя Арифов, Шевкый Мухтеремов. Олар дженк ве партизан арекети иштиракчилери, эписи хызметли ве дегерли адамлар эдилер. Олар октябрь айында Москвада олгъанлар, оларны Микоян кыабул эткисини айттылар.

— Энди миллий аркестимизни кенишлетмек ве Москваға мумкюн кыадар чокъ вскиллер ёлламакъ керекмиз. Бизге документлер, мураджаатлар язмакъ, тарихий ве шимдики фактларны талиль этмек кыолундан кельген зиялылар керек. Сиз бизге документлер язувда ярдым этип оламазсызми? Сиз тарихчысызми, илиминиз стерлик. Керек олса, Москваға халкъ векили оларакъ кетип олурсызми?

Мен деръал разы олдым. Ичимден мен бойле ишке, бойле курешке азыр эдим, чюнки халкъымызның

акъ-укъукъсыз алыны аңлады, пек чокъ акъсызлыкълар корьдим. Университетге манъа пек яхшы мунассбет косьтергенлерине бакъмадан, даимий акъсылланув дуйгъусы меним ичимде яшай эди. Онышъ ичюн мен тюшюнмейип, разы олдым.

— Сиз тюшюнип бакъынъыз? — дедилер манъа акъсакълар.

— Биз бир тюрлю къанундан тың иш ялмаймыз, бир тюрлю джинает ялмаймыз, мураджаат этмеге, акъкъымызны талап этмеге акълымыз, — дедим.

Бу меним миллий аркет огърунда профессиональ курешчилернен биринджи корюшювим эди. Бу, 1964 сенесишъ октябрь айында олды: Мен эвельден озъ акъ-укъукъларым ичюн озъ башыма курешия кельген олсам да, бу меним — миллий аркетке ресмий оларакъ къошулувым эди.

1964 сенеси башлангъан кутълевий котерилиште бизлер, къырккъынджы йылларда догъгъан яшлар, акъсакъларымызнен бир сафта кеттик. Роллан, Нариман Къадиров, Иззет... Дейджегим, кочюрильген вакъытта сабий олгъан балалар окъудыкъ, илим алдыкъ ве халкъымызнынъ шерифини къорчалайджылар сырасына къошулдыкъ. 1967 сенеси Москвагъа кеткен яшларнынъ аман-аман эписи алий малюматлы оджалар, экимлер, инженерлер эдилер. Бу, меним курешимнинъ илькинги девири эди.

— Бундан сонъки аятынъыз чокъ гурьдели, къарсамбалы олды. Сиз тюрьмеге де къапалдынъыз, къувгъындаргъа огърадынъыз. Булар акъкъында да айтсанъыз.

— Мени миллий курешке азырламакънынъ кереги ёкъ экен. Аят озю яхшы этип азырлагъан экен. Органларда менден: «Сизни ким азырлай?» деп сорагъанда мен кулип: «Комсомол, — деп джевап бере эдим. Сонъ иляве этем: — Аятынъ озю, сизлер азырлайсышъыз.

Органлар бизлерни подпольеджилер, гизли аркет эткен адамлар оларакъ косьтермеге чалыша эдилер, амма биз эр шейни ачыкъ япа эдик. Меним гизли оларакъ япкъан бирден-бир ишим: документлер язув эди. Мен озюм язгъан документлернинъ ич бирини озюм имзаламай эдим. Бизим акъсакълларымыз буны ясакъ эте эдилер. Бунынъ ичюн де алтмышынды йылларда язылгъан эр анги мураджаатта меним имзам ёкътыр. Къартларымыз бу документлернинъ тешкериледжегини ве авторнынъ язы ус-

~~Айне Сеймуратова ве Шефика Консул бир группа студент кыздариси берабер исе 1974 сенеси майи 8. Салары сидишери.~~
 Айне Сеймуратова ве Шефика Консул исе 1974 сенеси майи 8. Салары сидишери.
 Шейх Сеймуратова, 1992 с.
 любви де танылмасы мумкюн олганыны яхшы биле эдилер.

1965 сенеси мен СССР Илимлер академиясынын тарих институтына документ бермек ичюн экинджи кере Москвага кеттим. Манга кьартларымыз имзаланган документлерни берди, «алып кет, теслим эт, амма озюнъ бизимкилерининъ арасында коръиме, кимсепе кьонушма», деп тебииследилер. Мен кьорчаламакъ истедилер.

Мен текяран арткы кьайтам, 1965 сенесининъ майи айында мен Идрис агъа Асанин чагъырткыан. Буны манга бир адам келип айтты. Мен бардым. Онынъ эвинде эки адам отура эди. Оларнынъ бири озюни Иззет Хаиров, дигери исе Мустафа Джемилев деп таныштырды. Бизлер дёрт адам отурлыкъ. Мен биринджи кере Мустафа Джемилевни ве Иззет Хаировны корьдим. Идрис агъа ве акъсакьалларымыз меним тарихчы олганымны ве миллий арскетке кьошулганымны билелер. Бизлер аркет планларымызны музакере эттик. Не ишлейджекмиз, насыл япаджакъмыз, мен нене меншгуль олмакъ кереким? Мени озь саам боюнджа чалыштырмакъ истейлер. Анавы-мынавы ишлерге баш ура бермейип, архивлерде чалышмакъ, тарихымыз боюнджа документлер топламакъ, оларны уч нуска яшып, эр бир нускасыны бирер республикада сакъ-

ламакъ кереким. Къыскадан айткъанда: «Архив директоры», деди олардан кимдир.

Бу тек архив дегиль эди, кърымтатар миллий арекетиниъ земаневий юзю, якъан ишлери. Мен фильмлерден, китаплардан билем ки, КГБде ойле иляджлар бар экен, оларшы къуллангъан сонъ адам мийинде олгъан ишлериниъ эпсини айта экен. Мен исе мийимде азда ишформация олгъаныны истейим... Онынъ ичюн шимдигедже о документлернинъ къайда олгъаныны билмейим... Дейджегим, 1965 сенесиниъ октябрь айында мен Москвагъа, тарих институтына экинджи кере имтиан бермек ичюн кеттим. Озюмнен берабер алыш кеткен документлерни андаки векильге теслим этгим ве имтианларшы берип башладым. Имтианлардан сонъ комиссиянынъ петицjesини беклемек кереким. Бир къач кунъ бош вакыт пейда олды. Мен Москвадаки векиллеримиз не япаяткъапларыны билъмек истеп, явашта Меркезий Комитетке кельдим, векиллеримизни коръдим, амма кимсенен лакъырды этмедим. Олар да мен танымай эдилер. Озаралары лакъырды этип отуралар. Оларынъ бири менден: «Сиз татарсынгъызмы?» — деп сорады. Мен: «Татарым», — деп джевапладым. «Насыл ишнен кельдинъиз?» — «Озюмнинъ шахсий ишмен». Бу маальде алчаракъ бойлу бир адам чыкъты ве: «Крымские татары, в приемный зал!» — деп къычырды. Эр кес къабул залына кирди, акъырып-акъырып юрип, мен де кирдим ве энъ артта бир кошде турдым. Къапыны къапаттылар. Халкънен Строганов фамилиялы адам, Меркезий Комитет къабулханесиниъ башы лакъырды этмекте эди. О озюни танытты ве: «Биз сизниъ документлеринизни юкъарыгъа теслим эттик, сиз энди кете ве анда джевабыны беклес билесинъиз. Энди мында янаджакъ ишинъиз къалмады», — деди.

Бу вакытта адамлар эр якътан лаф этип башладылар: «Бизлер дженк эттик, партизанлыкъ яптыкъ, бизлерни исе акъаретлейлер, балаларымызны акъсымлайлар...» Строганов элине къалем алды, огюне безъ кягъыт къойды ве джемааттен сорады:

— Сизни акъаретлеген адамынъ фамилиясыны айттынь. Мен шимди Рашидовгъа телефон этерим. Оны къапарлар ве сиз онынъ судында иштирак этерсинъиз.

Адамлар кеце: «Мына, китапларда язалар, сокъакъта, базарда акъаретлейлер, кимсе фамилиясыны айтмай.» «Мына, багъырасынгъыз, амма бир фамилия айтып оламайсынгъыз», деди Строганов.

О вакытта мен истегимден тыш оларакъ:

— Мен айтырым сизге фамилия! — деп кычырып йибердим.

Бушынъ насыл олгъаныны шимдигедже аңламайым, амма багъырып йибердим. Эр кес манъа чевирильди. Строганов менден:

— Я сиз ким оласыңыз? — деп сорады.

Адамлар эр якътан:

— Айтыңыз! Айтыңыз! — деп багъырлар.

— Не, айтмагъа къоркъасыңызмы? — деп сорады Строганов юксек давушнен.

О меним зытыма басты. Мен энди озюмни токътатып оламай эдим.

— Ёкъ, къоркъмайым, — дедим онынъки киби давушнен.

— Айса, бу якъкъа чыкъыңыз, адамлар ёл беринъиз, бу якъкъа чыкъсын.

Адамлар чекилип ёл бердилер ве мен огге чыкътым. Эр шейнинъ бербат оладжагъышы аңладым. Амма кеч олды, энди айтмакъ керек.

— Мадам ки, истейсинъиз, языңыз, биринджи, бизни акъаретлеген Советлер Бирлиги гражданынынъ фамилиясы-кырымтатарларны чыкъарув акъкъында 44 сенеси къабул этильген кыарардыр. Бизни акъаретлеген экинджи гражданынынъ фамилиясы 64 сенеси къабул этильген кыарардыр. Сизге кырымтатарларны акъаретлеген адамларнынъ фамилиялары керекми? Бизни Совет акиметининъ озю акъаретлей! Ве граждандар бу къанунлар эсасында бизлерни къануний оларакъ акъарет этелер, эм биз оларны судкъа берип оламаймыз, чюнки бизлернинъ ватан хаини оларакъ сюрдюн этильгенимиз акъкъында къануи бар ве олар бизлерни о къануи ляркъа акъаретлейджеклер!

Строганов бирден эр шейни аңлады.

— Сизинъ фамилияңыз не? — деп сорады. Бу арада халкъ фысылдап башлады: «Вай, янды кыыз. Кетти кыыз». Амма энди кери чекильскенинъ чареси ёкъ эди.

— Мен кырымтатарым, мен озь-озюмни акъарет этмейим, меним фамилиям сизге не ичюн керек. Мени акъарет этелер.

— Ёкъ, ёкъ, сиз манъа фамилияңызны айтыңыз. Фамилияңыз не? Ёкъса къоркъасыңызмы?

— Ёкъ, коркъмайым. Сиз бизлерни акъарет эткен граждандарнынъ фамилияларыны язып алмакъ керек эди-пъиз. Нечюн язмайсыңыз? Бизни Совет акиметининъ озю акъарет эте, девлетнинъ озю акъарет эте. Язынъ!

- Эр алда, сизинъ фамилиянъыз недир?
- Айше Сеитмуратова.
- Къайда чалышасынъыз?
- Самаркъанд университетинде.
- Ким олып?
- Ильмий коммунизм кафедрасынынъ оджасы олып.
- Сизге бу ишнен огърашмакъ керекмей эди, — деди

Строганов ве элини саллады.

Залда булунган джемаат кычырып башлады: «Я кимге огърашмакъ керек? Насыл адамларгъа огърашмакъ мумкюн?»

Мен де иляве эттим: «Нечюн огърашмакъ мумкюн дегил? Айса, кимге огърашмакъ мумкюн?»

Строганов ишдемеди, бу вакъиа саат дёртлер къарарында олган эди. Саат бешлерде институтнынъ Вавилов адындаки сокъакъта ерлешкен ятакъханесини кельдим. Анда мени Самаркъанддан кельген аджеле телеграмма беклей. Телеграммада айтылгъанына коре, мен алельаджеле университетке къайтмакъ керек экеним. Строганов органларгъа хабер эткен, органлар Самаркъандны аякъка турсаткан ве энди мени кери чагъыралар. Бу вакъытта, яш 1965 сенеси октябрь айындан мен КГБнинъ эсабында турдым.

Мен Самаркъандкъа къайтып баргъанымнен университет ректоры Абдуллаев чагъырды.

— Къызым, — деди о муляйим даушнен, — мен сизинъ Чобан-задеде окъудым. Биз яш эдик, сизлерни насыл этип сюрдюн эткенлерини ве мында насыл кетиргенлерини мен хатырлайым... мен сенинъ эмек дефтерини бозмакъ истемейим, озь истегининен иштен бошавынъ акъкъында ариза яз.

— Эгер иштен бошамакъ истемесем, не ичюн ариза язмакъ кереким?

— Бир йылдан сонъ мен озюм сени ишке алырым.

— Ёкъ, алмазсынъыз. Сиз Чобан-задешинъ хатиреси огюнде озюнъизини виджданынъызны темизлемек истейсинъиз. Сиз онынъ элинде окъудынъыз, амма машъа сизинъ элигизде окъумакъны ясакъ этесинъиз. Бизимкилер сизлерни окъутканлар, сизлер исе бизни окъутмайсынъыз, — дедим.

— Ой къызым, оларнен оюн олмаз, сиз оларнынъ насыл адамлар олгъаныны бильмейсинъиз, олар сизни не япа биледжегини тасавур этип оламайсынъыз? Олар ойле ишарлар ки, къайда гъайып олгъанынъызны кимсе билип оламаз, Чобан-заде киби...

Мен иштен бошав акъкъында ариза яздым, о мемшон-ликпен имзалады.

Мен суперфосфат заводында, акъшамлыкъ мектепте чалышып башладым. Кульдюзлери бош вакъытым чокъ ола, мишлий аркетке даа актив къошулдым. Пек чокъ документлер яздым. 1965 сенеси рамстлилер Джеппар агъанен, Бекир агъа Османовнен, Бекир агъа Умеровнен таныш олдым. Олар меним акъкъымда эшиткенлер. Москвадан кельген адамлар: «Вай, бир ногъай кызчыкъ бар ацда, алекет сала», деп айткъанлар... Мен тарихчым, тек фактларнен лакъырды этем. Бутюн алекетлер фактлардан сонъ догъалар.

1966 сенессининъ язында халкъымыз котерильди. Демек, мумкюн ки, халкъ векиллери эр якътан Москвагъа джавыш башладылар. Суперфосфат заводы мени ресмий суретте озъ векили оларакъ Москвагъа ёллады. Мен кельгенде Москвадаки векиллеримизни тыр-мыр эткенлер, Меркезий Комитеттеки векиллеримизни тутып алып кеткенлер. Манъа анда озюмнен «Ленин байрагъы» газетасышы алып кетмек ве ВДНХ огюнде шу газетаны тутып кезинмек кереклигини айткъан эдилер. Бу бир пароль эди. Мен ВДНХ огюнде элинде газетанен доланып башладым. Элинде айны газета олгъац бир адамын корьдим. Бу — Талат Военный эди. Янгъыёллы, немсе тили оджасы. Талатэр кесни якъалагъацларышы ве къаякъкъадыр алып кеткенлерини айтты.

— Биз мында булунмакъ ве кельген адамларны топламакъ керекмиз, — дедим.

Мен оны биринджи кере корем, амма омюр бою бильген кибим. Бирликте аркет этип башладыкъ. Мында москвалылардан кимдир олмакъ керек, биз онъа бармакъ керекмиз. Биз Уланова Эсма аптецинъ эвине бардыкъ. Эсма апте бизни пек яхшы къаршылады.

— Мында бизимкилерден даа бир адам олмакъ керек, — деди. — О КГБнинъ сабыкъ полковниги, я да подполковниги. Бизим месселемизге къошулгъацы ичюн оны майор дереджесине тюшюргенлер.

О бизге телефон берди. Телефон эттик. «Келинъ, мен эр шейни ацълатырым», деди. О адам, Зейтулла агъа, векиллеримизни насыл этип якъалагъацларышы ве алып кеткенлерини корьген экен.

— Янгъы кельген адамларны топламакъ, ерлештирмек ве ишни янъыдан башламакъ керек, — деди.

Зейтулла агъанынъ фамилиясышы шимди хатырлап оламайым. Бир шейни билем ки, 1945 сенеси Сталин, Черчилль ве Рузвельтнинъ Ялтада кечирильген корюшю-

ви вакъытында о алякъаджылар группасында бу корюшовни тѣмин эткен.

Бойледже, биз халкъны янъыдан топлап башладыкъ. Кельген халкъ векиллериинъ буюк бир эскерieti оджалар, экимлер, инженерлер эдилер. Москвалы студентлер, аспирантлар бизге ярдым этелер. Энвер Меметов, Усейн Куркчи ве дигерлери. Бизлерни мусафирханеге къабул этмей эдилер. Ойле косътериш берильген олса керек. Бизлер танышлар ярдымынен авда-мында ерлешемиз. Бир афта кечкен сонъ бизлернинъ сайымыз алтмышны кечти. Биз зенаатларымыз муджиби группаларгъа болуондик. Оджалар группасы «Пионерская правда», «Учительская газета» редакцияларына, маариф идарелерине баралар, экимлер медицина муассиселерине кирелер, яшлар «Комсомольская правда» газетасы редакциясына, ВЛКСМге баралар. Умумен, эр ким озъ зенаатына аит тешкилятларда булуна, зенаатдашларына вазистни анълата.

Бу вакъытта биз 24-нджи номер информацияны чыкъармагъа къарар бердик. Бу информацияда биз Меркезий Комитет бинасында бизим адамларымызны якъалагъанлары эсэсчилер дедик. Немселер кастрюль ичинден партизан къыдыргъаны киби олар да Меркезий Комитетнинъ къабулханесинден хаишлерни къыдыралар. Информациини бир пухсасыны аспирант Энвер Меметовнинъ бирликте халкъ контроли комитетине алып бардыкъ, чюнки Строганов бизнен субетте: сизлерден кельген къагъытларнынъ эписи бир чувалгъа къоюла ве якъыла, деп айткъан эди. Биз халкъ контроли комитети ресинден бу фактны тешкермекни риджа эттик. О, бизим аризамызны окъугъан сонъ бир титреп алды. Биз андан чыкъкъан сонъ артымыздан адамлар тюшкенини сездик. Демек, халкъ контроли комитетининъ реиси алель-аджеле хабер этти. Бизге ярдым этмек онынъ акъылына биле кельмеди.

Мен Москвада эки ай къадар олдым. Сонъундан Тимур Дагъджы, Сервер Шамратов ве дигерлери кельдилер. Манъа къайтмакъ керек эди. Тимур агъа манъа бир рус адамынынъ адресини айтып, онъа бир шейлер (не олгъаны шимди акъылымда ёкъ) айтмамны риджа этти. Бираз огге кетип, шуны айтмакъ истейим ки, мени къапагъанда: «Сизге Тимур Дагъджы насыл вазифе берди ки, сиз деръал учуп кеттинъиз?» — деп сорадылар. Мен мында булунов муддетим биткенини ве къайтмакъ вакъытым кельгенини айттым. Лякин олар ишанмадылар, мени насылдыр вазифен учуп кетти белледилер. Буны исбат этмекнинъ чареси ёкъ.

Мен Самаркандка келип, ишиме башладым. Сентябрь айында Тимур Дагъджынынъ, Сервер Шамратовнынъ къапалганыны эшиттим. Адамлар топланып башладылар. 1966 сенесининъ октябрь айында Суперфосфат къасабасында адамларны органларга чагырып башладылар. Олардан: Сиз Айшени билесинъизми, оны Москвага векиль оларакъ ёллаган эдинъизми, о къайтып кельген сонъ ислер айтты, топлашув кечирдимиз? — деп сорай экенлер.

Адамлар: Эбет, ёллаган эдик, Москвада бизим векиллеримизни туткан, котеклеген ве артларыша къайтаргъанлар. Айше халкънен корюшти, анда олып кечкен шейлер акъкъында эсабат берди, дегенлер. Адамлар гедже меним эвиме келе, я да бир кимсесини ёллай, органга чагырылганы ве анда олган лакъырдылар акъкъында хабар берселер. Меним изиме тюшкептерини аяладым. Единджи, я да сскизиджи октябрьде саба къапымыз къакъылды. Ачтыкъ, бир кереден 7 адам ичери чапып кирди, тинтюв кечирмек ичюн прокурорнынъ санкциясыны косътердилер. Эбет, менде баягы документлер бар эди. Атта Микоянынъ немсе делегациясыны къабул эткени акъкъындаки документнинъ стенографиясы бар эди. Меним эвимден тапылган документлернинъ джедвелини сонъундан гъайрыдан язган ве джедвельден о стенографияны силип аткъашлар. Кърымтатарларнен немселернинъ гоньюльдеш олганыны истемеген олсалар керек. Эбет, эки кочюрилген халкънынъ бирлигини косътериджи эр анги документ ёкъ этильмек керек. Бутюн сейяреде кърымтатарларны янъгъыз этип косътермек керек. Эр кес кърымтатарга къаршы олсун, эр кес кърымтатардан ифретленсин. Оларнынъ макъсадлары бойле эди ве белли дереджеде буны наиль олдылар.

Мен гедже отурып информация яза, нухаларыны чокълаштыра эдим.

Оларнынъ эписини алдылар. Бир документни чокъ къыдырып тапалмаган эдим, олар бир къач дакъкъа ичинде таптылар. Бундан сонъ мен бир шей къыдырып да тапалмасам, раметли анам шакъа этип: «Чагыыр достларыны, тапып берирлер», дей турган эди.

1966 сенеси октябрь 14-те эвимизге машинанен КГБ адамылары кельдилер ве манъа Тимур Дагъджы ве Сервер Шамратовнынъ иши боюнджа шаат оларакъ кетеджесимни айттылар. Анам бир кереден ярамады...

Мен кене тинтюв меселесине къайтмакъ истейим. Тинтюв вакъытында Акчурин фамилиялы къазан татар капитан бар эди. О анамны четке чагырып: «Айтынъыз

кызынъызгъа, бу ишнен огърашмасын», дей. Мен янаша олада эдим. Анамнынъ кычырыш айткъан сеси эшитилди: «Эгер о огърашмаса, ким огърашаджакъ?! Оны бу ишнен огърашсы деп агъалары окъуттылар. Эгер о огърашмаса, мен озюм огърашырым!» Бу сёзлер манъа къувет, къанат бердилер. Анам менимнен бир экенини аңлады. Юрегимде ойле бир енгиллик дуйдым, бу сёзлер меним къулакъларымда бутюм вакъыт янъгъырап турды ве даима манъа кучъ бердилер. Эгер анам меним аякъларыма йыкъылып, «этме-эйлеме балам» деп ялваргъан олса, бельки де мен башкъа тюрлю ёлнен кетер эдим. Ашамнынъ сёзлери меним ичюн омюрлик васиет олды ве манъа бу ёлдан сонъунадже кетмек керек олгъаныны аңлады. Омюримнинъ энъ кыйын дакъыкъаларында анамдан имдат сорадым, анамдан юрек алдым, анамнен акъыл тауыштым.

Мени башкъа олада тутта эдилер, анамны исе башкъа олада. Мени алып кетеджеклерини айткъан сонъ ашам бирден ярамады. «Мен анамны бойле алда ташлап кетип оламам, — дедим, — тек меним олюмни алып кетерсинъ».

Капитан сорады:

— Сизинъ даа киминъиз бар?

— Аптем бар, суперфосфат заводында чалыша. Шимди о иште, — дедим.

Олар амаш машина ёллап аптемни кетирттилер. О къапдан киргенинен элинден чантасыны къапкъач этип алдылар. О эвнинъ акътар-тёнтёр этильгенини корьген сонъ шашып къалды ве:

— Мында не ола, фашистлер киби эр ерни акътар-тёнтёр эткенлер, — деди.

Мен Лефортов тюрьмесинде отургъанда сонъундан манъа аптемни хатырлаттылар. «Сиз аптенъизни ярамай тербислегенсинъиз», дедилер.

«Сизге не яманлыкъ япты?» — деп сорадым мен. «О бизлерни фашистлер, деди». «Догъру, — дедим мен, — о пасыл типтов якъанларыны тек фильмлерде корьди, тек фашистлер бойле япа билелер».

Дейджегим, аптемни кетирди ве мени алып кеттилер. Акъшам мени бошадылар. Эки-учъ кушъ эвде олдым. Кимсеге бармадым, кимсенен корюшмедим. Анам, я да келинимиз вастасынен ёлланыладжакъ шейлерни ёллады. Ве пнаст, 1966 сенеси октябрь 14-те мени алып кеттилер, анама судкъа шаат оларакъ чагъырылгъанымшы айттылар. Онынъ ичюн мен озюмнен ич бир шей алмадым. Мени эки якъымдан полислер тутыш алып кетяткъанда

мен кульдим. Соньундан кьомшулар аиама айта экешлер: «вай, Айше куле-куле кетти».

Мени Самаркъандкъа кетирдилер. Самаркъанд — Москва рейси янъы ачылгъан вакъыт эди. Бу маршрутнен эинси олып экинджи кере самолёт учмакъта. Самаркъанд — Ташкент — Москва. Мени область партия комитетинче алып кельдилер. Бир одада сытыкъ чырайлы адам отура, онынъ огюнде исе бир табакъ темиз кягъыт. Адам маъна бакъыш: «Сиз апске алындыгъыз», деди ве огюндеки кягъытны элине алыш, чевирди, анда язылы къарарны окъуды. Къарардан мен апске алынгъашым аптлашылды. Мен: «Отуз йыл тюрьмеде отурырым, эгер сагъ чыкъсам кене «Кърымтатарларына Ваташларышы къайтарыш беришгъиз! деп кычырырым», — дедим. О озюни сыкъмады, «Къарарнен тааныш олгъашынъыз акъкъында имза чекшиъ», деди. Мен саифени чевирдим ве онынъ арт тарафына: «Провокацион документлерни имзаламайым ве бу акъта имза чекем» деп яздым ве имзаладым.

Самолётны отуз дакъыкъа къадар кечиктиргешлер. Мени самолёт трапы яшыадаже бир къач адам озгъарыш кельди, самолёт ичинче исе менимнен Ковалев деген, я да шунъа бенъзеген фамилиялы адам берабер кирди. Мени тенбиеледилер. Самолёт ичинде кимсенин лакъырды этмемек, озюмни яхшы алып бармакъ керек экеним. Самолёт ичинче киргенимнен суперфосфат заводынынъ баш инженери, миллети кореец олгъан бир адамшы корьдим. Меним агъам онынънен берабер чалыша, пек чокъ рационализаторлыкъ теклифлеринишъ муэллифи олгъаны ичюи онынъ акъкъында китап да язылгъан эди. Дейджегим, анавы кореец адамы мени корьгенинен: «О, Бурситова, куда едете?» деп багъырды. Меним агъамнынъ фамилиясы Бурситов олгъаны ичюи меним де фамилиям ойледир белледи. О маъна даа бир шейлер айтаджакъ олгъан эди, алма мени озгъарыш келеяткъан капитан: «Гражданка, кечиниъ, токътаманъ» деди. Мен артыма чевирилип онъа «Багъышлангъыз», дедим.

Ташкентте самолёт ярым саатке токътады. Капитан маъна: «Бир де-бир якъкъа къачмакъны акъылышгъызгъа кетирменишъ», — деди.

— Сиз Ташкентте къала билесинишъиз, — дедим мен онъа. — Маъна шу бараджакъ ериминишъ адресини берсенишъ олгъаны, озюм барыш чыкъарым. Умумен, мен къайда къачарым? Мен озюмни джинастчи эсап этмейим, къачмагъа себеп ёкъ. Мен озюмнинишъ къабаатсыз олгъанымны исбат этмеге чалышаджагъым. Мадам ки, сизлер

манъа съезд минберини, МК минберини бермейсинъиз, мен суд минберинден файдаланаджагъым. Мен андан турый халкъымнышъ кыйтарылмасышы талап этерим.

Биз Москвагъа келип чыктыкъ, алма бизни кимсе къаршыламады. Меним озгъарыджым анда-мында чапа, ыдырыша, чаре тапып оламай. Меним акъыллыма бир къуриазлыкъ кельди. Онынъ раатсызлыгъыны даа да арттырмагъа къарар бердим. «Манъа аякъёлгъа бармакъ керек», дедим. О шашып къалды. «Мен сизинънен эркеклер аякъёлуна кирмем, сиз исе менимнен къадышлар аякъёлуна кирмесинъиз». Мени эркек адамнен ёллагъанда буны назардан къачыргъаңлар. Озгъарыджым манъа ялварыш башлады: «Ялварам, бир феналыкъ тюшюмнен, озюмъиз кирип чыктышъ». «Насыл феналыкъ? — деп ачувландым мен. — Табийй аджет, бууда не феналыкъ ола биле?» Мен кеттим ве ярым сааткъадже чыкъмадым. Мен чыкъкъанда меним озгъарыджым аякъёл этрафында фырлаца, усть-башы терден шыр-сув эди.

— Мен машина сымарладым, — деди мени корип. — Ярым саатге ёллайджакълар.

Гедже саат эки-учьлер къарарында Лефортов тюрьмесине келип чыктыкъ. Демир чабакълы юкск къапыдан кечтик. Мени айры одагъа алып кирди, баштан аякъ союндырды ве лагерь антери бердилер. Бир, алтмышындыжы размер олса керек. Кийгенимнен устюмден тайып тюшип кетти. Устюмде турмасы ичюн къолларымнен орап тутмакъ кереким. О вакъытларда меним агъырлыкъ чеким 44 килограмм эди. Манъа бир тёшек де бердилер. Мен тёшекши тутаджагъымны да, антерни тутаджагъымны да бильмейип шашмалап къалдым. Озгъарыджы меним элимден тёшекши алды. Камерагъа кельдик. Учъ кровать бар, бири бош. Бош кроватьгъа тёшекни къойдыкъ. Мен сонъки купьлерде чокъ чапып-чапкъаладым, онынъ ичюн пек ёргъун эдим. Озгъарыджы мени къалдырыш чыкты, къапыны къапатты. Къапы кирти шыркъ эткенде ичимде бир шей узюльгендай олды. Мен озюмни сыкъмамагъа тырышып, кроватьларда яткъан эки къадынынъ яныша кельдим: «Селям алейкум, айдынъыз таныш олайыкъ, меним адым Айше, фамилиям Сентмуратов», дедим. Къадышларнынъ биринынъ ады Таня, дигеринынъ ады Ира эди. Бу дакъикъада манъа лаф этмек, анавы киртининъ «шыркъ» эткен давушыны бастырмакъ керек эди. О къадышлар манъа сонъундан аңлаттылар: «Мында биринджи кере кетирильгенде ве къапы къапатгъанда адамлар, адетте, къапыгъа чапа, кычыра, агълай... сиз исе таныш олайыкъ дединъиз».

Еди кушъ девамьнда ашайым-юкълыйым, ашайым-юкълыйым. Бир кере манъа бакъып тургъанларыны сезип, козьлеримни ачтым. Этрафымда безъ халатлы адамлар, эжим мешим элимни туткъан, набызымны ольсей. «О юкълый, пек сакин юкълый, юкъласын», деди. Белли олгъаны киби мен ич кыбырдамайып юкълый экешим ве буздан шубеленген экешлер.

Лефортов тюръмесинде булушгъанымынъ онынджы, я да он бириджи куню невбетчинен берабер алчаракъ бойлу адам кельди, СССР прокуратурасынынъ прокуроры экенини айтты, фамилиясы акъылымда ёкъ, амма о мени пек яхшы хатырлагъан. О къадынларгъа бакъып: «Сонъ, ишлер насыл, насыл шикъятлер бар? — деп сорады. — Къайдан кельдинъиз, насыл иш юзюнден отурасыз?

Сонъ бирден манъа муралжаат эгип:

Айше С. Сентмуратова, Тимур Дагъджы, Сервер Шамратов, Тимур Дагъджы, Сервер Шамратов, Тимур Дагъджы

1992-жыл

Айше С. Сентмуратова, Тимур Дагъджы, Сервер Шамратов, Тимур Дагъджы, Сервер Шамратов, Тимур Дагъджы. 1992/с. 17. Саларында. Я сиз кимсинъиз, къаерден ве насыл ишнен отурасынъыз? — деп сорады.

— Меним адым Айше Сентмуратова, — дедим мен. — Насыл ишнен отургъанымны даа ачыкъ билмейим. Бизлер кырымтатарлармыз, озь халкъымызнынъ Ватанына къайтарылмасыны талап этемиз.

— Бу иш боюнджа сиз бир озюньизми?

— Ёкъ, мында биз учь адаммыз. Тимур Дагъджы, Сервер Шамратов... умумец, Тимур ве онынъ командасы бутюн такъымынен мында. — Бизим камерада апсте

булунгъанлар ичюн тертип ве къаиде язылы кягъыт асувлы эди. — Иште, эр шей мынавы язы муджиби.

Сонъундан о тефтишчи Фоминге айта экен: «Сиз мынавы татар кызыны чыкъарынь. Къуш киби арыкъ, ичинде джаны ёкъ, ольсе месулиетке къалырсынъыз». Фомин онъа: «Бу къушчыкъ даа эр кесни ойнатыр», деп джеваплангъан.

Биринджи кере мени соргъугъа алып бардылар. Манъа озь урбамны берди, бутюн йиплери, къушакълары чыкъарыш алынган, ериче туюмелер тикильген, мен кийинип, соргъугъа кеттим. Бир стол башында тефтишчи Александр Александрович Севастьянов отура, КГБ майоры, мени аiske алагъан адам. Мен оны Самаркандда корьген эдим. Мени тутмакъ ичюн асслет Москвадан кельген. Эсмеридже кельген, баягъы яшларындаки бир адам даа бар. Мени кучюк столнынъ башына отурттылар. Анавы эсмери адам мен отургъан столнынъ янына кельди, таянды ве сёйленип башлады: «Сизге не, Кърым керек олдымы?» «Э, бизге Ватан керек», — дедим мен. «Сиз билесинъизми? — деди манъа козьлериши кыыш, — сизинъ бабаларышъыз немселернен берабер хызмет эткен, сизинъ партизанларышъыз бизим партизанларымызны ольдюрген ...» Бизим халкъымызнынъ устуне о къадар чёплюк тёкип башлады ки, меним тап нефесим гутулды. Мен эппи вакъыт индемей динъледим, сонъ яваш еримден туруп, о тургъан киби турдым ве бар кучюмнен столгъа юмрукъ урдым: «Эгер меимнен бойле лакъырды этеджек олсанъыз, мен мында бир даа кельсем. Не япсанъыз япышъ, лякин бир даа мени мында корьмезсинъыз ве рус тилинде лакъырды этмем, терджимап тапынь, мен тек татарджа лаф этеджегим. Алып кетишъ мени! Тез алыш кетинъ! Бу нишаретнинъ чырайышы бир даа корьмейим, алып кетинъ мени мында!» — деп кычырдым.

Стол устуне ургъанда элим пек агъырды ве ичимде бир шей сарсылды, юрегим агъырып башлады. Бир къач вакъыттан сонъ мени Севастьянов чагъырды, мен о адамнынъ ким олгъанышы сорадым. О, айрыджа муим ишлер боюнджа уйкен тефтишчи Василий Фёдорович Фомин эди. Сонъундан биз онынънен достлаштыкъ. О башта мени тешкерип бакъмакъ, мен озюмни насып тутаджагъымны билъмек истеген. Мени къоркъузып чалышмакъ мумкюн олмагъанышы анълагъан.

Башта мен рус тилинде косьтерювлер бермектен ред эттим, терджимап кыдырып башладылар. Тапып оламайлар. Вакъыт исе кете. Сонъундан Фомин Дагъджыгъа

меним себебимден тефтиш созулганыны аңлаткан. Сервершен Тимур энди дёртюнджи ай отуралар, мен исе оларныш вакытыны даа узатам.

Астрахань тарафлардан терджимап тапып кетирдилер. Къазан татары. О пек ярамай ве янлыш терджиме эте. Мен Фоминге дедим: «Эгер о бойле этип терджиме этеджек олса, ойле бир боткъа пишер ки, меннен берабер сизге де отурмакъ керек олур». «Айды, Айше, бизлерин чекши-тирдиш, етер, айды энди башлайыкъ, — деди Фомин. — Ингитлеринш отурганына бешинджи ай кете, олар ёрулдылар, тезлештирмек керек...»

Къыскасы, башладыкъ. О суаль бере, мен онъа Ленинден цитаталар мисаль кетирип джевап берем. Сизинъ миллий сиясетинъиз Лениннинъ идеологиясына базана, бу идеология эсасында биз озь Ватанымызда яшамагъа акълывыз. Конституцияда бойле деп язувлы, бу язылар бизге де аиттир. Анда кърымтатарына аит дегиль, деп язылмагъан. Умумен, мен оларгъа озьлерининъ пазариселерини яны баштан аңлатып джевап берем. Ишиниъ соъуида бу иш боюнджа 12 адам кечкеш белли олды. Къалгъан 9 адамшы даа тутаджакъ ве къапайджакълар. Оларынъ арасында Таят Военный, даа бир къач оджа бар. Мен оны яздым, буны яздым деп устюме пек чокъ шей алдым.

— Айше, сиз устюнъизге япмагъан ишлеринъизини де аласыгъыз, — деди Фомин, — ингитлер буны устылерине алдылар, сиз исе оларны къорчалайджакъ оласыгъыз.

— Василий Фёдорович, — дедим мен, — сизинъ ичюн буныш не фаркъы бар, 12 адамшы суд этсенъиз де, 3 адамы суд этсенъиз де сизинъ ичюн эписи бир дегильми. Кърымтатар проблемасы бир дане, буныш ичюн бутюн кърымтатар халкъыны суд этмек мумкюн. Шуны акълывызда яхшы тутыш ки, ер юзюнде озюшинъ кърымтатар олгъаныны аңлагъан бир татар къалыр экечтен сизлер Къара денъизиниъ Кърым ялысында бир вакыт тышч ятып оламазсынъыз.

Фомин къабаатлав хулясасыны имзаламады. Ишини башкъа адамгъа теслим этти ве бу башкъа адам о къагытны имзалады. Фомин исе кимерде, базар кунълери келе, мени кабинетине чагъыра, радиосыны къоя, газеталар бере: «Отур мында, анда сенинъ джанынъ сыктыладыр», дей ве озь ишлеринен огърашып отура эди. Меним джипаетчи олмагъанымны о аңлады ве бу иштен вазгечти.

Суддан бир къач кунъ эвель тюрьме башлыгъы Петренко келип менден сорады:

— Айше, Меналиев татар фамилиясымы?

— Эбет, татар, кырымтатар фамилиясы, — деп джевап бердим мен.

— Джекте мен онышпен берабер хызмет эткен эдим, — деди о гыурунен.

— Мына, кореснишизми, бизим бабаларымызнен, ағаларымызнен хызмет эткенсиниз, шимди исе оларнынь балаларыны тюрмеслерде тутасышыз...

— Ой, ташлань, мени тешвикъат этмек керекмей.

— Мен сизни тешвикъат этмейми, бу манъа керек де дегиль. Мен суддан сонъ мында чокъ булушмам.

— Кыйда кетеджексиниз?

— Лагерге ве анда истегеним кьадар тешвикъатнен огърапырым.

— Ёкъ, биз сизни о якъкъа ёлламамыз, — деп кульди о. Олар ишнись ицен битеджегини эди билъселер керек.

Лефортов тюрмесинде меним эки аризам кьалды. Биринджисинде бойле язган эдим: «Мен дженште догъдым, сюрюнде де джешште олдым, рус кышышы кыйынлыкънен кечирем, оныш ичон манъа экинджи одеял берильмесини истейим».

Мени тюрме башлыгы узурша алын бардылар.

— Демек, дженште догъдыныз? — деп сорады о.

— Э, Кырымда, анда ава джыллы. Сюрюнликте исе Узбекистанда олдым, анда ава сыджакъ. Рус кышышыны хышымыша Наполеон биле даянмаган, мени даяыр беллейсинизми?

— Онъа янъы одеял берильсин, — деди. Манъа янъы одеял бердилер. Мен тешекюр айтып чыктым. Кыпы кьапалганышен ичерицен шенъ кулькю эшитильди.

Экинджи аризамда исе: «Мен мусульманым, домуз эти ашамайым, бунынъ ичон колбасаны ред этем, оныш ерине манъа пенир берильмесини истейим», деп яздым. Секиз ай девамында манъа эр айда бирер кило пенир берильди ве мен сонъундан чокъ вакыткъадже пенир ве кьартоп ашап оламадым.

Бизлерни 1967 сенеси 19 майыста суд эттилер. 18 майыста судны башламагъа джесарет этмедилер. Лякин 18 майыста Семичастный иште алынды ве онынъ ерине Андропов тайинлеиди. Бизге, камерагъа газета бере эдилер, мен бу янъылыкъны газетадан билдим. Ярыш суд оладжакъшы бир кушъ эвель айттылар.

Бойле вакытта адет олганы киби, ювундырдылар, саба озъ урбаларымы кетирдилер. Саба мен мениребе ярдымынен кьомшу камерагъа хабер эттим: «Дасеш Крым, берешъ Лефортово». Анда диссидент студентлер

отура эдилер. Сонъундан мен оларнен Нью-Йоркта корюштим. Олар шу сененинъ март айында нумайыш кечирген ве ондан сонъ къапалгъан эдилер.

Судкъа кететкъанда мени озгъарыджы майоргъа:

— Сизни хайырлайым, — дедим. — Эбет, янъы сипирки янъылджа сипирир.

— Айше энди буны да биле, — деди.

19 майыста суд башланды. Суд башланмаздан огюне: «Насыл риджалар бар?» деп соралды. Мен: «Меним агъам кельмек борджлу. Онынъ залгъа кирсетильмесини истейим. Фамилиясы Бурсеитов», — дедим.

— Нечюн Бурсеитов? — деп сорады судья.

— Буны спецкоменданттан соранъ. Меним ишимде якъыпларымнынъ ады-фамилиясы язувлы. Умумен, судланылджыларнынъ достларышы, танышларышы нечюн залгъа ёлламайсынынъыз? — деп сорадым.

— Суд къапаныкъ ве гизли, — деп кестирди судья. Онынъ фамилиясы Шаповалова эди. Бизим ишимизини устюне: «Дело № 319, секретно» деп язувлы эди.

Судья менден сорады:

— Къайсы сене догъдынъыз?

— 1937 сенеси, 11 февральде, Кърым АССРде догъдым.

— Эвель судлауагъан эдинъизми?

— Эбет

— Къачан, къасрде ве не ичюн?

— 1944 сенеси, майыс 18-де, Ватауагъа хиянет эткеним ичюн

— О вакъытта къач яшында эдинъыз?

— Бизлерден яшымызны сорамадылар. Мен 6 яшымда эдим. Мени джемиет огюнде бир тюрлю юридик ве ахлякый месулиет ташымагъан вакъытымда суд эттилер.

Бундан сонъ дигер суаллер берильди. Мен судда не дедим? Къыскадан айтаджакъ олсакъ шойле: «50 йылдан берли коммунизм къурасынынъыз. Инсашларнынъ сукелери узерине къурулгъан коммунизм кимге керек? Инсан сукелери устюне къурулаяткъан коммунизминъизини сонъуна чыктып олурсынъызми? Менджесине, 500 йылда биле сонъуна чыктып оламазсынъыз! Меним бабам тюневин Руссеси, Совет акимиятини къорчалады, онынъ еди баласыны исе ач, чыплакъ алда эвинден, ватавындан къувып чыкъардылар. Эгер мен ярын Совет акимиятини къорчаласам, меним балаларымны къасерге сюргюн этеджексинъиз? Бойле олмайджагына гарантия бармы? Мен къан тёкюльгенини истемейим, джецк олгъаныны истемейим, джецкнинъ насыл олгъаныны биз, кърымтатарлар, эр

кестен яхшы билемиз. Бизге бу дженк яшыкъ ве ферьяд кетирди ве бугуньгедже экинджи джиан дженки бизим халкъ ичюн битмеди. Биз шимдигедже экинджи джиан дженкиниъ къурбанлары олып кельмектемиз. Спецкомендантлар бизим халкъымыз устюнден кульдилер, оны акъаретледилер, халкъымызныъ 46 файызы эляк олды, эгер манъа автомат берселер, тюшюнип отурмайып, оларныъ эписини къуршунлар эдим. Эгер автомат бермеселериз озь къолларымынен богъуп ольдюрим. Комендант меним анамчы кокрегиндеи тутып ургъаышы ич унутмам. Насылдыр Ахмет я да Мехметниъ немселерге хызмет эткенини тасдыкълайыджы кягъытка имза чекмегеси ичюн. Анам: «Мен Алладан къоркъам» деди ве имза этмеди. Комендант исе буныъ ичюн оны урды, еди баланы он куньге отьмек карточкасында марум этти. Биз он куньгедже къапыгъа бакъып: анам келирми экен деп тельмирип отурдыкъ. Ачлыкътан шиштик, алсызландыкъ, хасталандыкъ... Мен буны бир заман, бир кимсеге багъышламам...»

Бу ерге кельгенде менде афакъан шоки олды. Аякъларымы астындан пол бир-якъкъа кетип башлады, агъызым къыйышкъаныны дуйдым. Мен эсимни джойдым. Озюме кельгенде судьяныъ сесини эшиттим: «Ярым саатке тенефюс». Меним башым уджууда эким тура, башымны сыйнай ве: «Эмоциялар керекмей», дей. Ёкъ, керек, — дедим кестирип.

Сонъундан бильгениме коре, сакъчылыкъта тургъан аскер балалар агълагъанлар. Оларны тез-тез денъиштирип тургъанлар.

Мен эр шейни къыскадан айтам. Шоктан сонъ кене лаф эттим. «Мен кърымтатарларныъ сюрдюнюклектеки аятлары акъкъында материаллар топлайм. Оларныъ арасында шойле мектюплер бар. Уралгъа тюшкен татар къадышлары озенден кечмек ичюн къайыкъларгъа мингенде озьлеринен берабер таш ала, оны кокуслерине, балаларыныъ къунадакълары ичине багълай ве озьлериш сувгъа ата экелер. Сизиньдже, биз буларны унутырмызмы? Бизлерни бир шей бильмей, эр шейни унутты, бир шей язмаз беллейсиньизми? Биз буларныъ эписини язып, мында кърымтатарлар устюнден япылгъан джанаварлыкъны бутюн дюньягъа бильдиримиз...»

Ярым саатке тенефюс иляи этильди, аман аскерлерни денъиштирдилер.

Экинджи куню мени судкъа ташыгъан «къара къаргъа» машинасыныъ мен отургъан айры боксы ичинде гуль-

дестелер пейда олды. Аскер яшлар озьлерининь гоньюль-дешликлерини бойле ифаде эте эдилер. Мен текяранчыкъ огге кечейим. Бизлерин бошагъан сонъ аскерлер маъна: «Сизни хайырлаймыз, сиз ичюи къуванамыз, — дедилер. — Арткъа бизнен кетерсинъизми, ёкъса таксинешми?»

— Ёкъ, йигитлер, сизнен кетерим, — дедим мен. Олар-нынъ бизим меселемизге бильдирген самшмий гоньюль-дешлиги менни пек тесирлендирди.

Экинджи кушо меншим адвокатым Ромм шойле деди: «Мен къорчалагъан адам бир тюрлю джинаст ишлемеген. Онынъ толусынен акълапмасыны ве деръал азат этиль-месини талап этем». Адвокатнынъ судда айткъан сёзлери тек булар эди.

Маъна сонъки сёз берильди. 1967 сенеси Брежневни насылдыр округдан депутат этип сайлай эдилер ве о сайлавд-жыларнен корюшкенде шойле деген эди: «Дигер халкълар-нынъ акъ-укъукъларыша ве дегерликлерине бифаркълыкънен бакъув улу девлет шовинизми олгъаны анълашылмаймы? Мен шу сёзлерини текрарладым. «Бизге писбетен улу девлет шовинизми сиясети арекет эте,» дедим.

Прокурорнынъ къабаатлав хулясасы окъулды. Про-курор шойле деди: «Иште, анда, фашист, феляш деген кучлю ибарелер... бельки оларны айтмамакъ керек эди, лякин мен шартлы муудет берильмесини истейим». Бу-нынънен ерине отурды.

Мен Тимур агъагъа бакътым: «Тимур агъа, бу да къабаатлав олдымы?», дедим. О маъна «сус», деди. Мен прокурорнынъ козьлерине тикилип, ондан къабаатлав бек-лейим, о исе бир шей айтып оламады.

Керчек, унутазгъаным. Судкъа чагырылгъан шаат-ларнынъ бири Эрвин Умеров эди. 23-нджи съездге языл-гъан мураджаатны мен устюме алгъан эдим. Анда бойле сатырлар бар эди: «Екатерина ве Гитлер япып оламагъан ишлерини Сталин япты». Мен «Сталин» сёзюни силли, «коммунистлер» деп язгъан эдим. Бу нусха эльге тюшкен. Мураджаатнынъ авторы оларакъ мен кетем, Эрвин исе шаат оларакъ келип: «Бутюи месулетини мен устюме алам. Мен яздым», — дей. Мен догърудап-догъру Эрвинге мураджаат этип оламайым, оннынъ ичюи Тимур агъагъа бакъып, юксекче дауушпен: «Бу огълан дели олдымы, не мараз, иелер сомурдана, шимди бизлер де кетеджекмиз, о да кетеджек», — дедим. Сонъундан Эрвин анълатты: «Сенинъ еринъде, маъна эркек адамгъа отурмакъ керек эди. Мен исе аякъ устюнде четте турам, сен отурасынъ. Маъна айып, мен утандым».

Сопъундан Джеппар агъа, Юрий Османов ве дигерлери бу акъта шойле деген эдилер: «Бизлер юридик джеэттен пек джаилъ экенимиз. Озьлеримиз озьлеримизге къаршы косътеришлер беремиз. «Да» дедимъми, ишинъ битги. Бизлер исе токътамай «Да писал» дедик. Чюнки бизлер миллий арекетимизни гизлемей, онынъ акъкъында кокюс керип, кычырыш айта эдик. Бизлер бизни ээип ёкъ этмек истеген гъаддар адамларнынъ эллеринде олгъанымызны анъламай эдик. Биз озюмизиниъ насыл бир девлетте яшагъанымызны ис этмей эдик. Бу, акъикъатны кыдырып тапмакъ мумкион олмагъан тоталитар, шовинист, диктатор девлет эди...

Бизлерин РСФСР кодексиниъ «Миллий душманлыкъны кьозуштыргъаны ичюн» деген маддеси муджиби суд эте эдилер. Мен секиз ай девамьында бир шейши исбат этмелерини талап эттим: «Къайсы халкъларны мен кыргызыгъа чагъырдым? Исбат этиъ! Меним себебимден, кьрымтатар халкъынынъ себебинден насыл халкълар бири-бирини кыргызыч эттилер?» Манъа джевап берип оламай эдилер.

— Бойле исе сизинъ къабаатлавынъыз чултутмаз. Йыкылыр. Йыкытырырым!

Олар шу мадденинъ 6-иджи пушктыны таптылар. Анда «миллий дуйгъуларны кьозуштыргъаны ичюн» дениле экен.

— Мен кьрымтатарларнынъ миллий дуйгъуларын кьозуштырам. Яхшы. Я меним миллий дуйгъуларымны ким кьозуштыра?

Судья еринден туруп, укюмини окъуп башлады: «Тимур Дагъджи учъ йыл азатлыкътан марум этиле, Айше Сеитмуратова эки йыл азатлыкътан марум этиле, Сервер Шамратов бир йыл азатлыкътан марум этиле». Анъладым ки, бизлерге муддет берелер. Прокурор не теклиф этсе де, эписи бир, муддетни судья бельгийей. Прокурор шартлы муддет истеген вакъытта биле судьянынъ тюрьме муддети бермеге акъкъы бар. «Эки йыл тюрьмеде отурмакъ керек», деп тюшюнем мен ве лафнынъ къалгъаныны динълемейим. Судья къадыш насылдыр къанушлар ве параграфлар эсасында бизлерге берильген муддетлерни учер йыл шартлы муддеттен денъыштирген. Мен исе эп тюшюнем: «Эки йыл лагерь муддети, къайда, къайсы лагерьге тюшер экеним?..» Мени Лефортовдан алып кельген майор янымда тура, залда исе аскерлер биле къалмагъанлар. Шартлы муддет берильгенинен аскерлер де, дигер кьоруйджылар да залны терк эткенлер. Мен ич бир шей анълап оламайым.

Этрафтакилер йылмаялар, майор да йылмая. Майор ма-
нъя бакъып: «Айше докъуз айгъадже шашмаламады ве
бирден шашмалады», — деди. «Насыл шашмалагъаным?»
— дедим мен. Майор мемнюнликнен йылмайды: «Сизни
азат эттилер де! Сизинъ адамларыныз анда беклейлер,
сиз исе мында турасыныз». «Насыл, азат эттилер, манъя
эки йыл бердийлер де?» «Ёкъ, мен, анъладым, сиз судьянынъ
сёзлерини сонъунадже динълемединиз... Шимди исе дёрт
тарафыныз кыбла, истеген якъшынызгъа кетиниз».

Къапышы ачып бакътым, анда, басамакъ мейданында
милиция адамлары туыш тура, кечирмей. Мен чапып
барып адамларнынъ ичине сскирдим, олар мени
къол-къолдан котерип алып кеттилер. Сокъакъта адамлар
чокъ эди. Бир къадын чапып келип мени къучакълады, опыти,
аскер яшлар келип мени хайырладылар. Хайырлагъанлар-
нынъ арасында меним ишим боюнджа кельген полковник
Шарипов да бар эди. О менден: «Таксиге кетеджексинизми,
ёкъса бизненми?» деп сорады. «Таксиге пара масраф этмек
олмаз, мен сизнен кетеджегим», дедим мен.

Кене «къара къаргъа» машинасынэн тюрьмеге кельдик.
Бизни тюрьме башлыгъы Петренко къаршылап алды.

— Айше, Тимур, Сервер, хайырлайым, балалар сизлер-
ни, — деди о кулер юзынен. — Джентльменлер, рухсет
этиниз, сизинъ Айшени къучакълайым.

— Оларнынъ рухсет эткени даа бир шей дегиль, мен
рухсет этмее билем, — дедим мен.

— Мен эписи бир къучакълайджагъым, — деди
Петренко.

Бизге мына бойле мунассбет косътерильди. Адамлар
анъладылар ки, бизлер джинастчилер дегильмиз. Биревни
тонамадыкъ, ольдюрмедик, къайдени бозмадыкъ.

— Мен къызларнен сагълыкълашмакъ, озъ шейле-
римни джыйыштырмакъ истейим, — дедим мен Пет-
ренкогъа. — Бельки, базы бир шейлерни хатире оларакъ
багъышларым.

— Тек бир шартнен, — деди Петренко. — Олардан
тышкъа алып кетмек ичюн бир шей алманъыз.

— Оларнынъ ишлерине, мени багъышланъыз, меним
насыл алякъам бар? Оларнынъ бири алтын алыш-вериши
япкъан, тиш экимлеринен багълы экен, валюта меселеси.
Экинджиси исе чет эллиге акъайгъа баргъан,
алыш-веринен огърашкъан. Мени оларнынъ ишине
насыл алякъам бар?

— Яхшы, яхшы, — деди Петренко. — Мен эр итимал-
гъа къаршы айттым.

— Мен кызыларгъа чечек бермек истейим, — дедим.

— Яхшы, алып киринъ, амма сакълап алып киринъ, кимсе коръмесиң.

Мен чечеклерни сакълап алып кирдим ве кызыларгъа бердим. Озь шейлеримни джыйыштырдым, базы шейлерни кызыларгъа багъышладым. Бойледже, бизлер азат олдыкъ. Экинджи куню Москвадаки векиллеримизнен берабер Кызыл мейдангъа чыкътыкъ.

Мен бир афта девамында халкъ векиллеринен берабер олдым. Тимур кетти.

Мен халкъ векиллеринен берабер бир чокъ тешкиятларда, бу джумледен Меркезий Комитетте булуңдым. Тюрюме къапысындан чыкъкъан сонъ миллий арекеттен вазгечмесенимши, аксиндже, даа зияде алевлиени чыкъкъанымны косътермек керек эдим. Меним бирден-бир янълышым шу ки, эгер манъа адам козьлеринде яшисен бир вакъианы икяе этсе, мен онъа толусышен ишана эдим, теңкерип отурмай эдим, чюнки шаатларны чагъырып, «Айшенинъ язгъанлары догърумы?» деп сорагъанда, оларнынъ бир чокъу ред этти, «ёкъ, мен бойле деменген эдим», дедилер. Мен эр шейни устюме алмагъа меджбур олдым. «Язгъанда текяран къошып-чатып, балландырып язгъандырым» дедим.

Мен бутюн тефтиш вакъытында бойле къабаатларны устюме алдым. Мен даа теджрибесиз эдим. Буны сонъундан раметли Джеппар агъа да айткъан эди. «Э, бизлер пек аджеми экенмиз, — деген эди о, — мен эски партизан олсам да тефтишининъ насыл алып барылгъаныны ве сени къапатмакъ ичюн устюнъден ким материал бергенини аңламай эдим. Корюле ки, адам озь-озюне материал бере экен. Биз озюмизни тутмагъа да бильмей экенмиз».

— Мен исе омюримде биринджи кере прокуратуранен, КГБнен, умумен, органларнен иш коръмектем.

Бу вакъытта меним анам клиник олюм кечирген. Профессор оны къуртаргъан. Мен Москвадан учып кельдим, энде дуалар олды. Эр шей яваш-яваш ятышты. Арадан бир ай къадар вакъыт кечкен сонъ мени милициягъа чагъырдылар. Паспорт алмагъа бардым. Анда КГБ хадими отура эди. О манъа деди:

— Шимди сизге янъы паспорт берирлер. Бойле-бойле къанун эсасында тюрюмеден чыкъкъан эр бир адам эсапта турмакъ керек.

Керчек,бу меним экинджи кере къапалувымдан сонъ эди. Биринджи кере къапалувымдан сонъ, манъа эски шейлеримни ве эски паспортымны къайтарып берген эди-

дер. Бу вакытта маңа: «Халкыны токътатын! Эр кес Москвага кете, токътатын, кетмеснләр!» деген эдиләр.

— Меним халкыны токътатмага пасыл акъкъым бар? Мен озюм феялар чыслада самолётныш куйругына яшыш олса да Москвага барып чыкъарым.

Олар мен бу лафны келиши гузель айттым белледиләр. Асылында мен шу кушо Москвага кетмек керек эдим. Мен айткъан кунимде Москвага учып кеттим. О, бойле олган эди. Фатма апте (Рефат Гяфаровнынг тизеси), о Ташкентте бир йылга къапалган эди, Шахриябз татарларындагь векиль олып Москвага уца экен. Органыш векиллери оны корьди, таныды ве самолёттагь тюшюрдиләр. Самолёт рыкъма-рыкъ толу эди. Меним сабыкъ студентим Люба аэропортта, тамам адамлары самолётка мишсетюв ишинде чалыша эди. Мен онъа эвельден: «Люба, эгер ер бар олса, мени мишсет, учуджыларыны янына олса биле минсет», деген эдим. Фатма аптени тюшюрген сонъ, мен Любага барып: «Мына, бизим бир татарымызны тюшюрдиләр, оныш ери бошады», дедим. О шу дакъкъасы билет язды, меним чемоданымы элине алды ве бизлер самолётка догъру чаптыкъ. Самолёт трапышы аладжакъ ола эдиләр, о кычырды, токътадылар. Мен миндим ве трапы алдылар.

Бойледже, мен кеттим. Озгъарыджылар, анълашкъанымыз киби, ерлеринден кыбырдамадылар. Органыш адамлары исе Фатма аптенинг янында отуралар. Тек самолёт учкъандан сонъ меним кеткенимни билеләр. Мен Москвага учып кельдим ве дос-догъру Андропов, Руденко, Щёлоков ве Георгадзенинг къабулына расткельдим. Бу 1967 сенеси олган эди. Мен о къабулда эр шейни язып алдым. Андропов деди:

— Мына, тюневин Политбюронын топлашувында махсус сизинг меселениз бакылды. Реабилитация меселесинде бутюн Политбюро азаларыныш фикри бир эди. Къайтарув меселесинде исе фикирлер болгонди. Кимнинг тарафдар, кимнинг къаршы олгъаныны айтмага акъкъым ёкъ.

Мен къолумны котердим ве еримден турып, фамилияны айттым.

— Насылдыр таныш фамилия, — деди Андропов.

— Сиз котерильген кушо мен сизинг паисонатышъыздан чыккъан эдим, — дедим мен.

— А, хатырладым, татар процесси.

— Эгер мен сизинг догъру анълагъан олсам, Политбюрода кырымтатар халкынынг тарафдарлары ве къаршылар бар. Биз буны халкъка билдирмек керекмиз.

— Догъру анылагъансыгъыз, — деди Андронов.

Мен 24-нджи информацияны яздым. Анда меним 1966 сенеси октябрь 14-те къапалуwym акъкъында сѣз кете. Бир сыра информацияларны, документлерни, мураджаатларны яздым. Меним устюмден чыкъарылгъан къабаатлав хулясаларыгъыз буюк бир джедвели бар.

Щелоковныгъ такъдири эр кеске белли — о озь-озюни атты. Руденко ольди, Георгадзе ольди, Андронов ольди. Бойледже, оларныгъ эписи ольди, кърымтатар халкъы исе сагъ ве даа яшайджакъ! Корьгенигъиз киби, Алла меним аятымны узатты, мен кендимни такъип эткен, хорлагъан, ашшалагъан адамлардан чокъ яшадым. Мыша мен шимди Кърым топрагъында, Акъмесджитте булунам.

1967 сенеси мен дѣртюнджи кере СССР Илимлер академиясыныгъ тарих институтыга документ теслим эттим. Институтныгъ директор муавини Штрахов манъа деди: «Имтианлардан яхшы кечсегъиз де биз сизни къабул этмемиз». Мен имтианлардан яхшы кечтим. Мени къабул этмедилер. Узбекистан Илимлер академиясыныгъ тарих институтыга ёлладылар. «Биз озь кадрларымызны азырлаймыз» деген Ахунова мени аспирантурага къабул этти. Мен тек озь мевзум боюнджа материал топлавын огърашмадым. Меним ильмий реберим академик Житов эди. Бир кере мен онъа мени кърымтатар проблемасы меракъландыргъаныны айттым. О манъа кърымтатар меселеси боюнджа бир ерде материал бермейджеклерини ачыкъ айтты. Эм де къорчаламагъа чаре къалдырылмаз. «Башта нейтраль мевзуда диссертация къорчаланы, сонъундан кърымтатар мевзусында докторлыкъ диссертацийсы язарсыгъыз». Мен эм диссертация устюнде чалыша, эм де халкъ ишинен огърашам. Ташкентте яшай, кърымтатарларныгъ бутюн топлашувларына бара, материаллар топлай, протестлер яза, умумен, не керек олса, шуны япам.

Миллий арекетимизнигъ бабалары, шимди раметли Джеппар агъа Акимов, Мустафа агъа Селимов, Бекир агъа Османов, Бекир агъа Умеров манъа топлашувларга бармактыны, халкъ тедебирлеринигъ эписине барып къошула бермегени ясакъ эте эдилер. Лякин мен озюмни тутыш оламай эдим. Бара, керекли документлерни язувда иштирак эте эдим.

Уйкен яштаки ватандашларымыз манъа: «Сен окъу, диссертация къорчала. Сен даа бизге керек олурсыгъыз», дей эдилер. Амма мен бу лафларга къошулып, оларны кутип оламадым. Кърымтатарлар акъкъында материаллар, документлер язув ишини эп девам эттирдим. Менде пек буюк

архив топланды. 1969 сенеси Ташкент процессинде бизим он адамымызны суд эттилер. Мен эки айгыадже судда иштирак эттим, бутюн суаллерни, джевапларны язып алдым. Мустафа Джемилевни якъалагъанда ондан пек чокъ материаллар алгъанлар. Оларнынъ арасында меним элимнен язылгъан сойлары да баягъы эди. Чалышасып-чалышасынъ, язасынъ-йыгъасынъ, бир кунъ келе, якъалай ве бутюн кягъытларыны алып кетелер. Бойледже, бизим бир чокъ документлеримиз органларгъа барып чыкъа эди. Эбет, бу ерде текъраа даврангъан олсакъ, огъуни алмакъ мумкюн эди. Мен гедже Рефат Годженовнынъ эвинс кельдим, материалларны Мустафа Джемилев Янъыёлгъа алып кеткенени билдим. Мен онъа: «Тез барып кетир, акс алда олар гъайып ола билелер», дедим. Экинджи куню мен Мустафанынъ кыыз къардашы Васфиеге кельдим. Васфие козьашларышен Мустафаны алгъапларыны айтты. «Я материаллар не олды? Годженов оларны къуртарып олдымы?» — деп сорадым мен. «Ёкъ, эр шейни алдылар», — деди Васфие.

Бизлер яш ве аджеми эдик. Ачыкъкозьликни, мукъайтлыкъны унута эдик. Базы ишлерге эхмаллыкънен янаша эдик. Мен кимсеси къабаатламакъ истемейим. Юрегимизинъ бир кошесинде акъикъаткъа, адалетке ишана эдик. О девирде бойле ишанч, о да бир эхмаллыкъ эди.

Мен аспирантурада окъугъан вакъытларда манъа Мустафа агъа Селимов, Сеит-Умер агъа Эмиш, Джеппар агъа келе, манъа базы шейлерни огърете эдилер. «Татар проблемасы акъкъында язгъауда къапыны яхшы этип къапатмакъ, бир фильджан сув ве бир къуту серник алмакъ, таныш олмагъан адам къапыны къакъкъанда бутюн язгъанларыны якъмакъ керексинъ». 1971 сенеси мени диссертация къорчалавдан эвель экинджи кере якъаладылар. Мен аспирантлар эвининъ ятакъханесинде отурынъ, диссертация язам. Айны заманда менде къапалгъан бутюн балаларымыз акъкъында материал топланды. Фотолар топланды. Мен оларнынъ эр бири акъкъында толу ве текмиль материал яздым. Мен бу материалны активистлеримизге береджеск, олар исс альбом азырлап, халкъ арасында дагъытаджакъ эдилер. Къапалгъан адамларнынъ догъгъанындан къапалгъанынадже бутюн малюматлар, бу джумледен суд процесси, судда айтылгъан сёзлер, чыкъарылгъан укъом... Эбет, менде материаллар чокъ эди. Акъшам устю ашханеге барып чай къойдым, одама къайгып кельгенимнен къапы къакъылды ве ачылды. Деръал ичери кирди ве тияпюв ичюн прокурорнынъ санкциясыны косьтердилер. Бир тынышта ода ичини акътар-тёвтер огти ве бутюн кягъытларны тапып алдылар.

— Фотолар къайда? — деп сорадылар.

— Багъышланъыз, — дедим мен, — сизде, анда айтылганына коре, «совет ичтимаий къурумына ифтира» деген мадде косьтериле. Фотолардан насыл ифтира ола биле, булар конкрет адамларнынъ фотолары. Не, совет граждашы олмакъ да ифтира эсап этилеме?

Олар бири-бирлерине бакъты, чырайларышы денъиштирди ве ахыр-сонъу ресимлерни къалдырдылар. Олар шимдигедже менде сакълылар. Амма бутюн дигер къагъытларны алдылар. Мен аспирантурада окъуй, озюмни илимпен, хусусан тарих илиминен огърашмагъа акълы сая, бир шейден къоркъмай эдим. Дейджегим, къоркъмасанъ да сакъышмакъ, мукъайт олмакъ керек экен.

1971 сенеси мени экинджи кере къапагъан вакъытта мен соргъу бермектен, бир де-бир документни имзаламакътан, эр шейден ред эттим. Тефтиш токътады. Мени Узбекстан республикасынынъ прокуратурасына алып бардылар.

— Мен тефтиш процессинде иштирак этмекни ред этем. Керекли шейлернинъ эписиши мен судда айтырым, — дедим мен.

Бир кере манъа кельгенлер. Мен чыкътым. Анамнынъ алыны бильмек истей эдим. Тефтишчим деди: «Меним сизге бир суалим бар. Истер джевап беринъ, истер берменъ, лякин о суални мен сизге бермек борджлум: кърымтатар миллий арекетинде сиз насыл роль ойнайсынъыз?»

Бу суални мен бегендим. Демек олар кърымтатар миллий арекетини ресмий оларакъ таныйлар.

— Суалинъизни бегендим, буюк мемнюнликнен джевапланырым.

— Мен де мемнюним.

— Язынъыз. Адий роль ойнайым. Озь ватанына къайтмакъ истеген кърымтатар кызы ролуни ойнайым. Бундан сонъ нокъта къоя билесинъиз.

— Олдымы?

— Олды. Даа не истейсинъиз?

Бу меним тефтиш вакъытында имзалагъан бирден-бир протоколымдыр.

— Бу аркетте иштирак эткен эр бир кърымтатар тек кърымтатар олгъаны ичюн иштирак эте. Бизлер эпимиз ватанына къайтмакъ истеген кърымтатарлармыз.

Мен адвокаттан ред эттим. «Манъа девлет берген адвокат керекмей. Я мени суд этерсинъиз, я да адвокатны». О вакъытта бизлер эки адам эдик. Кърымдан Ленур Ибраимов бар эди. Мен онынъ ичюн айтмакъ истемейим. О пек эмоциональ шиирлер яза эди. Яхшы шаир эди. Оны

къапагъан вакъытта бу диварлардан, бу магъазлардан къоркъты. Мен бир шейге эмни олдым ки, пек юксек сёзлер язгъан адамлар тюрьме аятынен, лагерлернен расткелишкенде деңгешелер, эвельки язгъанларындаи къайталар. Мен озь-озюмни бильмей эдим. Тюрьмеге, лагерь аятына даянып оладжакъымыш сонъунадже бильмей эдим. Эът къыйын дакъыкъаларда анамышъ сёзлерини хатырладым: «Эгер о огърашмаса, мен огърашырым». «Агъалары оны бу ишнен огърашсын деп окъуттылар». Бу сёзлер маъна данма къувет бердилер. Эбет, анам бизлерни осьтюрди, он учъ яшындаки агъама агъыр олмасыш деп носилканы къар устюнден сюйрей эди. Ат киби екилип, бутюн ишни озю япа эди. Ве мен озюм якъан ишлернинъ бутюниш анама багъышладым, анам ичюн, ана шерефи ичюн япам деп эсап эттим. Мен анам хатиреси огюнде борджлум. О, бу дюньядаи козълерини юмгъанда мен янында ёкъ эдим. Анам кечинген сонъ ошышъ сёзлери меним ичюн бир васиет олып къалдылар. Бизде, кърымтатарларда «халкъ» сёзюнишъ огюне «ана» сёзюни къошыш ана-халкъым деп айталар. Бу тевеккель олмаса керек.

1971 — 1974 сенелери Мордовияда тюрьмеде олдым. Дакъкъасы-дакъкъасынен учъ йыл отурыш чыкътым. Мен анда эм тикиджи олып чалыштым, эм аякъёлларшы темизледим. Анда джисманий джеэттен де къорчаланмакъ керек олды. Сыкъ-сыкъ котек ола эди. Лагерь начальниги маъна бир кере: «Биз сизге фикирлемекни ясакъ этемиз,» — деди. Анълагъаныма коре, мен язгъан мектюплер адреслерине барып чыкъмай экен. Тарихчы Гульсум Алиевна Михалёвагъа язгъан мектюплеримден биринде: «Гульсум Алиевна, къыйметли, мында тарихчы ичюн иш пек чокъ», — деп язгъан эдим. Мени начальник Клименко чагъырды: «Биз сизге тюшюнемекни ясакъ этемиз. Тарих-илим акъкъында язманъыз», — деди. Мен дедим: «О, сиз мени къуршунлай билесинъыз, мени магъазларгъа ташлай билесинъыз. Мени котеклеп ёкъ эте билесинъыз, джисманий джеэттен эр шейни япа билесинъыз, амма тюшюнемекни ясакъ этип оламазсынъыз, бунъа сизинъ кучюнъыз етмез, сизинъ кучъизлигинъыз де бундадыр». Бу дешетли лагерь аппаратына къаршы маъна бир озюме курешмек, гедже-куньдюз зайыфлашмамакъ керек олды, кимерде соргу вакъытында юмрукълар ишке тюшти, эр шей олды, амма мен оларнынъ меним шаныма, халкъымнынъ шапына ташлангъан къабаатларышы бир вакъыт джевапсыз къалдырмадым.

1974 сенеси мен тюрьмеден чыкъкъан сонъ дёрт йыл девамында ишсиз юрдим, мени агъаларым, антелерим,

къыз кърдашым бакътылар. Меним достларымнышъ бириси келип: «Сен не ашайсынь, насыл яшайсынь?» — деп сорамады, лякии меним кимсеге джаным агъырмай. 30 йыл девамышда, 1964 сенесинден 1994 сенесинедже мен бир кунъ биле халкъ парасыша яшамалым. Догъру, мен Москвагъа векиль олып кете ве бу вакъытта берильген 250 кумюш параи ала эдим, о вакъытта мен халкъ вскили оларакъ озъ борджумны эда эте эдим. Амма башкъа вакъытларда, ишсиз юрген вакъытларымда халкъ парасындан бир капик биле алмадым. Меним джебимде он капик олмагъан вакъытлар ола эди ве мен яваштан автобус кондукторына ялвара ве бойледже билетсиз кете эдим. Бир кере маъа бир адам 10 кумюш акъча береджек олды, мен алмадым, «озюнгъизиниъ инициативниклерге берингъиз, Москвагъа кетейткъан адамларгъа берингъиз», дедим.

Ойле олып чыкъты ки, раметли Муса Мамутнышъ олюми мени олюмден къртарды ве тыш мемлекетке кетмеме ёл ачты. Муса Мамут мен япаджакъ ишши менден учъ кунъ эвель япты. 1978 сенесининиъ июль айында Брежневшинъ адына буюк колемли ариза язд... Бундан огюне, девлет хавфсызлыгъы комитетининиъ адамынен лакъырдыда: «Мен Къызыл мейдангъа чыкъып, бир мешгъаль олып янарым, — деген эдим. — Сизиниъ психушкаларыңызда, тюремелериниъизде чурюмем. Эрте кеч эпимиз олсджекмиз, бир кунъ эвель, бир кунъ кеч-бунынъ эмнети ёкъ. Эгер мен бу ишке разы олсам, бу акъта укюметни тенбиелерим». Мен Брежневшинъ адыша язгъан аризамда эр шйши тафсилятлы апылаттым: «...такъиплериниъ бутюн чешитлеринден мени тек олюм къртарыр», деп яздым ве иляхри. Бундан сонъ Андрей Дмитриевич Сахаровнен ве София Васильевна Калистратованен корюштим, о къадын суд процессинде бизим балаларны кърчалагъан эди. Мен оларгъа сонъки чареге кетсйткъашымшы айттым, акс алда мени психбольницагъа къояджакълар. Мен бунгъа даянып оламам. Эйси, Къызыл мейданда мешгъаль олып янарым... Эшитем, Муса Мамут озюни якъкъан... Бир афтадан сонъ мен ЦКгъа кельгенде маъа: СССР ВО-ИРине барышъ, анда документлериниъизни ресмийлештириниъ ве учып кетиниъ, дедилер. Олар Муса Мамутнышъ озюни якъкъашындан хабердар эдилер. Мен кетмек ичюн рухсет алып, анам ве агъа-кърдашларымнен сагълыкъланмакъ ичюн Узбекстангъа кельдим ве мында Муса Мамутнышъ хаберини эшиттим. Мен Зеккие аптеге, Донское (Бештерек) коюне кеттим. Бундан эвель мен онынъ

кызына паспорт алмагъа ярдым эткен эдим. Решат Джемилевнен Кърым ичинде юрип Муса акъкъында материал топладыкъ. Зеккие аптенен берабер область прокуратурасына барып, Муса озюни якъкъан вакъытта къачып кеткен милиционериниъ джезагъа чекильмесини талап эттик. Хызмет ерини ташлап кеткени ичюн онъа 5 йыл муддет бермек керек эдилер. Бу документлерниниъ эписини Решат агъагъа къалдырып, 1978 сенеси ноябрь 20-де Гъарпкъа кеттим. Венагъа барып тюштим. Венада мени къачкъышларнынъ сиясий тешкиляты къабул этти. Бу къачкъышлар комитети МЕН эди. Бу вакъытта мени «Амнистия» денильген халкъара тешкилят къорчалагъан, сенатор Джакип Джави, умумен, бутюн дюнъяда эзилген халкъларнынъ векиллери, акъ гонъюлли адамлар мени къорчалагъанлар. Алимлер, тарихчылар меним тарафымныгъ тутып мектюплер язгъанлар.

Вена Америка ёлуида ойле бир кечит ки, мында адамларны тешкерелер, биринджи небетге хаста олып-олмагъаныны, сонъра кетеджек мемлекетиниъ рухсет берелер. Мен 1979 сенеси январь 25-те Нью-Йорк аэропортына барып чыкътым.

Шу вакъыттан берли Америкада яшадым. Насыл яшадым, насыл курештим? Сиз буларны билесиъиз. Мен бутюн документлерни алып кельген сонъ меним анда якъкъан ишлерим даа ачыкъ корюнир. Мен документлер сергисини тешкиль этерим ве адамлар ким чалышкъаныны, ким чалышмагъаныны аныларлар. Меним сенатларда, парламентлерде чыкъышдарым эписи эсаплар ичинде бар. Олар айры джыйынтыкълар шекилинде басылып чыктылар. Месселя, Франциянынъ миллий ассамблеясында чыкъышымда мен сёзюмни шойле битирдим: «Мен Кремльде экинджи Ниорнберг процессиниъ кечирильмесини талап этем». Буларнынъ эписи басылып чыкты. Мадрид конференциясына ёллагъан документимни бутюн джан мемлекетлерининиъ китапханслерине ёлланылды ве шимди анда сакъланмакъта. Меним кърымтатар халкъынынъ вазисте, такъиш этилюви, онъа нисбетен алынып барылгъан геноцид сиясети ве дигерлери акъкъында чыкъышларымдан бир чокъ читаталар алдылар, Африка негрлери озьлерининъ курешлеринде бу документлерден файдаланалар. 1979 сенеси экинджи Сахаров субетинде (Сахаровскос слушание) Советлер Бирлигинден топлангъан дисидентлерининъ эписи озь адындан айтты. Бу субетлер радио ве телекоманиялар тарафышдан язып алынды ве бутюн дюнъягъа эшиттирильди ве косътерильди. Эбет,

Советлер Бирлиги бундан мустеспадыр. Невбет манъа кельгенде мен къарарнен шойле (шимди текст янымда ёкъ); «Мен озъ адымдан ве озъ акъкъымда айтмайджагъым. Мен ярым миллиондан зияде халкъ акъкъында айтаджагъым...» Чыкъышымыны шойле сёзлернен битирдим: «Айванларныыгъ айры чешитлери, йыланларныыгъ, къашкъырларныыгъ айры чешитлери ер юзюнден ёкъ олып кетяйткъаны шимди джиан алимлерини пек раатсызлай. Лякин ич бир алим ер юзюнден адамлар, халкълар, миллетлер ёкъ олып кетяйткъаны акъкъында айтмай. Ич бир ерде ич бир алим ёкъ олып кетяйткъан халкъны къорчалайыджы, сакълап къалыджы комитет тешкиль этмеди. Эр бир миллет бу бутюн бир медениет, медениет ёкъ олгъан сонъ халкъ да ёкъ ола... Бу меселе кимсени раатсызламай, амма йыланларныыгъ ве къашкъырларныыгъ ёкъ олып кетюви алимлерни пек раатсызлай. Мына сизге мантыкъ!»

Сахаров субетлери 80-джи сене де олып кечти. Барсам, оларны да кстиририм. Мен кърымтатар меселеси боюнджа пек чокъ макъалелер, монографиялар яздым. Оларныыгъ эксернетини Колумбия университетиниыгъ профессоры (ады, фамилиясы шимди акъылымда ёкъ, лякин документлерде бар) инглиз тилине терджиме этти. Терджиме этильген шейлерниыгъ эписи БМТге теслим этильди. Бу документлерниыгъ копиялары мениде сакълъ. Меним тыш мемлекеткеги аятыма ве курешиме аит документлер пек чокъ. Мен ЮНЕСКОда, Гарвард университетинде, колледжлерде, Колумбия, Вашингтон, Лондон университетлеринде бир сыра лекциялар окъудым. Ислямныыгъ 15 асырлыгына багъышлангъан халкъара конференцияда мен бирден-бир къадын эдим. Малайзияныыгъ баш министри менимле ресим чыкъартты. Бизим медениетимиз, маарифимиз акъкъында ЮНЕСКОда чыкъышымда кърымтатар халкъыныыгъ ич бир шейи ёкъ экенини айттым.

Мадридде, Венада Мустафа Джемилевни единджи процесстен къуртармагъа чалыштым. Шеварднадзенен лакъырды эттим, о вакъытта о тын ишлер министри эди, Мустафа Джемилевни къорчаламасыны ве къуртармасыны риджа эттим. 12 мемлекетге Мустафа Джемилевни къуртарув комитети тешкиль эттим. Мустафаны керчектен къуртармакъ керек эди. Мен оны ёкъ этмек пешине тюшкенлерини анъладым ве бутюн дюнья джемаатчылыгыны аякъкъа турсатмагъа чалыштым. Бутюн инсан-акъ-укъукъыны къорчалап тешкилятлары Мустафа Джемилевниыгъ азатлыгыны талап эттилер.

Бундан гъайры мен кърымтатар меселеси боюнджа

язувнен огърашкъан студентлер, аспирантларынь суалерине джсвап бердим, оларнен пек чокъ консультациялар кечирдим, тосат-тосат пресс-конференциялар отъкердим. Менем тыш мемлекетлерде кечирген куьлеримде бир куш, бир саат бош вакъытым олмады.

1979 сенеси мен НАТОнынъ маариф ве медениет болюгинде (Оттава) чыкъыш яптым. Канада парламентинынъ сенаторы Юзик (келип чыкъувы украин) бутюн матбуат радио ве телевидение хадимлерине мураджаат этерек, «бар сссыгъизнен кычырышъыз ве кърымтатар халкъыны ёкъ олувдан сакълап къалышъыз!» деди.

Буларнынъ эписи шимди бар, бутюн документлер, фотолар, макъалелер ве иляхри.

Мен Гъарпта бизим халкъымызнынъ пек чокъ тарафдарларыны таптым, анъладым ки, эгер бизим халкъымыз Германиянен Италия, Румыния, Япония киби эмекдашыкъ япкъан олса биле, оны сюргюн этмеге, Ватанында марум этмеге кимсенинъ акъкъы ёкъ эди. Бизим Ватанымыз, девлетчилигимиз бар эди, бизлерни тонадылар, акъайлар, бабалар, агъалар дженкте олгъанда оларнынъ къадышларыны, балаларыны, эвлятларыны сюрюги эттилер. Мен эр ерде бу акъта айттым. Кимнен берабер олмакъны халкънынъ озю айтмакъ керек. Эгер о Русени бегенсе, буны айтмакъ, Украинашы бегенсе, буны да айтмакъ керек. Эгер оларнынъ экисини де бегенмесек, биз мустакъиллик акъкъында меселе котермек, бутюн халкъларнен эйи къомшулыкъ мунасебетлери эсасында яшамакъ керекмиз. Бу эр бир халкънынъ, эр бир миллетнинъ акъкъы, укъукъы. Бизде де, дигер халкъларда олгъан укъукълар бар, лякин бизлерни бу укъукълардан марум эттилер. Шимди бутюн ерде рус тили инкишаф эте, рус меденieti зорбалыкънен рус олмагъан халкъларгъа синъдириле. Зорнен намаз, Аллагъа ярамаз, дейлер. Зорбалыкънен кечирильген сиясетнинъ сонъу вай-вайнен битер.

Озь тилини, тарихыны, медениетини, анъанелерини севмеген халкъ олурмы? Олмаз. Биз де озь тилимизнинъ инкишаф эткенини, озь тарихымыз огренильгенини, озь меденietимиз чечекленгенини, озь девлетимиз олгъаныны истеймиз. Бу, рус тилине, я да украин тилине зарар кетирмек эсабына дегиль. Эгер олар бизнен яхшы яшамакъ истеселер, эйилик истеген, цивилизациялы девлетлер олмакъ истеселер, бизлерге медениетли ярдым косътерсин, бизни халкъ оларакъ урьмет этсинлер. Тынчлыкъ, къардашылыкъ акъкъында богъазлары йыртылгъандже кычыргъан сиясетчилер, сесдарлар амельде джанаварлар киби

иш корелер. Кърым Русиенинъми, Украинанынъмы, деген суаль меним зытыма токъуна. Кърым — Кърымдыр. Бу топракынынъ озь тарихий саиби бар, бу — кърымтатар халкъыдыр. Биз бу топракынынъ саиплеримиз. Кимнен дост олмакыны, анги девлетнинъ эркъанында олмакыны биз чезеджекмиз, башкъалары дегиль... Меним Гъарптаки, Америкадаки, Асиядаки чыккышларымнынъ, лекцияларымнынъ, субетлеримнинъ маңасы, иште, бойле эди.

— *Айше ханым, сиз диссертациянызынъ сонъуна чыккарып олдыңызмы?*

— Мен ушуткъаным. 1976 сенеси Узбекистан ССР Алий тасиль министрлигининъ ресмий къарарыны чыкъардылар. Анда айтылгъанына коре, манъа идеология джебэсинде чалышмакъ ишанылмай экен, чюнки мен марксча-лениндже назарени догъру аныламай экеним. Бу документнинъ русчасы бойле: «Не доверяется работать на идеологическом фронте, потому что не владеет марксистско-ленинской теорией». Бундан себеп, мектепте, оджалыкъ япмакъ уккыкышдан биле марум этилдим. Мен меселени принципиаль къойдым: мен тарихчы деген дипломгъа маликим ве оджалыкъ япмагъа акъкъым бар. Мен бу акътан марум эткенлеринден сонъ 1978 сенеси МКгъа, Алий тасиль министрлигине аризаларнен мураджаат эттим, анда мен Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынынъ 1962 сенеси 2-иджи ноябрьде къабул эткен конвенциясы муджиби «эгер гражданинге озь мемлекетинде билъги алмакъ ясакъ этильсе, бу конвенция эсасында истеген мемлекетине кетип, окъувыны екюнлей биле» дешилгенини къайд эттим. Бу конвенцияны Советлер Бирлиги де имзалады. Бу документ эсасында мен тыш мемлекетке кете ве анда окъувымны сонъуна чыккарып къайта билем. Анда къайтув уккыкы да косътериле. Бу эсаста мени СССРнинъ тышына чыкъармаларыны ве окъувымны сонъуна алып чыкмагъа имкян бермелерини истедим. Мен озь билъгимни академияларда текмиллемедим, тыш мемлекетлерде меним язгъашларым газета ве журналларда, джыйынтыкъларда, китапларда басылды, радио ве телевидениден окъулды. Эндиден сонъ мен тыш мемлекетлерде эсасен инглиз тилинде басылгъан материаллар эсасында кърымтатар миллий аркестининъ тарихы боюнджа диссертация къорчалая билем. Эбет, эгер алимлер совети бунъа изин берсе. Менде о документлернинъ эписининъ русча текстлери бар.

— *Сизинъ Америкада пейда олувынъызгъа къадар «Аме-*

рика сеси», «Азатлыкъ» радиостанцияларында бизим акъкъымызда ойле эшиттирювлер ёкъ эди демек мукюнми?

— Ойле эшиттирювлер ола эди, эбет, о, я да бу документ окъула, эллеришден кельгени къадар комментарийлер бере эдилер. Лякин бу проблеманен махсус кимсе огърашмай эди.

— Сиз бизим акъкъымыздаки документлерниъ БМТде бар, я да ёкъ олгъаныны насыл бильдинъиз?

— Биз БМТниъ уставыны бильмей экенмиз. Мындан туруп озъ проблемамыз акъкъында язамыз, анда исе бакъылмай. Устав муджиби, БМТге аза олгъан бир де-бир мемлекет бу меселени котермегендже, о анда бакъылмай экен. Мен анда барыш чыкъкъан ве бу къаиделернен таныш олгъан сонъ, озюмизниъ юридик джеэттен джаиль экенимизге кене бир кере къандым. Мен БМТге аза олгъан девлетлерге мураджаат этип башладым. Биринджи небетте, Америка укюметине, сонъра Тюркиеге кельдим. Мен кельген вакъытымда Тюркиде арбий девирюв юзь берди. Бутюн гедже аэропортта отурмакъ керек олды. Бир якъкъа чыкъармадылар. Андаки татарлар биле озьлерини татар демектен къоркъа эдилер. Мен дос-догъру Анкарагъа учтым ве анда Ахмет агъа Къырымлыниъ ярдымынен (О Демиральнен бир партиядан экен, бу вакъытта Демирэль эвинде къапавлы эди) Демиральнен корюштим. Эбет, эвинде къапавлы отургъан адамныъ элиден чокъ шей кельмей. Оны вазифесинден эндиргенлер, эр шейни арбийлер озъ эллериине алгъанлар. Вакъытджа укюмет башында булугъан генералгъа бардым, онъа бир сыра документлерни, АКЪШ конгрессиндеки чыкъышларымыны косътердим ве Мадрид конференциясында Тюркие девлетииниъ векили бизим меселемизни котермесини риджа эттим. О манъа бойле деди: «Бизни аювныиъ агъызына итеменъиз». Аюв дегенде о Советлер Бирлигини назарда тутты. Мен ашладым ки, мындан ярдым чыкъмайджакъ. Мен бутюн умютлеримден айырылып, Мадридке учтым. Мени озгъармакъ ичюн бир кърымтатар биле кельмеди. Мадридде Петр Григоренконен, Советлер Бирлигинден баргъан дигер диссидентлернен корюштим ве бир ай девамында лаф эттим, мухбирлериниъ суаллерине джевап бердим.

— Советлер Бирлигинде насыл шахслар, группалар КГБнииъ тазыйыкъы алтында булуналар? — деген суаль берильди.

Бу суальге башта дигер диссидентлер джевап бердилер. Невбет манъа кельгенде исе мен шахслар, группалар

акъкъында дегиль, бутюн бир халкънынь КГБнинъ тазыйкъы алтында олгъаныны айттым. Бутюн миллет, бутюн бир медениет тазыйкъы алтында. Озь топракларындан сюртюн этильген халкъларынь эксериети къайтарылды, ресмий оларакъ акълаңды, амма эписи бир олар КГБнинъ тазыйкъы алтындалар. Къайтарылмагъан халкълар ве хусусан кърымтатарлар КГБнинъ отьмегише чевирильдилер. КГБ тек оларнен огъраша. Мен радиодан чыкъыш яптым. Меним кетирген фактларымынь, документлеримнинъ ич бири Советлер Бирлиги тарафындан ред этильмедиле. Мен Лондонда кечирилъген Ислям конференциясында сёзге чыкъып, бизим халкъымызнынъ сексен фыйзы озь тилинде джаильдир, ана тилинде окъув алышып барылмай, деген эдим. Меним бу чыкъышымынь тек язиджы Черкез-Али ред этеджек олын ыдырынды. Лондондаки СССР эльчиханеси рус ве англиз тиллеринде газетга чыкъара ве анда кърымтатар язиджысы Черкез Алининъ материалы басыла. Бу макъаледе язылгъанына корс, бутюн кърымтатарлар бильгили экенлер, оларнынъ балалары мектеплерде окъуй экен, меним айткъанларым исе совет акъикъатына ифтира экен. Мен дигер газетада макъале язып джевапландым. Эбет, Черкез Али догъру яза, бизим яшларымыз окъуйлар, бильги алалар, амма насыл тильде? Русча, узбекче, украиндже, СССР халкъларынынъ эр анги тиллеринде, амма тек кърымтатар тилинде дегиль. Не ичюн бойле? Ёкъса, бу халкънынь озь тили ёкъмы?.. СССР эльчиханеси бу макъалеге джевапланмады, тынышыны чыкъармады.

Мен бизим халкънынъ окъумыш олгъаныны бир заман инкяр этмедим. Бизлер окъуй, дипломлар ала, мутехассыслар оламыз, амма анги тильде? Бутюн меселе мына бу суальде эди. Кърымтатар тилинде бир мектеп биле ёкъ, бир сыныф биле ёкъ. Бойле шараитте кърымтатарлар окъумышлар деп яйгъара къопармакъ бошбогъазлыкътан башкъа шей дегильдир. Кърымтатар тилинде бир элифбе биле ёкъ. Соранъ, сизлерге элифбени косътерсинлер... Къыскъасы, маңа ишандылар. Меним кърымтатар халкънынъ медениети ве онынъ бугуьки вазисти акъкъындаки макъалелерим, субетлерим бир къач кере басылды.

1987 сесеси кърымтатар халкънынъ котерилиши даа да юксельди. Ве ниае, сюртюн олушган халкъларгъа нисбетен япылган бу зорбалыкъ эсассыз экени танылган сонъ Америка матбуатында там, ачыкъ, адалетли информациялар бергеним ичюн маңа тешеккюр бильдирильди. Громыконнынъ ве онынъ чапакъяларларынынъ «ТАСС

хабери»нден сонъ халкъ бир керс даа чёпликке комиоль-
гениши анълады. Халкъ аякъкъа къалкъты. Кърымгъа
къайтмакъ тек Айше Сситмуратованышъ истеги дегиль, эр
бир кърымтатарнышъ истеги олгъаны ачыкъ анълашыл-
ды... Ондан сонъ мында забастовкалар башланды. Мен
булар акъкъында хаберлер берип турдым. Ташкентнен
багъландым. Мен о маальде сизлерге «Азатлыкъ» радио-
станциясында телефон эткен эдим. Кърымтатар халкъы-
нынъ котерилуви о тарафта бир сенсация олды. Кърым-
татарнынъ фаджиясы акъкъында билгенлер шашып къа-
ла эдилер. «Насыл, йигирминджи асырда, цивилизациялы
мемлекетте бойле шей ола билirmi?!» Бу мемлекетнинъ
цивилизациялы мемлекет олмагъаныны, о тек цивилиза-
циялы шиарлар айткъаныны ве къарарлар къабул эткени-
ни, асылында исе уфакъ халкъларны ашап битирсюткъаны-
ны сабырнен анълатмакъ, исбатламакъ керск эди. Мен бу
ишлерни элимден кельгени къадар яптым. Меним энди
бирден-бир истегим Кърымда бутюн япкъан ишлерим-
нинъ сергисини тешкиль этмек, айткъанларымынъ докумен-
тлер эсасында тасдыкъламакъ ве энъ муими, халкъым
огюнде эсабат бермектир. Бунышъ ичюн мен Америкагъа
бармакъ ве анда къалгъан шейлеримнинъ эписишн алып
кельмек кереким.

Терджимап Риза Фазым

Нух суреси

71

Меккеде эндирилъген бу суре 28 аеттен ибареттир.

Мында пейгъамберлеринъ акъсакъалы олгъан Нух алейһи-с-селям акъкъында, онынъ пейгъамбер этип йиберильгенинден башлап та къавмининъ арасындаки къафир олгъан кимселер туфан белясына огъратылгъангъа къадар тафсилятлы икъе этиле. Шунунъ ичюн де бу суре «Нух» суреси деп адландырылгъан.

Бу суредде Алла-тааланынъ Озь пейгъамберлери вастасынен йиберген динни къаршылыкъ косьтерген кимселер эр вакъыт ве бутюн мекашларда олгъаны ве оладжагъы акъкъында айтылмакънен бирге инсаннет тарихында Яраткъаннынъ дини кель-

меген бутюн миллетлеринъ акъибетлери фелякет олгъаны да къайд этиле.¹

Суре Нух алейһи-с-селям озь къавми арасында докъуз юз элли йыл булунып, оларны Алланынъ динине давет эткен сонъ да олар наснат алып, бакъ ёлгъа тюшмегенлери ичюн о зат (Нух пейгамбер) Танъры-таалагъа ялварып, бу къафирлерге Озь белясыны йибермесини сорагъаны акъкъында аетлернен битсе.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Акъкъатен, Биз Нухны: «Миллетинъе джан якъыджы азап кельмезден эвель оларны тебиелесе», деп озь миллетине пейгамбер этип йиберген эдик. 2. О шойле деди: «Эй миллетим! Шубһесиз, мен сизге йиберильген ап-ачыкъ бир тебиелейиджим. 3-4. Аллагъа сыгъыныпъыз, Ондаи къоркъыныпъыз ве манъа итаат этипъиз ки, Алла сизинъ гунаһларыпъызны багъышласын ве сизни белли бир муддеткедже (эджеллерипъыз эткендже) сагъ къалдырсын. Догърусы, Алланынъ бельгилеген муддети кельгенде, о ич арткъа сюрюльмез. Эгер бильсе эдинъиз!» 5. (Нухнынъ бу даветлери кяр этмеген сонъ) о деди: «Раббим! Догърусы, мен миллетимни гедже-кушъдюз (иман-итикъадгъа) чагъырдым. 6. (Амма) мешим даветим оларнынъ (имандаи) къачувушы даа зияде арттырды. 7. Догърусы, мен Сенинъ оларны багъышламакъ ичюн эр чагъырувымда пармакъларынен къулакъларыны тыкъадылар, (мени коръмемек ичюн юзьлерини) эльбиселеринен оръттилер ве озь къафирликлеринде тирелиш турдылар эм де (манъа итаат этмектен баш тартып), кибирлесип буюклик косьтердилер. 8. Сонъ мен оларны ачыкъ-ачыкъкъа (адамлар топлашгъа ерлерде юксек давушпен) давет эттим. 9. Бундан сонъ мен оларгъа (озь даветимни) ачыкъ-ачыкъкъа да иляи эттим, гизли сыр этип де айттым. 10-11. Мен дедим ки: «Раббинъизден магъфирет (багъышлав) тилепъиз. Догърусы, о чокъ багъышлайыджы заттыр. Сизге Коктен бол-бол ягъмур эндирсин. 12. Сизни малшен, огъуларнен севиндирсин, сизге багъ-бостанлар берсин, озенлер акъытсын. 13. Не зуюн сиз Алланынъ буюкликлине ишанмайсыпъыз? 14. Сизни баскъыч-баскъыч этип О яратты да! 15-16. Алла еди къат Кокни насыл къат-къат этип яраткъаныны ве араларында Айгъа айдынлыкъ берип, кунешни исе (нур сачыджы) чыракъ этип къойгъаныны коръмесишъизми?! 17. Алла сизни (нъ атапъыз Адемни) ерден биткен осюмлик киби етиштиргендир. 18. Сонъра (нефат эткенипъизден сонъ) О сизни кене (ерге) къайтарыр

ве (Къыямет Куни) сизни чыкъарып алыр. 19-20. Алла ерни сизлер ичюн — сизлер ондаки кепъ ёлларда юрьменъиз ичюн тегиз этип джайдырып къойды. 21-22. Нух айтты: «Раббим! Догърусы, булар маъна итаатсызлыкъ этилер ве малы, бала-чагъасы озьлерине ялынъыз зиян кетирген кимселерге уйдылар ве бир-бирине буюк ийлекярлыкъ яптылар.» 23. Ве (озьлерине къошулгъан алчакъ) инсанларгъа: «Сиз сакъын озь «танъры»ларыгъызны терк этменъиз! «Вед», «Сува», «Ягъус», «Еук» ве «Неср» деген путлары- нъыздан асыл вазгечменъиз,» дедилер.

Изаат. Бу аетте аныълангъан беш ад Нух пейгъамбер заман- ларындаки къафирлернинъ сыгъынгъан путларынынъ адларыдыр. Олар Нух алейхи-с-селямнынъ даветлерине къулакъ асмай шу путларгъа сыгъынгъанлары ичюн де туфан белъсына огъратылып элкъ олгъанлар.

24. Бойле этип олар (Нух миллетининъ бай-сумалакъ кинилери) чокъ адамны ёлдан аздырдылар. Раббим! Сен бу залымларнынъ тек бир шашкъынлыгъыны арттыр,» деди Нух. 25. Олар гунаблары себебинден сувда бо- гъулдылар ве атешке сокъулдылар. Олар озьлерине Ал- ладан башкъа ярдымджы буламадылар (яни сыгъынгъан путлары оларны Алланынъ азабындан къуртарамадылар). 26. Нух айтты: «Раббим! Ер юзинде къафирлерден ич бир эв санбини къалдырма. 27. Чюнки Сен оларны къалдырсанъ, олар къуллаарынынъ ёлдан аздырырлар ве олар факъат чокъ инкъарджы ве ахлякъсыз кимселерни догъурып арттырырлар. 28. Раббим! Мени, анамы-ба- бамы, эвиме муъмин оларакъ кирген кишилерни ве бутюн инангъан эркек ве къадышларны багъышла, залым ки- мселернинъ иссе элякинни арттыр!»

Джсин суреси

72

28 аеттен ибарет бу суре Мекка де назиль этильгендир.

Бу суредде Алла-таала алевден яраткъан козьге корюльмез махлюкълар — джиинлер алейи акъкъында икяе этиле. Малюм ки, Мухаммед алейхи-с-селям иссе-у джинге яни эм инсанларгъа, эм джиинлерге пейгъамбер этип йиберильгендир. Тыпкъы инсанлар арасында олгъаны киби, джиинлер арасында да о затнынъ пей- гъамбер экенине инангъанлар да бар, инанмагъанлар да бардыр.

Суренинъ башында Къуръан аетлерни эшиткенлерини о Ки- тапкъа деръал инангъан бир топ джиин акъкъында хабер берилип,

сонъра умумен джинлериниъ насыл махпокъат экенлери акъ-хында малюматлар кетириле. Олар айры адамларынъ ойлагъаны киби, инсанларгъа ич бир файда яки зиян сткизмеге я да гъайб сырларыны биповге къадир олмагъанлары, бунынъ киби де оларнынъ ичинде яхшылары да, яманлары да, мусульманлары да, Ляиш Иблис киби къафирлер и де бар экени ачыкъ-айдын беян этиле.¹

Суре пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ озиниъ устинде насыл ваифелер бар экенини, Алла-таала Озь пейгъамберлерине ислерни малюм этмеси ве нелерни бильдирмемесини, Танъры ве Онынъ пейгъамберине асылшк якъан кимселериниъ актибетлери насыл оладжагыны айтмагъа буюрувнен сюювлесе.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Эй Муһаммед! Айт ки: «Манъа вахий олунды ки, джинлерден бир топы Къуръанны динълеп (озь къавмлерине къайтып баргъанда) шойле дедилер: «Биз акъикъатен пакъ ёлгъа ириштирген аджайип бир Къуръан динъледик ве деръал онъа инандыкъ. Биз Раббимизге ич бир шейни тенъдеш этмейджекмиз. 3. Доғърусы Раббимизнинъ юджслиги эр юджеликтен устюндир. О, Озине чифт тутмагъан ве эвлят да пейда этмегендир. 4. Доғърусы, арамыздаки ахмакъ (Иблис) Алланынъ шаанына (Онынъ къадыны, баласы бар ден) ботен сёз айтар эди. 5. Доғърусы, инсанлар ве джинлер Аллагъа къаршы ялан уйдура билерлер деп беллемез эдик. 6. Керчектен де, бир такъым инсанлар джинлериниъ бир такъымына сыгъыныр эдилер де, оларнынъ азгъынлыкъларыны арттыыр эдилер. 7. Доғърусы, олар да сизинъ Алла кимсени тирильтмейджек деп зан эткенинъиз киби зан этер эдилер. 8. Доғърусы, биз Кокни ёкъладыкъ. Онынъ серт бекчилернен (мелеклернен ве Хырсыз джинлернен) толы экенини коръдик. 9. Доғърусы, биз Кокнинъ (мелеклериниъ лафларыны) динълеп олунаджакъ бир еринде отурыр эдик. Амма шимди ким де динълейдже олса, озини козетип тургъан бир атешини (йылдызны) корер. 10. Ер юзинде оларгъа яманлыкъ адалдымы, ёкъса Раббилери оларгъа бир эйилик тиледими, биз бильмеймиз.

Изаат. Мезкур аетлерден малюм ола ки, Муһаммед алейхи-с-селям пейгъамбер этип йиберильмесинден эвель, джаһилиет девринде джинлер кок хаберлерини хырсызлап, айры килип-фалджыларгъа еткизювнен мешгъуль экенлер. (Бу акъта «Хиджр» суресиниъ 18-джи аетине берильген изаатта тафсиятлы айтылган эди). Амма Ислам дини келип, Къурган этип башлагъанда, джинлер ичюн кокниъ бутюн ёллары пекиктильген. Юкъарыдаки аетте джинлерниъ озълери сёйлегени киби, олар

Алла Ердеки кѳуллаары олгъан инсанларга нени — лхшылыкъ ёкъса яманлыкъ бергенниден мытлакъа бихабердирлер. Джинлерге сыгъынуу я да олардан кѳуртулуш сорав джаилликтен башкъа бир шей дегильдир. Ялынъыз Алла-таалагъа сыгъымакъ лязимдир ве ялынъыз Ондан багъышлау сорамакъ лязимдир. Кѳуръан бу аетлернен муъмин-мусульманларны эр анги хавф ве тельюкеден азат эте. Ашагъыдаки аетлерде джинлер тилинден икяе этюв девам этмекте.

11. Догърусы, арамызда яхшылар да бардыр, бундан ашагъылар да (яни ямашлар да) бардыр. Биз Кѳуръаншы эшитмезден эвель айры-айры ёлларда эдик. 12. Ер юзинде къалсакъ да, Алланы аджиз эталмайджагъымызныш ве Ондан (яни Онынъ джезасындан) къачып кѳуртулмайджагъымызныш керчек олгъаныш анъладыкъ. 13. Шубһесиз, догърулыкъ rehбери олгъан Кѳуръаншы динълегенде, онъа инандыкъ. Ким де Раббине инанса, о эксильтиледжегинден ве озине пакъсызлыкъ япыладжагъындан кѳоркъмаз. 14. Арамызда озини Аллагъа бергенлер де, озьлерине языкъ эткенлер де бардыр. Озини Аллагъа берген кимселер — иште олар догъру ёлны макъсат этип алгъанлардыр. 15. Озьлерине языкъ эткенлерге кельгенде исе, олар джеһеннемнинъ одунларардыр.»

Из а а т . Мына шу аетке келип, инангъан джинлер тилинден айтылгъан икяе ниаatine етти.

16-17. Эльбетте, эгер олар догъру ёлгъа тюшкен олса эдилер, Биз оларны сышамакъ ичюн бол-бол сув ичирир эдик (ягъмур шъдырыр эдик). Ким де Раббини анъмакътан юзъ чевирсе, Рабби оны кеткен сайын эп арткъан бир азапкъа огъратыр. 18. Ибадет ханелери, шубһесиз, Алланынъды. Ойле экец, о ерлерде Аллагъа ялваргъанда башкъа бирисини анъманъыз! 19. Алланынъ кѳулы Мухаммед Онъа ялварып, намаз къылып тургъанда, олар (яни джинлер Кѳуръаншы эшитюв мерагъынен) онынъ яшына япырылышып якъынлашыр эдилер. 20. Эй Мухаммед! Айт ки : «Мен ялынъыз Раббиме ялварырым ве Онъа кимсени тенъдеш этмем.» 21. Айт ки: «Мен сизге зарар бермеге де, догъру ёлгъа ириштирмеге де къадир дегилим (догъру ёлгъа салыджы да, зарар кетириджи де ялынъыз Алладыр)». 22. Айт ки: «Мени кимсе Аллагъа къаршы къозгъаялмас ве мен Ондан башкъа бир таянч да тапаламам.» 23. «Меним якънашым ялынъыз Алла тарафындан олгъанны еткизмеге ве Онынъ буюргъанышы эда этмеге къадирым. Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине ким де итаат этмесе, онъа ичинде сошъсыз ве темелли къальшаджакъ джеснем атеши бардыр.» 24. Сонъындан озьлерине ваде

этильген азапны корьгенде (о вакыт) кимнинь (оларнынь-мы ёкса муьминлерининьми) ярдымджысы даа аджиз ве сайысынынь даа аз олгъаныны биледжектирлер. 25. Эй Мухаммед! Айт ки: «Мен сизге ваде этильген азап якъынмы, ёкса Раббим онынь ичюн (узакъча) муддет тайин эткенми, буны бильмейим». 26. Гъайбны бильген Алладыр. О, Озь гъайбы хусусында биревни хабердар этмез. 27-28. Факъат Ози истеген пейгъамберине (Озининь гъайбыдан базы сырларны) айта биле. Эльбетте, О, пейгъамберлер эльчилик вазифелерини (озь умметлеринне) толу суретте сткизгенлерини бильмек ичюн (Озининь сырына шаат эткен эр бир пейгъамберининь) алдыдан да, артындан да козетиджи (мелек) ёллар. О, оларнынь бутюн якъанларынны къаврап алгъандыр ве эр шейнинь сайысыны тасан-киган этип къояр.

Муземмиль суреси

73

20 асттен ибарет бу суре Мекке девринде назиль олгъандыр. «Эй айюхаль-Муземмиль» — яни «Эй (кийимлерине) орьтюнип, бурюнип юрьген зат!» деп Мухаммед алейһи-с-селямгъа хытап этювнен башлангъан бу суредде эвеля пейгъамберимизге геджелерини намаз къылып, ибадет этип кечирмек ве буныньнен назиль оладжакъ яни эндириледжек «Агъыр сёз» — Калимулаһны инсаннетке сткизмек ичюн рухий азырлыкъ корьмек буюрыла.

Сонъра онъа Мекке мушриклерни тарафындан етеджек чешит азар-эзнетлерге чыдамакъ, сабыр этмек ве олардан юзь чсвирмек лязим олгъаны къайд этилип, о мушриклерден Алла-тааланынъ Ози иштикъам аладжакъгы бильдириле.

Суресининь сонъында Алла-тааланынъ муьминлерге адалгъан енгилик мерхаметлерни беян этилип, оларгъа итаат-ибадетте данний олмакъ буюрыла ве бу исе дюнья аятында япылгъан эр бир яхшы амельнинь эджир мухяфатыны ахретте Таъры-тааланынъ узурунда зиядесинен аладжакълары айтыла¹.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-4. Эй (кийимлерине) орьтюнип, бурюнген Мухаммед! Геджелерни чокъ юкъламай (ибадетнен) кечир! Факъат азгъана — геджесининь ярысында (юкълап раатлап) я да

истесснъ яры геджеден эвель я да бираз сонъра бир муддет къалкъып, дане-дане этип Къуръан окъу!

И з а а т. Бу аетлерде пейгъамбер алейхи-с-селямгъа гедже-нинъ ярысыны яхут учътен бирини юкъламайып ибадетнен кечир-мек эм де Къуръан-ы Керимни ашыкъмайып, манасы ве маиетине дикъкъат этип окъумакъ буюрылды.

Бу аетлернинъ назиль олувынынъ себеpleri акъкъында тюрюл риваетлер мевджуттир. Олардан биринде айтылгъанына коре, пейгъамбер алейхи-с-селям Курейш къафирлери топланып Ислам динине ве пейгъамбернинъ озине къаршы чеширт сой хурназлыкълар тизгенлеринден хабардар олып, кедерли алда урбаларына сарылып ятып, энди юкъугъа кетяйткъанда, Джебраиль мелек мезкур аетлерни кетирип, оларда пейгъамберимизге шимди юкъу вакъты дегиль де, геджелерни ибадетнен юкъусыз кечирип, бутюн алам-лернинъ Рабби тарафындан назиль этилеяйткъан иляхий Къулла-ма олгъан Къуръанны дане-дане этип окъуп, адамларгъа еткизюв вакъты экени къайд этиле.

5. Доғърусы, Биз санъа (ташымасы) агъыр бир сёз вахий этеджекмиз (эциреджекмиз). 6. Эльбетте, геджелери ибадет ичюн турмакъ пек агъыр юктир, лякин о заман окъумакъ энъ зияде эльверишлидир.

И з а а т. Гедже сукунетинде ибадет эткен киши Къуръанны да шашырмай окъур, дуаларны ачыкъ тильнен янълышыз окъур ве бу вакъытта башкъалары юкъуда — гъафлетте олгъаны ичюн онынъ япкъан ибадети — къылгъан намазы ялынъыз Алла ичюн олып.

7. Чюнки сиз ичюн куньдюз мешгъуль олунаджакъ чеширт ишлер бардыр! 8. Раббинъиниъ адыны (данма) анъ ве эр шейни быракъып, Онъа доғърул! 9. О машрикънинъ ве мағрибнинъ Раббидир. Онда башкъа танъры ёкъ. Шай экен, Оны вскиль тут! 10. Путперестлернинъ айткъан-ларына сабыр эт ве ялашларыны усулнен терк эт! 11. Барлыкъ саибни олып да, сени яланджы эткенлерни Манъа къалдыр, оларгъа аз бир муддет бер. 12-13. Шубһесиз, къатымызда олар ичюн агъыр бугъавлар, ве джесен-нем, тамакъларына тыкъылып къаладжакъ «ашайт» ве джан якъыджы азап бардыр. 14. Къыямет къоцкъан куни ер юзи ве дағълар сарсылыр. Дағълар йымшакъ къум обаларына чеврилир! 15. (Эй Меккелнлер!), Фыравунгъа бир пейгъамбер йибергенмиз киби, сизге де (эгер бу дюньядан куфрликнен кетсенъиз, Къыямет куни) сизинъ акъкъынъызда шаатлыкъ этеджек бир пейгъамбер йибер-дик. 16. Амма Фыравун (Муса) пейгъамберге итаатсыз-лыкъ эткени ичюн Биз оны къатты суретте тутып джезала-дыкъ. 17. Эгер инкяр этсенъиз, (озь дешетинен) балаларны (нъ сачларыны чалартып) къартайткъан Куньден насыл къорчаланырсынъыз?! 18. О Куннинъ дешетинден кок биле

парчаланыр. Алланышъ вадеси срине келеджектир. 19. Догърусы, бу (астлер) бир эслетмедир. Истеген кимсе (бу насиаттан ибрет алып) Раббинь догъру бир ёл тутар. 20. Эй Мухаммед Шубхесиз, Раббинь сенинъ ве сенинънен берабер булунгъанларнынъ гедже вакътынынъ учъте эки кысымындан бираз аз, яхут ярысы я да учътен бири къадар вакъты ичинде (ибадет этип) тургъанышъызынъ билир. О, (мевсимлер денъишовинен геджелер де узун я кыска олып тургъаны себебинден) сизинъ бу вакъытларны такъдир этмейджегинъизни бильгени ичюн енгиллик берди — артыкъ Къуръандан муессер олгъан (элинъизден кельген) мыкъдарда окъунъыз. Алла сизинъ аранъызда (геджелери юкъусыз олмагъа) къувети етмеген хасталар, Алланынъ джумертлигинден рызкъ арап ер юзинде долашкъанлар ве Алла ёлында дженклешеджек олгъанлар бар экенини, шубхесиз, билир. Къуръандан (озинъизни кыйнамай) элинъизден кельгени къадар окъунъыз, намаз кылышъыз, зекят беринъиз ве Аллагъа гузель одюнч (оларакъ фукъарелерге хайыр-садакъа) беринъиз. Озинъиз ичюн якъан бу эйилигинъизни (Къыямет кунни) даа эйи ве даа буюк эджир-мукафат оларакъ Алланынъ къатында тапарсыз. Алладан багъышлав тилешъиз! Алла, эльбетте, багъышлайдыкы ве мерамет этиджидир.

Мудессир суреси

74

Меккеде назиль олгъан бу суре 56 аеттир. Бу суредде де тыпкы эвельки суредде олгъаны киби, сёз эсасен пейгъамбер алейһи-с-селям шахсисти хусусында кетип, биринджи аетлеринде пейгъамберимизге давет юкини озъ устыне алмасы эмир этиле ве бу ёлда къафирлер тарафындан онъа япыладжакъ азар-эзнетлерге Алла ичюн чыдап, сабыр этмек буюрыла. Сонъра къафирлерге ваде этильген джееншем ве онынъ бекчи-хадимлерининъ сайысы акъкъында сёз юрьестилип, бу сайы факъат имтиан ичюн айтылгъаны беян этиле.

Бу суредде джеенетчилерининъ джееншемчилернен суаль-джеваплары да ер алгъандыр.

Суре Мекке мушриклерининъ накъ ёлында юрьмегенлеринден кедерленген пейгъамбер алейһи-с-селямгъа эр иш Ал-

ла-таалының истек-ирадессинен олгъанышы бильдирип, тесселли берювнен бите.

«Мудессир» — яши «Орьтюге бурюнген» манасыны ташыгъан келименен башлангъаны ичюн суре шу адны алгъандыр¹.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Эй орьтюге бурюнген Муһаммед! Тур да (инсанларшы ахрет азабындан) тенбиеле!

Из а т. Сахабалардан Джабир ибн Абулла (Алла ондан разы олсын) икяе эткенине коре, пейгъамбер алейһи-с-селям юкъарыдаки аетлериниң назиль олгъаны акъкъында шойле деген: «Мен бир кунъ ёлдан кетейткъанда коктен бир сес эшиттим. Башымны котерип къарасам, алдыма кельген мелек кокнен ерниң арасында ерлешкен бир курсиде отурмакъта. Бу алны корип къоркъкъанымдан ерге йыкълдым ве къалтырап-типреген алда эвге етип кельдим. Ве «Мени устимни орытип, сарып къойыңыз, устимни орытип, сарып къойыңыз!» дедим. Янъы ёргъангъа буркюнип яткъан эдим, маъна: «Эй орьтюге бурюнген зат...» деп башлангъан аетлер назиль олды.»

3. Ялышъыз Раббинъни улула! 4. Урбаларыныны темиз тут! 5. Аман шейлерни терк эт! 6. Япаджакъ эйилигиныны чокъ шей дама этип япма!

7. Раббинъ ичюн (къяфирлер тарафындан япылгъан азар-эзнетлерге) сабыр эт! 8-10. Сур чалынгъан вакъыт — иште о Кунъ инкъарджылар ичюн къолай олмайджакъ зорлы бир Кушдыр!

Из а т. Бу аетлерде Алла-таала Озь пейгъамберини устиндеки пейгъамберлик вазифесини сабырнен эда этмеге чагъырып онъа якъында дин ёлына сед чеккен кимселер ичюн къыйын бир Кунъ

Къыймет куни келеджеги акъкъында хабер бер.

Ашха -ыдаки аетлерде исе шу къяфирлерден бири олгъан Валид ибн-уль-Муъийранынъ Къурангъа ве пейгъамбер алейһи-с-селямгъа къаршы яткъан ийлекярлыкълары ве онынъ тападжакъ акъибети акъкъында сёз кете.

11. Эй Муһаммед! Меним тек оларакъ яраттыгъым кимсени Маъна быракъ! 12-14. Мен онъа бол-бол мал ве (даима) янында булунгъан огуллар бердим, (аятныш бутюн) ниметлерини къолай-енгиль этип къойдым. 15. Сонъра о сарашлыкъ этип, даа да арттырмамны истеп дам эте. 16. Ёкъ (онынъ дамасы нафиледир)! Чюнки о Бизим аетлеримизге къаршы сонъ дереджеде инаттыр. 17. Якъында Мен оны сарп бир ёкъушкъа (яни отип кечильмез бир седге) огъратаджагъым. 18. Чюнки о (Къураныш эшиткен сонъ, бу ийлаһий Китапкъа насыл ялан уйдыраджагъы акъкъында) ойланды, ольчеп-бичти. 19. Ёкъ олгъыр, насыл хиянетлик ольчеп-бичти-э?! 20. Бир даа ёкъ олгъыр, насыл

хиястлик ольчеп-бичти-э?! 21. Сонъра о (ойлангъанына) бакъты. 22. Сонъра (Къуръандан ич бир пукъсан танмагъан сонъ башыны) къашыды, къашларыны чатты. 23. Сонъра о (накътан) юзь чевирип, буюклик косътерди. 24-25. Сонъ: «Бу (Къуръан) эвельдеи огретилип кельген бир тылсымдыр. Бу Къуръан ялышъыз адий бир инсан сѣзидир», деди. 26. Якъында Мен оны якъыджы бир атешке ташлайджакъым. 27. Эй Мухаммед! Якъыджы бир атешини не олгъаныны сен къайдан билирсинъ? 28. О (ич бир къафири) къалдырмаз, азаптан да вазгечмез. 29. Инсаннышъ терисини къавурыр. 30. Овышъ устинде он докъуз бекчи бардыр. 31. Джеһеннимини бекчилерини ялышъыз мелеклерден якъаашыздыр. Биз факъат къафир олгъан кимселерни сынамакъ ичюн о (мелеклернини) сайысыны (он докъуз) эттик. Китап берильген кимселер-схудий ве насранийлер (Къуръанышъына бакъ Китап экинни) кесен-кес бильмелерини, инангъанларышъы иссе иманлары даа зияде къавий олмасыны темин эттик. Китап берильген кимселер де, муъминлер де (джеһенним бекчилеринини сайысы хусусында) ич шубһеде булунамасылар. Къальплеринде хасталыкъ олгъашлар ве ишкарджылар: «Амма бу мисальнен (ичи бекчи мелеклернини сайысыны он докъуз эти) не макъсат кутти?» десилер. Иште Алла бойле этип истегенини саптырыр, истегенини догъру ёлгъа ириштирир. Раббинини ордуларыны (ичи мелеклеринини сайысыны ве сыфатыны) Озинден башкъасы бильмез. Бу (ичи бу аетлерде тарифленген джеһенним ялышъыз инсандар) наснат-огют алмалары ичюн бир эслетмедир. 32-37. Лякин огют алмазлар. Айгъа, дешип кельген геджеге, агъармакъта олгъан сабагъа ант олсын ки, ичинъизден огге кечмек я да кери къалмакъ истеген кимсеге, инсан огълуны тенбиелейиджи олгъан джеһенним буюк бир адиседир! 38. Эр бир джап (дюньяда) якъан амелине коре (джеһеннимге) якъаланаджакътыр. 39-42. Ялышъыз амель дефтери сагъдан берильгенлер бойле дегильдир, олар дженнетлидирлер. Гунаһлылардан: «Сизни бу якъыджы атешке сюрген недир?» деп сорарлар. 43. Олар дерлер ки: «Намаз къылгъанлардан дегиль эдик», 44. «Факъыр-фукъарени тойдыргъанлардан да дегиль эдик», 45. Ямангъа баткъашларнен бирге биз де батар эдик.» 46-47. «Та бизлерге керчектен олюм кельгисидже, джеза-Къыямет куниши ялан дер эдик.» 48. Артыкъ оларгъа шефаатчыларыны шефааты ярдым бермез.

Изаат. Яни Къыямет куни дюньяда къафир олып кечкен кимселер озлери ичюн ич бир акълайыджы тапалмазлар ве эгер, дейик, Ер юзюнде бутюн адамлар оларны акълагъан такъдирде

биле, бу акълав оларгъа файда бермез! Юкъарыдаки аетлерде къафирлернинъ тападжакъ акъибетлери баян этиле. Ашагъыдаки аетлерде исе оларнынъ Пакътан юзь чевиргенлери акъкъында ибретли бир мисаль кетириле.

49-51. Ойле экен, не ичюн олар арсланнан урькип къачкъан ябаши эшекке ошап бу огюттен (Къуръандан) юзь чевирмектелер?! 52. Ёкъ (олар ич бир вакъыт Къуръан аетлерине къулакъ асмазлар), оларнынъ эр бири озише ачыкъ саифелер берильмесини истер!

Изаят. Мекке мушриклери Мухаммед алейхи-с-селямгъа: «Сен бизим эр биримизге коктен айрыджа саифелер кетирмегендже ве о саифелерде эр биримизге Алла тарафындан санъа итаат этмек буюрылгъаныны окъуп корьмегендже санъа инанмайджакъмыз,» дегенде, мына бу ает назиль ола.

53. Ёкъ (оларнынъ ишанмагъанларынынъ себеби асла оларгъа ачыкъ саифелер берильмегенинде дегиль), олар ахрет(ке ишанмайлар ве онда оладжакъ азаплардан) къоркъмайлар (ве шу себептен Къуръандан юзь чевирелер). 54. Шубһесиз, бу Къуръан бир огюттир. 55. Истеген кимсе ондан огют-ибрет алыр. 56. Алла истемесе, олар огют алмазлар. О, озинден къоркъулмагъа лайыкътыр ве багъышлайдыкы олмагъа да лайыкътыр!

Къыямет суреси

75

Бу суре де Мекке сурелеринден олып, къыркъ аеттен ибареттир. Суренинъ адындан малюм олгъаны киби, онда сёз Къыямет куни ве гъайрыдан тирилюв хусусында кете. Биринджи аетлерде Алла-таала эр бир инсаннынъ кемиклерини топлап джыймагъа, оны башыннан пармакъларынадже гъайрыдан шекиллендирмесе къадир экени къайд этильген сонъ, иште шу Къыямет куниниш аляметлери тильге алына ве о Кунь кельгенде ич бир инсан Тагъры-тааланынъ адалетли джезасындан къачмагъа ср тапалмайджакъы акъкъында хабер бериле.

Бунынъ киби де, бу суредде пейгъамбер алейхи-с-селямгъа назиль олунаткъан вахийни насыл къабул этип алмакъ кереклиги хусусында бильдириув берген аетлер мевджуттир.

Суре девамында дюнья зевкына алдашып, ахретни унутаткъан кимселерге огют берилип, о Куньде инсанлар эки тайфагъа Раббилерининъ разылыгъыны къазангъан бахытлыларгъа ве юзьлерни къара оладжакъ бахытсызларгъа болюнджеклери акъ-

кында тснбиеленелер эм де эджель стип, олюм саати кельген вакъытта джаң теслим этсаяткъан кишиге раст келеджек дешсетлер беян этиле!

Суре гъайрыдан тирилюв керчек экени акъкъында бир ибрет-ли делиль кетиювисси схионлене.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Мен Къыямет кунине емни этерим ве пешман эткен нефиске емни этерим (ки, инсанлар ольген сонъ тириль-тиледжеклердир).

Изаат. Бу аеттеки «пешман эткен нефис» саиби Танъ-ры-таалагъа ибадет этювде первасызлыкъ япса, пешман эткен нефистир. Умумен, Къуръанда нефис келимеси учъ чешиш сыфат-та къулланыла: 1 — «Нафси аммара» (Яманлыкъкъа — гунаһкъа уйтеклеген нефис (Юсуф суреси, 53-джи ает); 2 — Пешман этиджи нефис; 3 — сакин нефис (Феджир суреси, 27-нджи ает).

3. Инсан Бизни онынъ (чорип, топракъкъа чевирильген) ксмиклерини топлаялмамыз деп ойлаямы?! 4. Ёкъ, Биз оны пармакъ уджларына баргъандже бутюн инджелик-лерниен янъыдан топламагъа къадирмиз!

Изаат. Алла-таала къыямет кунинде эр бир инсаннынъ пармакъларынадже тиклеп — асыл алына кетиюви акъкъындаки хаберден эки шейни аныламакъ мумкюн: биринджииден, бойле кучюк-назик пармакъларны тиклемеге къадир олгъан зат баикъа ксмик-синъирлерни де тиклеп оладжагъы шубһесиздир. Экинджииден, Къыямет олгъанда эр бир къул дюнья аятында япкъан бутюн яхши-яман амеллерине джевап берир экен, онынъ пармакъ-лары бутюн олмасы айрыджа мумдир. Чюнки дюньядаки ич бир пармакъ изи экинджи бир кишининъ пармакъ изине бенъземей. Бу акъикъатны илим-фен огренип, исбатлагъанындан нидже асыр эвель Къуръан-ы Керим бир агъыз сёзнен айткъанынынъ ози эр бир инсанны пармагъынадже яраткъан да, бу азиз Китапны йиберген де ялынъыз Алла экенине ачыкъ бир делаялеттир! Бунынъ киби де, япылгъан бутюн яхшылыкъ да, яманлыкъ да адалет теразсинде чекилип, озиницъ муяфаты яки джезасыны алдджакъ Куньде эр бир пармакъ озъ саибининъ дюнья аятында яптыкъларына джаплы шаат оладжагъы шубһесиздир.

5-6. Амма инсан огълу (келеджек аятта да) суч ишлемек истер ве: «Къыямет кунни не вакъыт шу асла?» деп сорар.

Изаат. Нмансыз кимселер яман амеллер япудан къайтары-лсалар, олар озълери алышып къалгъан адетлеринден айрылмакъ истемеден: «Къыяметкедже даа нек узакъ, къартайгъанда япкъан гунаһларымызга тевбе этермиз», дейлер. Ашагъыдаки аетлерде иште ойле кимселернинъ Къыямет-куниндеки эхвалы тасвирлене.

7-10. (Корьген дешсетлеринден) козь къамашып, Ай тутулып, Кунеш ве Ай бирлештирильген вакъытта — мы-на шу Куньде инсан: «(Бу феликеттен) къайда къачып къуртулмакъ мумкюн?» дер. 11. Ёкъ, ёкъ (Алланынъ азабы-

идан къачыш къуртулмакъ ичюн) бир сыгынакъ ёктыр!
12. Эй инсан! О Куни сен ялышъыз Раббинънинъ узурьна барып турасынъ! 13. О Кунъде инсангъа (дюньяда) япкъан (бутюн) шейлерининъ (яни яхшы-яман амеллерининъ) хабери быльдирилир. 14-15. (О Кунъде) инсан не къадар узюр-багышлав сораса да, (онынъ бутюн азалары) озине къаршы шаатлыкъ этеджектирлер.

И з а а т. Яни инсан дюнья аяты вакъытында эр насыл акими озъ тилинен алдап кечмеси мумкюн, амма Къыямет куни — ялышъыз Алла-таала аким олгъан вакъытта онынъ тиль усталыгъы файда бермез. Чюнки о Кунъде инсан озине акълав ичюн насыл бир себеплер-маначыкълар тапмасын, Танъры-Таала тарафындан онынъ бедениндеки бутюн азаларына тиль берилип, олар озъ сиппелерининъ япкъан гунахларына шаатлыкъ этеджеклер. Мезкур аетлерде Къыямет куни ве инсаннынъ о Кунъдеки эхвалы тасвирленир экен, энди сёз Къуръангъа ве онынъ аетлерини Джебраиль мелектен къабул этип алув тарикъасына кече. Пейгамбер алейхи-с-селям озине вахий этилеяткъан асирде бир де бир келиме эсинден чыкъып къалмасы ичюн дудакъларыны къыбырдатып, текрарлап турар эди. Бу аетте онъа бойле этмекнинъ аджетиси ёкъ экени айтыла.

16. Эй Мухаммед! Джебраиль сангъа Къуръан окъур экен, унутмамакъ ичюн ашыкъып, онынънен берабер сёйлеме, ялышъыз дингъле! 17. Догърусы, шу вахий олунгъанны къальбинъе ерлештирмек ве оны сангъа окъутырмакъ Бизге тюшер. 18. Биз оны (эр бир вахийни Джебраиль мелек вастасынен) окъугъан заман онынъ окъугъаныны дингъле! 19. Сонгъра оны (Къуръанынъ) сангъа анылатмакъ Бизге тюшер.

И з а а т. Яни Алла-Таала Озь къалеминдеки ойланып манасына етмек къыйын олгъан айры аетлерни пейгамбер алейхи-с-селямгъа анылатув кефалетини де Озь устине алып, пейгамберимизни хурсанд этмекте. Мына шу аетлер кельгенде, ресулулла вахий назиль олаяткъан асирде башыны тобен алып отургъан ве ялышъыз вахий кетирген Джебраиль алейхи-с-селям кеткен сонъ назиль олунгъан аетлерни окъугъандыр.

Ашагъыдаки аетлерде сёз кене Къыямет кунини ялан деген кимселерге ве о Кунинъ эхвалыны тасвирлевге кече.

20. Ёкъ, ёкъ, эй инсанлар, сиз къолай эльде этильген дюнья ниметлерини северсингъыз. 21. Ахрет (Куни)ни исе терк этесиз (яни ахрет ичюн амель этмейсиз)! 22-23. О Кунъде (муъминлерининъ) юзьлери Раббилеринше бакъып парылдайджакълар. 24-25. Ве о Кунъде къафирлерининъ юзьлери бурюшип, озылерине эльбетте, бель кемигини сындырыджы беля тюшеджегини ойларлар. 26-27. Дикъкъат этингъиз, джан богъазгъа келип тыкългъан заман: «Чаре тапкъан ёкъмыдъыр?» дешилир. 28-30. Артыкъ (дюньядан) айрылув

вакъты кельгенини анълагъан ве аякъларынъ бир-бирине къошулып къалгъан вакъытта — иште шу Куньде ялынъыз Раббинъизнинъ узурьна барыладжакътыр!

И з а а т. Дюнъяда яшав саати битип, эджели еткен эр бир киши тапкъан бала-чагъасыны да, мал-мулькини де, шан ве шуретини де терк этип, ялынъыз Алла-тааланынъ узурьна айдалувы бар экен, демек, о Яраткъангъа ярыкъ юзьнен бармакъ ичюн дюнъядаки эр бир кунини иман-итикъаднен, яхшы амеллернен кечирмеси лязимдир. Амма первасыз инсан исе...

31. О, не Къуръанны ве пейгъамберни тасдыкълады, не де намаз къылды! 32. Амма (Къуръаны) ялан деди ве (имандан) юзь чевирди! 33. Соъра (шу къылмышларындан утанмакъ ерине) кибирлик этип, озъ аилесине кетти. 34. Санъа языкълар олсын, языкълар! 35. Санъа текрар языкълар олсын, языкълар! 36. Инсан асылында озини (бу дюнъяда дин-имангъа давет этильмейип, ахретте исе тирильттирилип эсап-китап япылмайып) кенди башына бош къалдырыладжакъ деп ойлаймы?! 37. Асыл о асылында акъытылгъан бир мений тамчысы дегиль эдимиз?! 38. Соъра къан уюшмасы олды. Соъ Алла оны яратып шекиль берди. 39. Соъ ондан эркек ве къадын чифтини яратты. 40. Иште буларны япкъан Алла олюлерни тирильтмеге къадир дегильми?! Эльбетте къадирдир!

Инсан суреси

76

31 аеттен ибарет бу суре Мединесде назиль олуиъгандыр. «Инсан» деп алландырылгъан бу суренинъ башында Алла-таала инсан затыны насыл этип ёкътан бар эткени акъкъында аетлер айтылып, дюнъядан къафирликнен отъкен кимселерини ахрет Кунинде тападжакъ акъибетлери ве о Куньде иман саиплерининъ иришеджек эбедий сеадети хусусында тафсилатлы суретте хабер бериле.

Соъра Мухаммед алейхи-с-селямгъа хытап этилип, онъа Къуръан-ы Керимни назиль эткен Раббининъ укминне чыдап, сабыр этип, озъ узериндеки пейгъамберлик вазифессини эда этюв ве дин душманларына итаат этмек юв эм де саба-акъшам Яраткъанны хатырлавиен ибадет иле мешгъуль олмакъ эмир этиле.

Суре Къуръаннынъ аетлери факъат бир эслетме-огют экенини ие истеген кишилер бу иляхий эслетмеден огют алып, Ташъры-таала тарафкъа ёл тапмакъ керек олгъаныны къайд этювнен екюилсе.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Инсан огълу бар этилип тильге алынгъан бир шей олгъангъа къадар белли бир девир кечмедими?!
Из аят. Бу аетни муфессирлер эки тюрлю тафсир эткенлер.

Биринджи тафсир: Алла-таала Ер юзиндеки бутюн мевджудатны ве ондаки аят кечирюв ичюн къолайлыкны, эльвершили икълимни Инсан ичюн яраткъандыр. Лякин Танъры мына шу алемни яраткъанындан та Адем алейһи-с-селямны яратып, онъа джан бергенге къадар отъкен узун бир муддетте инсан адлы, Яраткъаннынъ Ер юзинде халифеси олыджы джанзатнынъ дюньягъа келюви ич айтылмагъан, тильге алынмагъан эди. Экинджи тафсир: адамзат ана къарнынъда пейда олгъанындан башлап та инсан шеклине кирип, онъа джан берильгендже отъкен муддетте о эвель нутфе, сонъ къан уюшмасы, сонъра бир парча эт деп айтыла, амма онъа даа инсан денильмей. Эльбетте, эр бир инсан та анадан догъгъандже мына шу шейлерни озъ башыннан кечиргендир.

2. Акъкъатен, Биз инсанны сынавджы олгъан алымызда (аталыкъ ве аналыкъ сувларындан) аралаш олгъан бир нутфеден яраттыкъ. Оны (Бизим аетлеримизни динълемеси ве алемде Бизим бар олгъанымызгъа деялет олыш тургъан аляметлерни коръмеси ичюн) эшитиджи, кориджи эткенмиздир. 3. Шубһесиз, Биз онъа ёл косьтердик; буъа кимиси шукюр этер, кими исе козь юмар, шукюрсиз олыр. 4. Догърусы, инкярджылар ичюн зынджырлар, демир алкъалар ве чылгъын алевли джеһеннем азырладыкъ. 5. Шубһесиз, (Аллагъа итаат эткеп) яхшылар кафур къарышкъан тастан ичерлер. 6. Бу анджакъ Алланынъ муъмин къуллары ташыра-ташыра ичеджек бир чешмедир. 7. Олар, берген сёзлерини ерише кетирирлер ве феналыгъы яман олгъан Кушьден къоркъарлар. 8. Олар ашамагъа севселер де, (озълеринден кыгъын) факъырларны, стимлерни ве эсирлерни ашатырлар. 9-10. Олар: «Биз сизни ялынъыз Алланынъ разылыгъы ичюн ашатамыз ве сизден ич бир къаршылыкъ ве тешекюр беклемеймиз. Бизлер, догърусы, Раббимиз тарафындан соргъу япыладжакъ деһшетли Кушьден къоркъармыз,» дерлер. 11. Алла да оларны бу себептен о Кушнинъ феналыгъындан къорур, оларнынъ юзьлерини парлакълыкъ ве иешё берир. 12. Сабырларынынъ къаршылыгъы дженнетир ве о ердеки (кийиледжек) ипек (урбалар) дыр. 13. Олар о ерде тахталаргъа ясланырлар; ве о ерде якъыджы сыджакъ ве тонъдырыджы сувукъ коръмеслер. 14. Джеһнет кольгелери оларгъа якъын ве тереклерининъ устинде мейвалар саркъыш, къопарылмасы

кьолай олып турарлар. 15-16. Оларгъа кумюш савутларнен (ашлар) ве буллюр къаделер долаштырылып. Буллюрлери кумюш киби парлакътыр, оларны (эр кимнинъ ихтияджына коре) ольчеп-бельгилеп кьойгъандырлар. 17-18. О ерде зенджсфиль (инбир) къарышыкъ бир тастан ичирилирлер ки, о чешмеге «Сельсебиль» [татлы сув] денилир. 19. Оларнышъ яшларында эбедий яш (къартырмагъан) геничлер долашыр ки, оларны корьгенде гуя сачылмыш бир инджи санарсынъ. 20. О ериниъ анги тарафына бакъсацъ, иметлер ве буюк салтанат корерсинъ. 21. Оларнынъ устылеринде ешилъ ипектен ве атластан урбалар олып, олар кумюш билезликлернен безенгендирлер. Ве Раббилери оларгъа тер-темиз ичимликлер ичирир. 22. «Иште бу сизинъ (дюнья аятында) якъанларышъызынынъ къаршылыгъыдыр, сизинъ тырышувларышъыз къабул-макъбулдыр,» денилир. 23. Эй Мухаммед! Къуръанынъ сацъа эндирген, Шубхесиз, Бизмиз. 24. Раббинининъ укминс къадар сабыр эт: Олардан (къафирлерден) гунаһ шылеген ве инкъарджы олгъанларнынъ ич бирине итаат этме! 25. Раббининъ адыны саба-акъшам анъ! 26. Геджелери де анъ. Гедже де, танъда да Оны узун-узун тесбиъ эт! 27. Догърусы, инсанлар кьолайлыкънен эльде этильген дюнья ниметлериини северлер де, агъырлыгъы чекильмез олгъан Кунни (Къыяметни) терк этерлер. 28. Оларшы яраткъан ве (бутюн) азаларшы пекиштирген Бизмиз ки, истесек оларны (эляк этип, ерлерине) озьлерине ошагъанларнен денъиштире билемиз. 29. Эльбетте, бу (сурре) бир тенбие-огюттир. Ким де истесе (бу огютлери къабул этип) Раббисииниъ ёлыны тутар. 30. (Эй инсанлар), Алла истемсгендже, сиз истеп оламазсынъыз. Догърусы, Алла билиджидир, акимдир. 31. Истегенине о рабмет этер — джешетке кирсетир. Залымларгъа исе — иште оларгъа джан якъыджы азап азырлагъандыр.

Девамы келеджек санда.

Къошма аңлатувлар

71-джи суре

1. Суре II Мекке девриниң башында, яни анда Мухаммед вс мусульманлар ичюн шараит кертгилешип башлагъан вакъытта окъулгъандыр.

2. «Эльбисселернен орьтюдилер» — бир сыра шаркъ халкъларындаки этнографик бир элементтир: эшитмек, динълемек истемеген киши этегини котерип башыны, юзини къапата. Кок гудюрдисиден ве ягъындан къоркъгъан да да айны бойле арскет япыла.

72-джи суре

1. Бу сурсиңиң вакъты там догъру бельгилесе — 619-джи йылның шоль айы. Сурсиңиң эсасында Мухаммедниң Таиф шесринен багълы олгъан тюшмевджуттир. Таифлилер Мухаммедниң ваазларыны къабул этмейлер ве оның шесрини ташкъа туталар. Бундан кейфи бозулгъан пейгъамбер шесриниң дживарында яшагъан достының багъчасына кире ве анда юкълап къала. Тюшмиде озының вааз окъугъаныны ве джишлер коктен эшип, оның эр бир сёзини дикъкъатнен динълегенлерини коре. Ваазы биткен сонъ джишлериниң эксериси ислям динини къабул этелер. Бу тюш Мухаммед пейгъамберши догъру ёлда олгъанына даа зияде къандыра.

73-джи суре

1. Бу энъ ильки сурелерден олып, мында Мухаммед бир кереден пейгъамберлик вазифесини устине алмагъа джуръат эталмагъаны акъкъында ривает кетириле. Биринджи аетлериниң тесир кучюнден тааджипленген, шашмалагъан Мухаммед янгъыз озини эв ичине къапалып, ёргъанына сарылып-бурюнип ята (сурсиңиң ады да бундан келип чыкъа). Алла Мухаммедни ерден къалкъып, ваазыны башламагъа чагъыра.

74-джи суре

1. Аңлатылгъанына коре бу невбет эсабынен дёртинджи суре олмалы. Амма ислямшнасларының эсабынен о 96-джи суреден сонъ экинджи суре сайыла.

75-джи суре

1. Суре I Мекке девриниң сонъки йылларында окъулгъандыр. Амма аңлатылгъанына коре, ондан да эвельки сурелерге ант этиле.

76-джи суре

1. Невбет эсабынен II Мекке девриниң башында окъулгъандыр. Аңлатылгъанына коре исс Медине деврини ант этиле.

Бекир Сыдкъы Чобан-заде

КИМСЕ БИЛЬМИЙ

Бала окый, «Амиш!» дий джурт бахтына,
Бек къатмагъан мийчиги джав ахтына...
Кимсе бильмий Токъаймы, Джынгъызмы экен...

«Акъ!» дий Кърым баллары кокке къараб,
«Джурт!» дий халкъым гъурбетде, джолыш сораб,
Кимсе бильмий, джурт къайда, акъ не экен.

Кече-куньдюз ялвара дервиш факъыр,
Корюнсин деп азгъана джумерт Хызыр...
Кимсе бильмий, ким экен, къайда экен...

Эр кес яшай, завкъ эте джашаймыз деб,
Эпси бильмий макътана, шулаймыз деб,
Джашавы бир тюшми экен, бир ишими экен...

Татарлыкъ ичюн олемиз моюн букиб,
Кимсе сормай азгъана козьджаш тѣкиб.
Бу джашчыкълар джигитми, къойчукъмы экен.

Лозан. 17.5.1920

КЕЧМИШТЕКИ СУЧЛАРЫМЫЗ

Бири ачкъан китабышы «Лянет!» дий...
Элягуге, Бату хангъа, Темирге,
Бири язгъан тарихышы «Барбар!» дий...
Бир вакъытлар бойнун буккен эмирге...

«Татар халкъы, Татар ханы!» фысылдай,
Кяфир, мумин бутюн дюнья тиллери,

¹ Бекир Чобан-заденинъ бу шиирлери «Къырым» учъ айлыкъ фикир
не культур дергисининъ экинджи ве учонджи савындан алынды.

«Татар халкы джуртумызны джакъты шай,
Менгуликке атеш болсун эр джери...

Факъыр татар атган тюшкен шашыргъан,
Бетин оръте, сесин кыса, кизлене...
«Джынгъыз, Темир, Батуны мен! бильмиймен,
Мен оларны ич корьмедим...» сеслене...

Душманлары: «Сенсинъ! дийлер кыйнайлар,
Мыша ресминъ тарихлерде корюне.
Сенсинъ Джынгъыз аркъасыдан джувургъан,
Бетинъ сары, паптик мурнунъ кичкене!»

«Мен тугульмен!» дий факъыр ай зорлана,
«Джынгъыз, Бату джышымда ич болмады!
Бабам, анам бир Шерифе, бир Сеид,
Якышларым я бир молла, я къады...»

Тапшланъыз о факъыр халкъны сучу джокъ,
Сучу болса, джашавында одийджек,
Мешмен Джынгъыз, Темирханнынъ торуну,
Мешмен онынъ джелун даим кути джек.

Юклемемен бар сучларыш оларнынъ,
Бизлер джакътыкъ Багъдадыны, Басраны,
Бизлер джыкътыкъ сарайларыш «Рома»нынъ,
Бизлер сойдыкъ Акъсугени, къараны...

Кель, бир сор! Берийим эр эсабыш,
Далмачаннынъ, Маджарлыкънынъ, Къазакънынъ,
Кель, бир сор! Барбарлыкънынъ эсабыш!..

Къылычым джокъ, атларым джокъ, джаявман...
Джурегимде джангъан атеш дурулды.
Мойшум бахтнынъ къолларында бурулды,
Бугунъ олюм ёлларында бир савман!

Эй, Авропа, эй, улсма билингъиз!
Китепларыш даим айтса ялан шай,
Дани къурсанъ козьяшындан кок сарай...
Силькинирмен, болурман тез бир Джынгъыз!..

Китабларыш Диджлелерге атарман!
Сарайларыш ернен эксан эткен сонъ,
Баланъ, чагъанъ откъа къурбан кеткен сонъ,
Кене кетер мезарсыз шай джатарман!

Эзилийим, юкленейим сучларыш!
Буюк ханпышъ, буюк халкънышъ мирасын
Юкленийим бабаларын гунасын,
Шай джурыйим шу дюньянынъ уджларын!..¹

Будапешт 13.2.1920

МУСЛЮМАН БАЛАСЫ, МУСЛЮМАН БАЛАСЫ²

Бутюн Шаркъ сархош дернекте, тойда,
Чубугъын савура, афьонын джута...
Кечелер сырлы, гунахлы, эшсиз,
Узакъта джылай бир бала эшсиз.
Муслюман баласы, муслюман баласы...

Кечмиши ялан, бугуни булут...
Келеджек: шансыз бир тахта табут...
Бутюн Шаркъ ките мезаргъа джанлы,
Бир бала тува, ачувы къашлы,
Муслюман баласы, муслюман баласы...

Бинъ уйининъ эр кунъ таваны чёке,
Эр кече олом мезаргъа тёке,
Бинъ юклю хатыш баласын бува,
Бир бала кене гизлидже тува...
Муслюман баласы, муслюман баласы...

Мевталар чюрий, къанлары къуруй,
Эреннинъ тюрбеси, башташы ирий.
Кене де биревни джетише шаркъдан...
Кене де биревни тонъюльмий акътан...
Бир чобан баласы, муслюман баласы...

Будапешт.

¹ Бу шиир Бекир Сыджы Чобан-заденинъ «Къавал сеслери» адлы эльязмасы дефтерининъ 317-нджи саифесинден алынды. (Исмаил Отар).

² Бу шиир Бекир Сыджы Чобан-заденинъ «Къавал сеслери» адлы эльязмасы дефтерининъ 327-нджи саифесинден алынгъан. (Исмаил Отар).

ЕЛЬ

Эскеи ельден оюн төшей
Тереклериниң
япраклары.
Ельден сызлай, ельден
ушой
Яш кызыларчынь
пармаклары.
Ель сызгыра гедже-
куньдюз
Телефоннынъ теллеринде.
Дере-тепе онъа тюм-тюз,
Кеманеси бар элинде.

О эр шейни ялап кете
Ве сувута нефесинен.
Базы вакъыт гъамлы эте
Инсанны о озъ сссинен.
х х х
Эр эшекни эшек эткен
Дегиль онышъ ком-кок
тюкю,
Эр эшекни эшек эткен
Инатлыгъы, агъыр юкю.

БИР КЪАДЫННЫНЪ
ЗАРЫ

Тал терекнинъ
пытаклары
Озь юкюнден
букюльген.
Бармы экен ич бир къары
Меним киби окюнген?
Мен ишкирим, мен
чеберим,
Эр бир ишни беджерем.
Лякин меним анъсыз эрим
Яш кызыларчыон бир
керем.
Акышам олса, эвге
кельмей,
Озь ятагъы даим бош.
Арам демей, элял демей,
Ят кьойцуида гонълю
хош.
Эви йыкыкъ, сабийлери,
Ач, ялангъач, хор,
факъыр.

Эв-баркъышышъ эр бир ери
Акъсылыкътаң там-
такыр.
Бильген шейи ракъы,
шарап,
Къанджыкъларнынъ
къуджагъы.
Бир кунъ олур алы харап,
Битер олгъан сыджагъы.
Янълыш ёлдан къайтса
кери
Барышырмыз кене биз.
Сакълап баба дегериини
Чектирмемиз онъа тиз.
Тал терекнинъ пытаклары
Озь юкюнден букюльген.
Бармы экен ич бир къары
Меним киби окюнген?

х х х

Бу дюнья адамчюн гъам, къайгы базары,
Айрылыкъ, асретлик, олюмнен толгъан.
Шенъликке, севинчке ёкъ гонъюль азбары,
О чокътаи бозулып виране олгъан.

х х х

Назлы къыз джан фида къашышъа, козюнъе.
Джан фида шу сенинъ бал-шербет сёзюнъе.
Къашышъа бал-шербет, сёзюнъе къурбаным,
Козюнъе, сёзюнъе, къурбаным озюнъе.

Окъуйыджыларнынъ истегине бинаен

ИЛҲИЛЕР

Журналымызнынъ кечкен сене 2-джи санында халкъ пириетининъ аджайип бир жаиры олгъан илҲилерден нумонелер басылгъан эди. Эдебиятымызда биринджи кере басылгъан бу илҲилерни пек чокъ окъуйыджылар буюк мсракънен къабул эттилер ве бу иш ичюн журнал коллективине озь миннетдарлыгышы, тешеккюрлерини бильдиререк, бойле илҲилернинъ басылувышы девам эттирсенъиз, деп риджада булунмакталар.

Биз бу тешеккюрлерни ильк-эвеле шу илҲилерни язып алгъан, топлагъан урьметли семетдешимиз Ускютли Ваит агъа Сахтарагъа аит этер эдик. Бу анджакъ онынъ алидженап хызметидир.

Бойле материаллары араштырмакъ, тапмакъ ве азырлап дердж этмек бизлерден, редакция хадимлеринден белли бир гъайрет ве изчеслик талап этсе де, эсас меселе бойле ишлерни язып алгъан, топлагъан, сакълагъан адамлардадыр. Олар акъикъатен умумхалкъ миннетдарлыгыша лыйыктлар. Чюнки халкъ иджады хазинесини, бутюнлей гъайыш олын кетмекте олгъан халкъ агъыз яратыджылыгы нумонелерини язып алгъанлар, топлагъанлар бу къыйметли инджи данелерининъ яшамасына; оларнынъ халкъ вариетине чевирилъмесине хызмет этелер. Бу илҲий хызметнинъ къыймети о дередже юксек ки, шимди бизим

огюмизде тилимизни, медениетимизни гъайрыдан тиклев киби гъает муреккеп, гъает агъыр бир вазифе турар экен, бойле хызметлерниъ эмиетини ич бир шейнен къыяс этмек мумкюн дегиль. Амма тезэсюф ки, халкъныъ Ватагъа кочови ве ерлешювинен багълы олгъан шаматалы, къалабалыкълы, зорлукълы шараитта биз бу муимден-муим шейлерни дикъкъат меркезинден къачырамыз, бу ишлерни макъсатлы суретте тешкиль этмеймиз.

Эльбет, бизим кърымтатар медениетини гъайрыдан тиклев боюнджа координацион меркезимиз бар. Лякин о буюк меселелернен огърашса керек ки, бойле шейлерни тешкиль этмеге къолу тиймейдир.

Бу мунасебетнен шуны айтмакъ истеймиз. Буюк рус медениет эрбабы А. Луначарский кърымтатар музыка фольклорына сонъ дередже юксек къыймет кесерек, та 1926 сенеси, халкъымыз даа топлу суретте ватанда яшагъан девирде сиясетниъ ве орталыкъныъ кетишатыны козь огюнс аларакъ тахминен: «Дюшъяда скяне олгъан бу аджайипи халкъ агъыз яратыджылыгыны топламагъа ашыкъмакъ керек, чюнки бу зенгишликни озь зенинде сакълагъан, ташыгъан адамлар олип кетелер, олардан буларны язып алмагъа етиштирмек керек!» деп мураджаат эткен эди.

Язып алып етиштирдикми? Ёкъ! Эгер о адам аман-аман етмиш йыл эвель бойле деген олса, бизге шимди бу хусуста не демек мумкюн, аджеба? «Бу кишиниъ айткъаны догъру чыкъты, биз бу ишни япмагъа ашыкъмадыкъ ве ят иллерде, элли йыл девам эткен сюр-гюнлик, къыргъынлыкъ, фелякет нетиджесинде онынъ айткъан адамлары, къартлар олип кеттилер», деп пешман этерек ер тепинип, агъламакъ керекмиз. Эм бу бизим чокъумыз ичюн багъышланылмайджакъ бир алдыр.

Эбет, пек чокъ адамларымызны, пек буюк байлыгъымызны, пек зенгип тиль хазицелеримизни ёкъ эттик. Оларны ич къайтармакънынъ чареси ёкъ. Лякин, тюшюнип бакъаджакъ олсакъ, бу пешманлыкъ, бу яныкъ бизге даа бир шойле тенбие берс: «Энъ олмагъанда шимди кози-нъизни ачынъыз, шимди давранынъыз, Ватагъа кельген экенсиз анъсыз олманъыз, юкъламанъыз, бу саада шимдики несильге де иш тапылып!»

Эм акъикъатен, халкъ иджадынынъ, халкъ агъыз яратыджылыгынынъ ойле бир хусусиети бар ки, о агъыздан-агъызгъа, несильден-несильге кечерек ич бир вакъыт ольмей. Чешит фелякетлер, къарсамбалар саесинде хыр-палана, балталана, гъайып ола, эксиле, лякин ольмей.

Бутюшлей ольмей, илле бир шейлер къала. Яни халкъ яшай экен, онынъ агъыз яратыджылыгы да яшай. Демек, аз олса да, даа айры адамларнынъ зенинде сакъланып къалгъан бойле иджи данелерини топлав ишине айрыджа эмист бермек керекмиз. Бу ишини зарурлыгыны эсапкъа аларакъ, элинде къалеми олгъан, язмагъа, яздырмагъа икътидары, имкяны олгъан эр ким бу ишке озъ иссесини къошмакъ керек. Хусусан студентлер, яшлар, оджалар, талесбелер! Эвинизде, къомшунъызда, сой-сопунъызда къартлар, къартийлер бар олса, оларнынъ айткъан шейлерини, дикъкъаткъа ляйыкъ сёзлерини, ибарелерини, фикирлерини язып алмагъа ашыкъынъыз! Язылып алынган шей исе илле бир кунъ орталыкъкъа чыкъа биле. Бойле адамларымыз, къартларымыз даа ёкъ дегиллер.

Иште, журналымызнынъ бу санында окъуйыджыларгъа иляһилерден янъы нумюнелер теклиф этер экенмиз, бойле къартларымыздан экисишинъ язып алгъанларындан файдаланамыз.

Биз даа Ташкентте булунгъанда бир дуада мусафирлерден якъын бир танышшымыз Лютфие апте Меметова деген эсли къадын озюнен алып кельген дефтерчигини узатып, ичиликлерни бакъынъыз, бельки файдаланырсыз, деп риджа этти. Дефтерде исе бир чокъ иляһилер язылы эди. Лютфие апте де бу иляһилерни Шахрисабзда яшагъан къарасувлы къарт оджаларымыздан Умер агъа Юнусовнынъ дефтеринден кочюрип алгъан экен. Иште шай этип о иляһилер бизим элимизге тюшти ве оларны мемшонистликнен окъуйыджыларгъа теклиф этемиз. Яш рахметли Умер оджанынъ озъ вакътышда язып алгъан халкъ шириети нумюнелери кене халкъкъа къайтарылмакъта ве медений вариетимизге чевирильмектелер. Бунны ичюн шу адамларнынъ хызметлерине эвалла диерек, оларнынъ азиз хатралары огюнде баш эгемиз.

Риза Фазыл.

КЪАСИДЕИ ТЕВЪИТ

Джиан ичре шад идер,
Кальплер ичре мах эйлер
Ве салиаллаһ идер.
Ляляһе илляллаһу ляляһе иллялла.

Зикр иле эр нефесте
Чалар иляһи сесте
Джан бульбули къафесте.
Ляиляһе илляллаһу ляиляһе иллялла.

Макъсадыша ирдирир,
Маъбудини бильдирир,
Гонълюнъ һакъкъа дѣндирир.
Ляиляһе илляллаһу ляиляһе иллялла.

Зикр иле гъам дефъ олур,
Аджеп куфиррефъ олур,
Джисми джана нефъ олур.
Ляиляһе илляллаһу ляиляһе иллялла.

Һакънынъ бизге ихсаны,
Дишъле дердинъе аны,
Дертлилернинъ дерманы.
Ляиляһе илляллаһу ляиляһе иллялла.

СУСЛАИ

Эй Аллаим, укъаб итме,
Гунаһым чокъ, эсап итме,
Джеһеннемде азап итме.
Къоркъарым мен азабышъдан.

Эй Аллаим, гунаһым чокъ,
Косътермеге савабым ёкъ,
Сеңден гъайры саибим ёкъ,
Къоркъарым мен азабышъдан.

Эй Аллаим, фикр идерим,
Насиатле шукюр идерим,
Гъаний исминъ зикр идерим,
Къоркъарым мен азабышъдан.

Эй Аллаим, азап итме,
Бизни асыйлара къатма,
Джеһеннем отына якъма,
Я ханнан, я меннан.

ИЛЯҲИ ТЕВҲИТ

Гунаһын анъыш ах эйлесн
Адама къалмады дюшъя.

Ол киби бсна иден
Халиле къалмады дюнья.

Недир бу иттигинъ фикир,
Дилинъден китмесиң зикир,
Умер, Осман, Эбубекир,
Алиге къалмады дюнья.

Ол Юсуфы ява къылгъан,
Къуртлар иле дава къылгъан,
Агъламакътан козьсиз къалгъан
Якъуба къалмады дюнья.

Эй эренлернинъ садыкъы,
Тевнинъ къуртлар едиги,
Алла хабибим дедиги
Эйюбе къалмады дюнья.

Эй Хедан дюнья фаний,
Бунъа пейгъамберлер къаний.
Эки джиханнынъ хаъаны
Ресуле къалмады дюнья.

ИЛЯҺИ ТЕВҺИТ

Санъа лянет идер бастыгъынъ ерлер,
Анда захир олур иттигинъ шерлер,
Тевбе къапысышы къапаныр дерлер.
Тевбее кель, бе-һей асый, тевбее,
Тевбее кель бе-һей гъафилъ тевбее.

Месджидлер къапаныр, намаз къылынмаз,
Къуръан гъарип къалды, къадри билинмез,
Къоркъарым ки, Ай, Кунъ денип долаңмаз,
Тевбее кель, беһри гъафилъ, тевбее,
Тевбее кель, беһри гъафилъ, тевбее.

Азраилъ келеджек, шексиз-шубһесиз,
Джан чыкъар бу тенден, тен къалыр джансыз.
Я Рабби, шу кунъде этме имансыз.
Тевбее кель, бе-һей асый, тевбее,
Тевбее кель, бе-һей асый, тевбее.

Айтырлар анадан догъмаяйдыкъ биз,
Шу ялаи дюнья кельмесейдик биз,
Джеһенем азабын корьмесейдик биз.
Тевбее кель, бе-һей гъафилъ, тевбее,
Тевбее кель, бе-һей гъафилъ, тевбее.

ИЛЯНИ

Ахыр вакъыт олды, фитие чоғалды,
Садакът кьалмады бинъден биринде.
Не муаббет кьалды, не итикъад кьалды,
Незафет кьалмады бинъден биринде.

Эгер акълыкъ варса, икмети сорма,
Чек юзюнъе никъабы, бир кьалип кьырма.
Хусан зан идерсенъ сехтине варма,
Эманет кьалмады бинъден биринде.

Несми дер бааръ кельди, яз олды,
Не аджайип бу ал кьаргъа баз олды.
Хакътан кьоркъмаз, кьуулдан утанмаз олды,
Адалет кьалмады бинъден биринде.

ИЛЯНИ

Истер исенъ сен оны .
Мейдане кель, мейдане.
Вер кель ёлуна джаны,
Мейдане кель, мейдане.

Мусульманлар гонъюль шеһри
Ачылмаз бир мелямет вар.
Бакъ шу дюньянынъ алына,
Тюрлю-тюрлю алямет вар.

Шериат кокке чекильди,
Юзь сувы ерге тѣкюльди.
Зулумдан иллер йыкълды,
Бу дюньяда ишарет вар.

Не аджилер изии излер,
Не шейхлар текъе беклер,
Не софулар ёлун кутер,
Не месджидде джемаат вар.

Гъанийлернинъ кетти хайры,
Факъырынъ кьалмады сабры,
Не огъул, не ата кьадри
Бильгенлерден джемаат вар.

Гъарип дервиш кьапы ачар,
Корьгенлер эп кери кьачар,
Не бу алем козюн ачар,
Не дервише кьанаат вар.

Не бу халкълар олюм ёкълар,
Не къадышлар усул беклер,
Не кыыз эдеп, ая сакълар,
Не яшларда джеалет вар.

ИЛЯЪИ ВАКЪУФ

Ич бильмездим невбет киминъ,
Арамызда кезер олюм.
Бу халкъ онынъ бостаныдыр,
Истедигин алыр олюм.

Бакъ шу дюнья Султанына,
Чаре булмаз ич джанына.
Бакъмаз онынъ эхвалына,
Озь ёлуна салар олюм.

Даим эшинъ ве ёлдашынъ,
Гизли сырынъ ве алдашынъ,
Элялынъ эм къарындашынъ
Асрет иле алыр олюм.

Шу акъ юзьлер, къалем къашлар,
Инджи тишлер, эля козьлер,
Сельби бойлар, сия къашлар—
Топракъ иле бозар олюм.

Азраильдир онынъ ады,
Не бек къуртулыр, не къады.
Эр кимшинъ кельсе невбети,
Дефтерине алыр олюм.

Ишбу олюм гоньюль вермез,
Ялварсанъ да, амаи вермез,
Мурадынъа ириштирмез,
Асрет иле алыр олюм.

ИЛЯЪИ

Эй муъминлер, динъле бизи,
Иршад идерим мен сизи.
Ёкъ, нейлесин огълу, кызы,
Догъру ёла гиден вармы?

Алимлери арамазлар,
Динпи тефтиш идемезлер,
Мегер накъкъа инанмазлар.
Худадан хавф иден вармы?

Алимлери азгъын олды,
Эп ишлери бузгъун олды,
Сонъы къара къузгъун олды,
Арам ейуц дуян вармы?

Бир аврет чыкъса эвинден,
Яш изинсиз эринден,
Онъа лянет эсер коктен.
Лянет итесен вармы?

Эрлерде къалмады гъайрет,
Сокъакъларда гезсе аврет,
Бир пула сатылса дженнет,
Опынъ муштериси вармы,

ИЛЯЪИ

Омиюр багъчасынынъ гулю солмадан,
Уян, эй козьлерим, гъафлеттен уян!
Эджель бир кунъ бизге келип дѣнмеден,
Уян, эй козьлерим, гъафлеттен уян!

Ничоц гъафлетле шенъ-магърур олырсынъ?
Керван кечер-гидер, ёлда къалырсынъ.
Дец валлай сонъра пешман олырсынъ.
Уян, эй козьлерим, гъафлеттен уян!

КЪАСИДЕ

Эр Аллаим, сен вар экен,
Я мен кимге ялварайым?
Сенинъ исминъ Гъаффар экен,
Я мен кимге ялварайым?

Азраиль джаным алынджа,
Джан беденден айрылынджа,
Янгъыз къабре варынджа,
Я мен кимге ялварайым?!

Астымызда ташлар ятар,
Устимизге отлар битер,
Йылан чыплакъ мекян тутар,
Я мен кимге ялварайым?!

Дуаларым ярлайынджа,
Башымда мий къайнайынджа,
Сенден имдат олмайынджа,
Я мен кимге ялварайым?!

Сучым билип кельдим Санъа,
Гунаһларым анъа-анъа.
Дёндир юзюм Сенден яна,
Я мен кимге ялварайым?!

Ялвараман, мевлям, Санъа,
Сучларым багъышла манъа,
Амелим ёкъ Сенден яна,
Я мен кимге ялварайым?!

ИЛЯҺИ

Муһаммед дюнья кельди,
Къуръан Муһаммеде энди,
Мелеклер янына кельди
Муһаммед догъдыгъы гедже.

Уйкъудан огълан уянды,
Эмизин анасын сорды.
Чокъ къафирлер дине кельди
Муһаммед догъдыгъы гедже.

Урий къызларышынъ эпси—
Нур Муһаммед къокъусы.
Ачылды дженнет къапысы
Муһаммед догъдыгъы гедже.

Коклер къапысы ачылды,
Алемге рахмет сачылды,
Хулле тонлары бичильди
Муһаммед догъдыгъы гедже.

Юнус айтар: «Эй къардашлар,
Козълеримден акъар яшлар,
Седже къылды дагъ ве ташлар
Муһаммед догъдыгъы гедже».

ИЛЯҺИ

Дари асреттир бу дюнья, даим агъла зари-зар,
Козъ яшиле ярлыгъадыр джумлени Первердигяр.

Надишан асриссиз де, етишир бир кунъ эджель,
Эльге верир малы-мульки, къул халаякъ — неси вар!

Варлыгъы бенъзер джнанынъ бир орюмджек авына,
Эв саибн эйлер оны бир нефесте тару-мар.

ИЛЯНИ

Вуджудынъ хош имареттир, харап олмакъ не
мушкульдир,
Чюрююп топракъ астында тураб олмакъ не
мушкульдир.

Йыланлар дахи акъреплер йисер адам этиши,
Синеклер къанышъ ичиндже тураб олмакъ не
мушкульдир.

Къурулыр мизан — теразе, бакъ Озю олыр къады,
Маһшерге сюрерлер бизни ялын аякъ — не
мушкульдир!

Кель, эй къул, эйле шукюр, не алдасынъ, эйле фикир,
Къабр ичинде мункир-некир суаль сормакъ не
мушкульдир!

ИЛЯНИ ВАКЪУФ

Назар къыл я Ресульулла, факъырышъ алына бир кез,
Сенинъ бакъкъынъ мени якъты, джнанны козьлерим
корьмез.

Сени медх этмек истер бу гонъюлюм я Ресульулла,
Сени медх эйлесен, Алла, меним медхе кучюм етмез.

Сенинъ хафиф умметинъдир, бу бичаре буны бильмез,
Къанынъда бойнуны эгмиш, акъар козяшларын
сильмез.

ИЛЯНИ ТЕВНИТ

Эй диль фасы дюньянынъ алынамы алдандынъ?
Перване киби эр шей, шемъи отынамы яндышъ?!

Къардан, бу яланджынынъ сёзюнеми инандынъ,
Бильмем санъа дюнья бакъый къалырма деп сандынъ.

Сегъи иле кочюп-къондынъ, джехр иле энип-миндинъ,

Урьян идежек кѣабринѣ эхѣ идеми сандынъ.

Гѣафлет кечен джанлар, джаным, бунѣ ахыр
алдандынъ,
Дюнѣя келип варынъ асрет отышамы яндынъ.

Кѣани о кѣалем кѣашлар, кѣани о гузель юзьлер,
Хакъ олды о сем тенлер, солды о сия козьлер.

Мат олды ким ол шахлар васылынси гонъюль излер,
Васылынѣ мурад этсем шерх эйлемез ол диллер.

Бинъ йыл яшасанъ да кельмез, кельмез саѣа бир саат,
Эй корюндже бир зейкѣу, эй диль нидже бир гѣафлет.

Эй джанынъ нуры уяр, сегѣ иле кечер фурсат,
Сув киби акѣар омюринъ, ель киби кетер фурсат.

ИЛѢНИ

Я илѣне ол Мухаммед акѣкѣчюн,
Ол шефаат кяни Ахмед акѣкѣчюн.

Кози яшы акѣкѣчюн ашыкѣларынъ,
Багъры башы акѣкѣчюн садыкѣларнынъ.

Биз гунякѣяр асый муджрим кѣуллерынъ
Ярыгѣагѣиль ким гунаѣлерден бери.

Санѣа лѣйыкѣ кѣуллер иле эмдем эт,
Энли дердинъ суѣбстине маѣрем эт.

Афу идуи исыянымыз, кѣыл рахмети,
Ол Хабибинъ юзи, сувы, урьмети.

Уммстинден разы олсын ол муим,
Рахметулаѣи алейѣим эджмени.
Окѣуяны, динѣлсени, язаны
Рахметинѣле ярылгѣагѣиль, я Гѣаний.

Фаилатун, фаилатун, фаилат,
Мустафашынъ рухунѣ бир салават.

Я илѣне кѣылма бизи даалин,
Бу дуая джумленѣиз дейинъ Аминъ!

ИЛЯНИ МЕВЛЮД

Эй худадаң афу гъуфран истесн,
Мевлюди пак Ресулу Аллагъа кель!

Дженнети эъляда сейран истесн,
Мевлюди пак Ресулу Аллагъа кель!

Чун мушеввер олды нуриле джиан,
Ашкъиле зейин олды урий дженан.

Булмакъ истесенъ дживарындан мекян,
Мевлюди пак Ресулу Аллагъа кель!

Чюнки догъды зат-ы пакъкъынъ мезъэри,
Энбия ве эвлиянынъ сервери.

Эгер дерсенъ азрети Пейгъамбери,
Мевлюди пак Ресулу Аллагъа кель!

УМЕР ОДЖАНЫНЪ ДЕФТЕРИНДЕН АЛЫНГЪАН ДИГЕР ЯЗЫЛАР

Дюнъяда месъуд олмакъ, бахытлы олмакъ ичюн
керек учъ шарт:

1. Сагълам олмакъ,
2. Селямет олмакъ.
3. Къальбинъ саф олмакъ.

— Девлет, къайда барасынъ?
— Яшартмагъа.
— Къасевет, къайда барасынъ?
— Къартайтмагъа.

Икмет нурдыр,
Илим делильдир,
Акъыл тириликтир,
Джаиллик исе олюмдир.

Иляһи бирлик адыш һакъкы ичюн,
Гонъюллерде олан дадыш һакъкы ичюн
Иляһи рахметинъ болдыр, тюкепмез,
Адынъ текрар иден тилер усанмаз.
Я иляһе кыылма бизи даллин,
Бу дуае джумленъиз дейинъ Аминъ!

Инсанларнынъ не гузель адети бардыр:
Ихсан эткенге о да ихсан этер.

Фаний дюнья хоштыр амма, ахыры мевт олмаса.
Дженнетинъ нимети чокътыр, шиддет
Фаний дюнья хоштыр амма,
Ахыры мевт олмаса.
Дженнетинъ нимети чокътыр,
Шиддет-и нар олмаса.

Дюньянынъ бойледир эр иши, эбет,
Кими зарар корер, кими мейфаат.

Сёз ярасы кылыч ярасындан кескиндир.

Вакъыт парадыр,
Яра къувветтир,
Къуввет акимдир.

Алим иле эльфет этмек — Лаъл, мерджан, ишджидир.
Джаиль иле эльфет этмек — Акъибет джан ыш-
джытыр.

Дерья четтен быланыр, ортадан тынар.
Гонъюль бир шишедир, шынъгъырдап сынар.

Бир дост сувсыз олер, къальби нар гидер,
Башкъа бир дост сувда богъулыр гидер.

НИЗАМИЙнинъ дуасы:

Асан шей вер маъна, эй къадир Гъаний.
Сен пешман этме аджиз бенденъи.
Керем къапысыны Низамийге ач,
Ер ве нимабенъден, онъа шефаат сач.

МЕМЕТ НИЯЗИЙ:

Татар бармы деп ким сорай, мына мен барман!
Адын-санын бек тапыгъан джаш татарман.
Сойун-солпын тапымагъан сойсызларгъа:
Гурь давушман: — Керекмейсиз! — деп айтарман.

Сав бол, арув миллет, бугунъ юкъласанъ да!
Козь джашымман бетинъ сыйпап мен джатарман.
Мен корьмесем савлыгъымда мындай куньлер,
Мезарымдан: — Татар къайдай? — деп сорарман.
Алалмасам яхшы джевап, ах чекер де джыларман.

ШЕВКЪИЙ БЕКТОРЕ:

Татар болсанъ тилинъ къайда?
Озь къораутанъ, илинъ къайда?
Осьтюрип де, къокълаялмай
Къонарылгъан гулюнъ къайда?

Анасын джойгъан еди йыл агълар,
Ватанын джойгъан эбедий агълар.

Инсан бир хайыр ичюн догъар.

Инсан олгъаннынъ хайыр олыр
инсанларгъа къасды.
Инсанлыгъы иште будыр,
будыр инсанда алямет.

Терскте олыр япракъ,
Тёкюлир — къалыр чыплакъ.
Инсан ерге кирген сонъ,
Олыр бир авуч топракъ.

Энъ буюк муляфат — видждан иле намустыр.
Энъ шерефли шей — акъылдыр.
Энъ афзал шей — илимдир.
Энъ гузель шей — эдептир.

Акъыл инсангъа һакъ тарафындан берилир.
Эдеп исе сонъындан къазанылыр.

ДЖАНЛЫ АКТ

Ильк баарь.
Авалар турлене.
Тереклер ешере, бурьлене.
Къар бите кунь-куньден,
Озенер тапа.
Ешergen чёллерде
Тайлар ойнаша.
Озенер ашыкъа
— Денъизге етем! — деб,
Колхозджы ашыкъа:
— Ишиме кетем! — деб.
Трактор отряды
Май куса, терлей.
Гозмети ве урлукъ
Ашайджакъ...гурьлей.
Трактор отряды ёнле
Экинлер арасы ёлчыкътан.
Пек терен из къала
кеткенде
Къоюрган къавс тюрс ба-
лчыкътан.
Иште, о пек кениш тена
чёлъ
Якында не бир кой,
Не денъиз, не де чёлъ.
Трактор отряды окуре,
Тамырлар теренден
сокуле.
Тамырлар сокуле
теренден,
Балчыкълар атыла
туренден.
Кок булут, ер туман,
Кунь узакъ къача.
Колхозлар токътамай,
Эн урлукъ сача.

Чочами торгъайнынъ
учкъаны,
Я къоркъакъ къоянынъ
къачкъаны
Корюле.
Пек пишип къабарган
Дым топракъ.
Не гузель сюрюле.
Балалар ашыкъып
Пек тез юрелер.
Комсомол Гульферлер
Шакъылдап кулелер.
Ударник Сефер,
Комсомол Гулер,
Трактор пешинден
Туренни темизлей.
Борона токътамай,
Топракъны тегизлей.
Колхозджы окъусын
Актышда!
«Вазифе толаджакъ
Вакътында!»
Хабериш кетире чёллерге
Журнал ве газета.
Юкъусын кетире
тенбельнынъ,
Башыны агъырта.
Ударник баарьлик
сачувда
Ишсевмез тенбельге
ачувда.
Тенбель де баш дегиль
Ишинде.
«Эмексиз иш» тапмакъ
Пешинде.
Лякин, ах!
Шу каррикатура.

Тенбельнинъ къулагын
Пек бура.
Гурьделик чѣль шеньлик
Апасыны кыдыргъан
Тайчыкълар кишнейлер.
Куледже яш кызылар
Кулишип ишлейлер.
Гульфер де
Къарлавын къайыра,
«Вазифе толмаз» — деп

Къайгыра.
Трактор Кърым
Чѣлюнде айкъыра.
Техника къуветли
Кучюнен
Къопара яйгъара:
«Вазифе толаджакъ»,
Вакътында.
Колхозджы окъусын
актында.

1934 с.

АТЕШЛИ ГЕДЖЕ

Чыкъ тюшкен, ерлер дым.
Сокъагъым тѣшельген,
Темиз къум.
Мектебинъ багъчасы
Четинде отурдым,
Тек озюм.
Ай ярыкъ, минар ёкъ,
Йылдызлар ойнаша.
Янымда озенчик,
Конуклер къайнаша.
Тарлалар ичинде
Помидор, буберлер...
Эп ёкълай,
Ачылып-юмулгъан
Гуллердай.
Кой тена,
Къаранлыкъ,
Бир фенер яна.
Колхознынъ захире
Анбары янында.
Омузында тюфеге
Къаравул эп юре,
Телефон башында
Невбетчи оксюре.
Булут ёкъ, ай ярыкъ,
Йыргылгъан къарашлыкъ.
Ай ярыкъ, булут ёкъ,
Когетлер йылтырай.
Конуклер къайнаша,

Котердим башымны
Сескешип.
Санки бир юкъугъа
Кеткеним.
Сес келе,
Гурь бир сес,
Балалар багъыра.
Шу саат,
Топлашып кельдилер.
Тикильди къаршында
Бир сури пионер.
Таныдым ичинде
Окъуткъан балаларым.
Тушувдим-мени де
Саяр, северлер.
Кулейик, — деди де,
Эписи бирден
Шакъылдап кульдилер.
Дарылдым: — Сиз мени
Мыскъыллап ойнайсыз —
Дегенде бакътылар
Тикилип бетиме.
— Ёкъ, оджам, шай деме!
Биз атештеп келемиз,
Шеньлякиен кулсемиз, —
Дедилер.
Сардылар этрафым,
Баягъы эдилер.
Кегеджек олгъанда
— Кегме! — дедилер.

Тартгылар чеккелеп
Опъумдан, солумдан.
Алдылар мели
Кетеджек ёлумдан.
Сорадым:
Недир бу, насыл шей?
Одjam да бильмей, эй.
Бар бугунъ бизлерде,
Пионер лагерьде
Бир костёр.
Айтайыкъ биз сагъа,
Не олды, сен бир сор!
Къырмызы галстук

бойпунда,
Бир бала къол саллап,
Башлады айтмагъа.
Алынъыз атешиниъ

башында,
Севгили джетекчи
къашында

Субётлер динъледим.
Граждан дженкининъ
Къарамаи аскерин
Макътагъан манелер
Ве чынълар чынъладыкъ.
Юрекни инкъиляб
Сырынен сырладыкъ.

Мен озюм кене де,
Башладым бакъмагъа
Оларныиъ юзюсе...
Козълерине къарайман,
Йылдыздан отъюр.
Юреклер бес-белли,
Пек шенъ ве пек гуръ.
Юзълери чагъыллы,
Озенден ойнакъ.
Мыглагъы шимиден
Пек ишлек, къайнакъ.

Озенчик шырылдай,
Копуги къайнай.
Ай, йылдыз озешиниъ
Устюнде ойнай.

Чыкъ тюшкен, ерлер дым.
Сокъагъым-сары къум.
Балаларнен кеземиз.
Эр адым-адым
— Яз, — дейлер.

Пионер омюрин,
Санайы оджагъын,
Демири ве комиорин.
Дедим: эр гедже делидай
Сокъакъта къатнайым.
Язаджакъ оламаи
Ич мевзу тапмайым.
Эписи бирден
Шакъылдап кульдилер.

Языджи оладжакъ,
Мевзу ёкъ дедилер.
Тюшюндим
Къолумшы окъалап,
Тишимши сыкътым.
Сонъ дедим:

Сагълыкънен къалышъыз,
Пионер балалар.
Мен кеттим.
Язарым сеvimли
Пионер омюрин.
Окъувда, низамда
Гъайретли курешнен
Язарым мемлекет
Демир ве комиорин...
Язарым сынъырсыз
Он едини осьтюрген,
Ватаным чёллерин...
Бундан сонъ
Команда этердай,
Бир салют берди де,
Кулюше-кулюше
Кеттилер лагерьге.

Чыкъ тюшкен; ерлер дым.
Сокъагъым-сары къум...
Тюшюне-тюшюне
Балалардан айырылдым.

1933 с.

ЯРЫШ ТАҢЫ

Сайылы гектарлар,
Сайысы белли.
Алынган вазифе
250 (эки юз элли).
Къач сабан, къач гектар
Экеджек?
Ким, къайсы ве къач ат
Екеджек?
Эртеден билинген.
Амма ким тамыры
Теренден сокеджек?
Ким «Битти» байрагын
Алдында тикеджек?
Пек кызгып, девамлы
Ярыш кете.
Бригада ярышкъа
Шай имза эте:
«Вазифе
Беш куньде толаджакъ.
Кейфие —
Юзде юз оладжакъ».
Токътамай колхозда
Иш ичюн курсш.
Къызлар яшларга
Етмекчюн куньдеш.
Сабанда туреплер
Къайралган.
Винтлерн сыкылып
Майланган.
Юген ве тельбевде
Туумчик,
Арышбаш хамутта
Бир узук...
Ёкмы экен?
Атларнынъ устылери
Темизми?
Нормасын ашаган
Токъмы экен?
Колхозджы къарлавын,
Озь атын билеми?
Къайсы ат пек зайыф,
Эртеден кореми?

Тешкере бригадир,
Эр гедже, эр куньдюз.
Теибилей Айшени
Аркъадаш Сундус.
Уджомде колхозджы
Ызанга.
Апрельде къара сабанга.
Топракънынъ къатлавы
Тамырлы, дерен.
Майышса сабаннынъ
Къылычы, я турень,
Узулсе бир атнынъ
Нокътасы.
Сабаным беш дакъкъа
Токътаса...
Эр кесте тюшювдже.
Эр кес озь ишинде.
Эрте тань, хоразлар
чагыра.
Озенде бакъалар багыра.
Азбарда ат кишней,
кишней де,
Пек суер тайчыгъын
чагыра.
Комсомол Фериде,
Бетини ювмады.
Аджеле-аджеле
Башыны тарады.
Ювурды кыргъа,
Атыны екмеге.
О бугунь кетеджек
Сабан екмеге.
Тынч кой тепренди.
Гурульти, шамата,
Санки бир музыка
Трата-та, трата-та!
Тез эмир,
Тез джевап.
— Мен ектим.
— Мен кеттим.
Зынджырлар, баркалар
Шакъырдай.
Папийлер азбарда

Вакъылдай:
 «Вазифе
 Беш куньде толаджакъ.
 Кейфиет —
 Юзде-юз оладжакъ».
 Экинлер толкъунлаша
 Эскеп ельчиктен.
 Папийлер сув иче
 Якъын гольчиктен.
 Чочами чырылдай
 Тёпеде.
 Ат айдай сабанда
 Тефиде.
 Комсомол «Фериде
 Козь кыша, куле.
 Къуртамет энъ артта,
 Ачув пускуре.
 Елькъуван 12 экенде
 Ракъамлар ве фактлар
 Корюле.
 Суваде бир четтеп
 Баш пармакъ котерип:
 Ишлер беи! — деп куле.
 Кызлар токътармы?
 Мыскыллап гокуле.
 Къуртамет ачувдан
 Сокуне, окуне.
 Ракъамлар:
 2,5 (эки беи) ерине
 1,85 (юзде сексен беш).
 Къуртаметнинъ ишинде
 осяв
 Барлыгъын къайд этти
 коллектив.
 Решид де сындыргъан
 Дёрт атлыкъ баркасыш.
 Джойткъан дей
 тельбевнинъ

Нокътасын алкъасын.
 — Суюннинъ сабаны,
 Тегизсиз юре дей,
 Берабер тешкердик,
 Агроном бегенмей.
 Ракъамлар ве фактлар
 Янъыдан корюльди.
 Кимиси кызарды,
 Кимиси кульди.
 Уйлелик токътатъан
 Топракъ бет инсаплар.
 Табурда.
 Кимиси отура
 Салкъында.
 Кимиси чала
 Ксмане, даре...
 Бир четте ойнай,
 Мусемма, Саре...
 Кимиси окъуй
 Журнал ве газета.
 Къуртамет-метий баш
 Бир карриатура.
 Чанъ ура,
 Халкъ тура секирип,
 Сабанлар ёнеле екилип.
 Боропалар шакъырдай,
 Санки багъыра.
 Атларны ярышкъа
 Шай деп чагъыра.
 «Вазифе
 Беш куньде толаджакъ.
 Кейфиет юзде юз
 оладжакъ».
 1934 с.

Неширге азырлагъан
 Джафер Бекиров

АТАЛАР СЁЗЛЕРИ

Ачкьа къазан астырма, тонгъангъа тобан джакътырма.
Ата баласы алтмыштан сонъ акъылбалыкъ болур.
Баджанакъ баджанакъны корьгенде, байлы бугъа окюре.
Билеги къавий-бир киши джыгъар, билегиси къавий-бинъ киши
джыгъар.

Бильген ишинъ аядай, бильмеген ишинъ къаядай.
Бирини корь фикир эт, бирини корь шукур эт.
Джакъ майны, колек аркъангъа тиймессин.
Дели озюни макътар, диванс къызышы макътар.
Эльге къарыштынъ, джельге къарыштынъ.
Эмектен дост артар, ошектен душман.
Эснев эснев кеттирир, эснев къаснакъ кеттирир.
Исанни айван къатына къыркъ кунъ байласанъ, о да
айван болур.

Къызы барнынъ назы бар, къыркъ кишишен базы бар.
Къызынъ джетсе-ул туяр, улушъ джетсе-девлет туяр.
Кушъ корьмеген-кунъ корьсе, куньдюз чыракъ джагъар.
Онгъанынъ белясы тувул, тонгъанынъ белясы.
Оразанышъ сонъу кельди, къурткъаларнынъ тону къалды.
Сюймеген отнынъ башында йнтер.
Тена джерге тюшкен - тена болур, тана джерге тюшкен тана
болур.

Тонгъаныны тувул - онгъаныны.
Тёзмей конъюль, тёзалмай джан коналмай.
Балтаны саткъан шот эткен, шотны джойыткъан джокъ эткен.

АЙТЫМЛАР

Алла берди Патмагъа тёшек салып джатмагъа.
Астындакиш алты ай джашыра.
Ашыргъанда джашыргъан, сытаблакъайны ашыргъан.
Аюв, аюв алиакъ, табанлары джалпакъ.
Джурегинъе себ яса.
Эки якълы бакълагъач.
Къат-къат къатланчыкъ
Забигъ атнынъ къабыргъасы сайылыр.
Зекят эчкини джутель болур.
Таны талавындан къатты.

Топлагъан:Тезджан Эрген

МЕДИНЕ ДЕВИРИ 622—632

ЯНЪЫ БИР ДЁНЮМ БАШЛАР ЭКЕН...

Артыкъ зулум, икендже девирлери кериде къалгъан эди. Янъы башлагъан бу дёнюмде Ислям кунеши бутюн парлакълыгъы иле дюнъяны айдынлатаджакъ, Мекке михрабында къылынган намазны Медине минберинде окъуладжакъ къутбе денъиштиреджек эди. Мединедеки он йыллыкъ девирни яхшы анъламакъ ичюн, аз бираз олса да, кечмишни айдынлатмалы.

610 сенеси куфюрлик ве джеалет къаранлыгъындан къургулмакъ истегенлер, Меккеде парлагъан эдебий нурны этрафында алкъаландылар. Эсас темельни Ресульаланын Алланын бирлиги, пейгъамберлик, олген сонъ гъайрыдан тирилмек киби иманлар тешкиль эттилер. Дигер мевзулар да бу темеллер узерице къураладжакъ эди.

Ильк оларакъ бу акъикъятларны Ресуль-у Экрем озъ якъындарына анълата башлады. Аз. Хатидже, Аз. Али, Аз. Эбу Бекир де о нур иле нурландылар. Бу заманда Ислям дини гизли ве ихтиятле таркъала эди. Учъ йылдан сонъ исс бу гизли давет янъы бир иляи эмир иле ачыкътап-ачыкъ япыла башлады. Заманлар кечтикче давет алкъасы эп кешиледи. Учъ йыл девамында отуз мусульманнынъ сайысы эки къат артты. Бу эснагъа пейгъамберимиз озъ якъындарыны джелъп эткен сонъ, Мекке ве онынъ дживарындыки халкъларны да Ислям динини кутъмеге давет этти. Кель заман, кеч заман акъикъятны корьген, о акъикъат иле рухлары ве калъблерини толдургъашларнынъ сайысы арга берди. Бу ал онынъ этрафында икенджелерни де арттырды. О вакъыт «Алла бирдир. Аз. Мухаммед онынъ пейгъамберидир» демек бутюн дюнъягъа къаршы чыкъмакъ, Аллагъа инанмакъ суч сайылыр эди. Амма керчекни булгъанларгъа онынъ ич бир къоркъунчлыгъы ёкъ эди. Муминлер иманнынъ берген джесарети иле мусибет далгъаларына кокюс кердилер. Озь иманышы бутюн дюнъягъа таркъаттылар. Эзилдилер, амма эгильмедилер.

лер, порлю-тюрю акъаретлер, икенджелер ичерсинде къалдылар, амма сарсылмадылар.

Бу дѣюмде оларныъ эсас сиялары оларакъ сабыр сайылган эди. Къуртулыш шешфагы сабыр геджесиинден сонъра атаджакъ эди. Бу икенджелер, эльбетте, Пейгъамберимиз огюне де чекильди. Омюри бою оны имае эткен Эбу Талипныъ олюми Пейгъамберимизнинъ даа да сыкъынтылы девирнинъ башланмасына нетидже чекти.

Иссиз, дуйгъусыз, маддий зевкъ ве менфаатларындан башкъа бир шей тюшюмгесен Медине халкъыны бу алдан насыл къуртармалы эди?! Ресульалла бунынъ ёлларыны араштыра эди. Ресульалла онъа инашган инсанларыны къургармагъа чырпынды. Аз. Мухаммед инсанны маддий ве маневий аятларыны бу хасталыкътан тедавий этеджек эким эди. Бу иляджлар инсанларнынъ ич ве тыш дюньясынынъ сагълыкъ-селяметликлерине мельэм эди. О не къадар яхшылыкъ япмагъа истемесин, оны ольдюрмеге ынтылдылар. О, озь юртуны терк этмек зорунда къалды. Мединеге де иштикъам алмакъ ичюн дегил де, оларны къуртармакъ ичюн кетти. Инсанлыкъта нур ве узур кетирген, эки джианнынъ сагълыкъ ёлларыны косьтерген о буюк Пейгъамбер Мекке мушрикъларыны бир ёлгъа кетиралмады. Демек, оларнынъ бир ёлгъа кельмелери ичюн даа заман бар эди.

НУРЛЫ МЕДИНЕ

Медине о заман эалиси он бинъге якъын бир шеср эди. Халкъынынъ чокъусы да путперест эди. Чокъусы еуди ве аз мыкъдарда христиашлар эди. Путперестликни терк этип Ислам динине дѣнген Эве ве Хазреч къабилелери озъара этильген дженклерде олип битмекте эди. Буаш адынен танылган ве 120 йыл девам эткен бу дженк иджетген беш сене огюне биткен эди. Исламиет бу эки къабилени къардашлыкъ алына кетиреджек эди.

Медишенинъ авасы гузель, сувы бол, Меккеге коре, даа да дюльбер бир ер эди. Тек бир келишмгесен ери шундан ибарет эди ки, онынъ эвельки ады Эшриб олгъан. «Бозгъунджылыкъ» манасыны ифаде эткен бу келимени Ресульалла Медине деп депъиштирген. Окъумагъа-язмагъа бильгешлернинъ сайысы олдукъча аз олгъан. Барлыкълы сойлары— аким, фукъарелер исе эзильмеге макюм эдилер.

МУАДЖИР ВЕ ЭНСАР

Меккеден Мединеге иджрет кеткен мусульманларгъа— муаджир, оларгъа къучакъ керип, ярдым эткен мусульманларгъа— энсар дешильген. Муаджирлер Мединенинъ авасына, сувуна алышмасы ичюн баягъы кучьлюклер чектилер. Ватаан асрети де дигер тарафтан ичлерини эп кемирди. Оларны бу сыкъыштылардан хафифлетмек ичюн Ресуль-у Экрем иджреттен беш ай кечкен сонъ муаджирлерге энсарны къардаш япты. 45 энсарнен 45 муаджир къардашлаштылар. Энсарлар динлери огъруна юртларындан марум олгъан муаджирлерге федакяр ве мисильсиз севги, къардашлыкъ эттилер. Сад бин Реби ялгъы аркъадашына: «Мен зенгиним. Шу къадар багъым, багъчам, малым, мулкюм бар... Шу къадар сувум бар... Оларны экиге боледжегим. Тилегенинъни ал!» дей эди.

Иман къардашы Аз. Абдураман да: «Къардашым, Алла малынъа, мулкюнге берскет берсин! Сен маъна базарнынъ ёлуны косътер!» дей, ве чалышып къазанмагъа ыштыла эди. Пейгъамберимизнинъ дуасыны алгъан Аз. Абдураман тиджарет япыш, чокъ кечмеден зенгин оладжакъ эди. Чокъ да федакяр эди, Ислям огъруна 700 юкюл девени феда этти ве шойле дер эди: «Ташкъа элимши урсам, алтын ве кумюшке расткелир эдим». Олар берабер чалышып, къазангъаиларыны бирликте ашай эдилер.

Тарих бир чокъ вакъияларгъа шааттыр. Бир чокъ иджретлер корьди. Амма бу иджретке кеткенлерге эв, юрт берилди. чалышмакъ имкяналары яратылды, пек буюк севги ве багълылыкъ косътерилди, бирдемликнинъ узьлюксиз темели яратылды, къабиледжилик дуйгъулары ерини саделже Алла ичюн севги дуйгъусы алды.

Къуръан-ы Керим муаджирлерге севги иле къучакъ ачкъан, джумертлик, самимий бир ава ве къардашлыкъ иле, эвлеринде, юртларында мусафир эткен энсарларынышъ чизгилери акъкъында бир аетинде шойле дениле: «Башта муаджирлерге, Мединени юрт ве иман эви деп таныгъанлар, кендилеринде иджрет этип кельгенлерге севги бесслерлер. Оларгъа берильген шейлерден толайы нефислеринде бир къайгъы дуймазлар, кендилери итиядж ичинде олсалар биле, озь нефислерини берильмейлер. Ким де нефисинден къуртулса, иште, олар къуртулгъаилардыр.» (Хашр Суреси, 9)

Иджретнинъ дёртюнджи сенеси эди. Япкъан хыянетликлери ичюн Надир огъуллаы Мединеден сюргюн этилдилер ве оларнынъ топракълары бош къалды. Ресульал-

да муаджирлерни мадний сыкынтыдан къртармакъ макъсады иле бу ерлерни оларгъа багъышламакъ истеди. Эисарларгъа: «Итессенъиз, бу топракъларыны муаджирлерге такъсим этейим, сизинъ берген топракъларынызыны кери къайтарсынлар!» деп буюрды. Эисарлар эски топракъларыны кери алмамакълары бир тарафта къалсын, яны топракъларыны да тамамышен оларгъа багъышланымасыны истедилер.

Ресульалла муаджирлернен эисарларны кърдаш япмасынынъ макъсады — кедерде, тасада, севинчте, нешэде, къыскъасы эр хусуста бир-бирлери иле ортакъ ола билъген, къайнаша билъген эр мевзуда бирлик, бераберлик чагълаябилъген бир топлулыкъ мейдангъа кетирмектеу ибарет эди.

МУСУЛЬМАН ОЛГЪАН ЕУДИЙ АЛИМ

Абдулла бин Селям бир еудий адамы эди. Эм бабасы Селямдан, эм де Тевраттан Пейгъамберимизнинъ талимин огренген. Пейгъамберимиз Медиенге кельгенде, оны зиярет этмеге кетти. Онынъ пак симасыны даа корер-коръмез: «Валлаи, бу симада ялан олмаз. Бу юзде илие олмаз» деген. Тевраттан базы шейлерни сорады. Догъру джеван алгъан сонъ, шубеси къалмады. Ве еудий бу ерде мусульман олды. Онынъ бир сыры бар эди. Оны да Ресульаллагъа ачты: «Я, Ресульалла!» деди, — «Еудий миллетни ифтиразжи, яланджи бир миллеттир. Ярын меним мусульман олгъанымыны билъгенлеринен чешит-чешит ифтиралар айтмагъа башларлар. Мусульман олгъаным дуоюлмаздан эвель меним акъкъымда олардан сораштырып, еримни тасдикъ эттиринъиз».

Пейгъамберимиз Абдулла ибн Селямны бир кенаргъа гизледн де узуръша судийлерни чагъырды ве оларны пейгъамберлигине инанмагъа давет этти. Олар къабул этмедилер. Шу ерде Ресульалла: «Арангъызда Абдулла бин Селям деген бириси бар, оны насыл билесинъиз?» — деп сорады. Олар: «О, бизим арамызда хайырлы бабанынъ хайырлы бир огълудыр. Кендисе де, бабасы да энъ фазилетли алимимиздир», — дедилер.

Бу джеванны алгъан Ресульалла олардан даа бир шей сорады: «Абдулла бин Селям мусульман олса, бушта не дерсинъиз?» Олар: «Алла сакъласын!», — дедилер. — Абдулла бин Селям ич бир вакъыт мусульман оламаз!» Ресуль-у Экрэм учь дефа сорады. Учь сефер де айны бир

лжевап алды. Сонъра янына Абдулла бин Селямны чагъырды. Абдулла сакълангъан ериден чыкъып: «Эшхедуэне ляилиях ильалла ве эшхедуэне Мухаммеден Абдуху ве Ресулук!», диерек, мусульман олгъанышы илян этти. Сонъ судийлерге: «Эй, судийлер! Алладан къоркъынъыз. Сизге кельген пейгамберни къабул этигъиз». Еудийлер исе: «Сен ялан айтасынъ. Сен ярамазсынъ. Ярамаз адамнынъ огълусынъ» — дедилер. Сашки ондан огъуне онынъ акъкъында яхшы сёзлер айтмагъан эдилер. Бу ерде Абдулла бин Селям: «Я, Ресульалла! Меним къоркъкъаным да шундан эди. Меним сизге оларнынъ яланджы, гунахкяр ве ифтираджы бир миллет олгъаныны эвельден билъдиргешимнинъ себеби де шундадыр. Иште, дегеним олды». — деди.

Ресульалла еудийлерни узурындан чыкъарды. Абдулла бин Селям да эвине кетти, о, эв халкъынынъ чокъусынынъ ве бир чокъ судий алимлеринынъ мусульман олмасына себен олды.

Къуран-ы Керим исе инангъан судий алимлери ве билъгили адамларыны бир олмагъа, намаз къылып, Къуран окъумагъа чагъыра эди.

Меккели мушрыкълар джанларындан да пек севген путларыны терк этип оламай эдилер. Амма мединелилер керчекни корип, анълап, путларгъа инанмакъны быракъа башладылар.

ИЛЬК ЭЗАН

Мусульманлар Меккеде намазны гизлиден къыла эдилер. Чюнки о вакъыт террор бар эди. Видждан уриети ёкъ эди. Амма Мединеде ойле дегиль эди. Мусульманлар мында уриетке къавуштылар. Намазларны ачыкътан-ачыкъ къылдылар. Ялынъыз муминлерши намазгъа чагъырмакъ ичюн бир чаре тапамай эдилер. Намаз вакъты олгъандже, халкъ джамиде топлашып беклей эдилер.

Ресуль-у Экрем эфендимиз намазгъа давет ичюн бир чаре тюшонмеге башлады, озъ меслекдешлерини чагъырды. Кимерлерни христиашлар киби чанъ чалынсын: судийлер киби дудюк чалынсын, дедилер. Бу теклифлер Ресульалланынъ гонълуэне ятмады. Чюнки бу адетлерни мусульман олмагъанлар куте эдилер. Сонъунда Аз. Умернинъ теклифинен «Эс-салах, эс-салах, айдынъыз намазгъа!» дие чагъырмакъ уйгъун корюльди.

Чокъ кечмеден Абдулла бин Зейд бир тюш коръди. Келип Ресульаллагъа анълатгы. Аз. Абдулла тюшонде

элинде чанъ олгъан ешилъ урбалы адамгъа расткеле. Оньа якълашып: «Эй Алланышъ къулу бу чанъны маъна сатар-сынгъмы?» деп сорай.

— Не япаджакъсышъ?

— Онышъ иле халкъны намазгъа чагъыраджагъым!

— Санъа бундан даа хайырлысыны сёйлсейимми?

— Недир о?

— Аллау экбер, Аллау экбер...»

Ешилъ урбалы киши бугунъ окъумакъта олгъан эзанны башышдан сонъуна къадар окъумагъа башлагъан. Бу тюшши Пейгъамберимиз пек бегене. «Иншалла, бу керчек тюштир»,— дей. О янына гуръ ве гузель сесли Аз. Билялы чагъыртты. Аз. Абдуллагъа эзан окъумасыны буюрды. Аз. Билял Ресульалланынъ эмири иле эзанны огренип, оны окъумагъа башлады. Мединенинъ уфукълары эзан сеси иле чышлады. Аз. Умер эзанны динълер экен, аман Ресульаланынъ янына кельди, тюшонде онъа айны шу эзанны огретилгенини айтты. О да, Аз. Абдулла корьген айны бир тюшши корьген экен. Пейгъамберимиз онынъ эки сахабилери айны шу бир тюшши корьгени ичюн Аллагъа шукюр этти.

Эзан «Тевхид-Алланынъ» бирлиги ве Аз. Мухаммеднинъ пейгъамберлигининъ кяинаткъа иляныдыр. Бирлик делилидир. Уриет белъгисидир. Дин ве видждан уриетининъ ремзидир. Динге, намазгъа даветтир. Иман эссларынынъ билъдирилюви Аллагъа олгъан къулдукъны араштырувдыр.

Мапалы, эджанлы, акъикъатлы, эсслы эзаннынъ ерини башкъа не тута билир?!

Ильк эзан окъумакъ шерефи де Аз. Билялгъа насип олгъан эди. О, гузель сеси иле эзан окъугъанда, эр кес тесирлене эди. Ресульалланынъ всфатышдан сонъ о, иек мазюнлешти, мындаки эр шей оны хатырлаткъаны ичюн Мединеге къалып оламады, Сурие тарафларгъа кетти.

Бир ара Аз. Билял Мединеге кельгенде, Аз. Усеипнинъ риджасы иле саба эзанны окъугъан. Далгъаланып уфукъларгъа юксельген сес гонъюллерни тепрендирди, Ресульалланынъ оларнынъ араларында олгъан кушлерини хатырлагъан халкъ, козьашларыны тутамагъанлар.

СУФФА АСХАБИ

Месджид-и Нисевийшинъ шималий диварыша кунеш ишыкъларына къаршы бир кольгелик япылды. Бунъа Суффа, мында къалгъан мусульманларгъа да Суффа Асхаби денильди.

Суффа Асхабынынъ сайылары 400—500-ге барыр эди. Эвлери, баркълары ве акърабалары олмагъан бу мусульманлар илим-ирфан ашыкълары эди. Суффа да бир илим оджагъы эди. Ислям динининъ ильк университетлерицен бири эди.

Ресуль-у Экремнинъ этрафында бирлешкен бу дегерли инсанларнынъ Къуръан огренмек, Ресульалланынъ сёзлериш динълеп эзберлемектен башкъа тюшюнджелери ёкъ эди. Бу факъыр мусульманлар кечинмек макъсады иле Мединенинъ тышында хурма кетирип сата эдилер. Ресуль-у-Экрем оларгъа ошамагъа, ичмеге бере эди. Кельген зекятлар, эдилерини де оларгъа пайлаштыра эди.

Базы вакъытлары олар ишсизликтен ашамагъа-ичмеге бир шей булмайыш, ач къалыр эдилер. Чокъусы кунълериши оразада кечире эдилер. Бир куню Аз. Фатименинъ эллери ун ёгъурмакътан болдургъан экен, келип пейгъамберден ярдымджы истеген. Пейгъамбер исе: «Къызым, сен не айтасынъ? Мен даа Суффа эалисининъ кечинишини ёлуна къоямадым»,— деген.

Ачлыккъа талим этерек, озълерини илимге адамакъ енгиль дегиль эди. Къуръаншы ве Ресульалланынъ хадислерини огрешип, озълерини етиштирмек, сонъра чешит къабилелерге буларны огретмек ичюн ёлларгъа тюшмек, буны гъас этмек, эльбетте, буюк федакярлыкъ эди. Ислям динининъ этрафкъа дагъылмасында бу инсанларнынъ хызметлери буюк эди.

Омюрлерини Ислямны огрешип, анълатмагъа, дагъытмагъа адагъан, башкъа ич бир гъаселери олмагъан бу иман фидailerининъ дигер бир хусусисти де бекяр олгъанлары эди. Аиле кечиндирмек дердинден узакъ олгъанлары ичюн, олар бутюн кучълериши Ислямгъа хызмет этювге айыра эдилер.

Эвлсиген сойлары исе айыры бир эвлерде отура эдилер. Ресульалла оларны бир кунъ факъырлыкъ ве зарурист алында корип, шойле деген эди: «Эй, Суффа Асхаби! Сизге муджде олсун! Эр ким сизинъ булунгъан алынъызда булуна, ве озюнинъ булунгъан алындан разы оларакъ, манъа къавушса, о меним ахрет аркъадашым оладжакътыр».

БАХЫТЛЫ ДЮГЮН

Пейгхамберимиз даа Меккеде экенде, Аз. Эбу Бекириниң кызы Аз. Айше иле никяхлары кыйылган. Тойлары исе иджретиниң биринджи йылының Шеввал айында Мединеде япылган. Пейгхамберимиз о вакыт 55 яшында экен.

Аз. Айше пск зекки, индже бир анълавга, дюньябакышка сайп эди. Пек де бильгили эди, Ресуль-у Экремле багълы бир чокъ меселелерни бизге етиштирген эди. Сахабилер Мухаммедни корьмек шерефине наиль олгъанлар, кучлюк чеккен меселелерни ондан сорагъанлар. Ресульалла «Динимизниң ярысыны ондан огренитиз!» дегени оныш илиминиш устюнлиги таныгъа эди. О, Пейгхамберимизден 2210 хадиси бизге еткизди.

ИЛЬК ИСЛЯМ ДЕВЛЕТИ

Ресуль-у Экрем Мединеге кельген сонъ бам-башка вазиетке тюшти. Медине джемааты Мекке джемаатышдан фаркъ эте эди. Дин тешвикъатышы шараитке уйгунлаштырмакъ зарур эди. Ислям темеллерини сагъламлиштырмакъ, Медине ичерсинде бирликини сакъламакъ ичюн диний тербиеге, аскерге белли кьанун ве силагъа итиядж бар эди.

Иште, шу макъсад иле Ресуль-у Экрем мединелилериниң темсилджилерини Энес бин Маликниң эвинде топланды. Оларнен корюшти. Андаки лакъырдылар маделер алында ресмен де язылды. Сонъра тарафларга имзалатылды.

Имзаланган бу весикъа ильк Ислям девлетииниң, айны заманда дюньяныш ильк язылы кьанунларындан бири эди.

Бу кьанун 52 маддеден ибарет эди. Биринджи маддеден 25-иджи маддеге кьадар мусульманлар, даа сонъки мадделерде де судийлерге ант укюмлер ичюн ер берильмекте эди. Оныш биринджи маддесинде шойле дениле эди: «Бу язы Ресульалла Мухаммед тарафышдан Къурейшли ве Эсрибли мумин ве мусульманлар ве оларга таби олгъанларга кене бундан сонъ оларга кьошулгъанларга ве оларнен бирликте джихад эткенлер ичюн тертип этильди.

Экинджи маддеде исе: «Иште, олар дигер инсанлардан бир умуиет тешкиль этерлер» деген джумле язылды. Ресуль-у Экремниң Мекке мушрыкъларына кьаршы Эхл-и

Китап олгъан судийлер иле бирлештирмеси олдукъча маналыдыр. Эр шейден огюне судийлер бу язылы къанунларгъа имза къоймакънен Ислям девлетининъ барлыгъыны къабул эткешлери эмиетлидир. Айрыджа мушрыкъларгъа къаршы кучъ бирлигиши сакъламакъ керек эди.

Къанунгъа корс, судийлер дженк заманларында мусавий акъларгъа сани эдилер. Керек олгъанда, судийлерге ярдым этиледжеги де бильдирилс. Анда аят акъкъы, джан ве мал, дш ве видждан, уриет киби инсан акълары да темишат алтына алына, джинает, зулум ве акъсызлыкъ ясакъ этилс.

Бу аялашма иле мусульманлар ичюн янъы аят башлана, маддий ве маневий аят бирлештириле эди. Ислямнынъ садедже ишанчтан ибарет бир дин дегиль де, ичтимаий аяткъа да мана ве шекиль къазандыргъан бир дин олгъаныны рух ве беден киби аятны къаврап алгъаны исбат этиле эди.

Аялашма язылыр экен, китап (язы, весикъа) ады иле янъылмасы да олдукъча дикъкъаткъа лаякътьыр. Бу къанун буюктен буюкке чевирильген бир эмирнаме дегиль, язылы бир весикъа олгъаныны да косътермекте. Даа сонъки сатырларда исе китап ерине саифе келимеси къулланылмакътадыр. Саифе «весикъа, япракъ, язылы къанун» маналарына якъыш. Бу келиме Аз. Ибраимге берилген 10 саифе ве Аз Мусагъа эндирилген Тевратны хатырламакътадыр. Чюнки Къуръан-ы Керимде бу эки пейгъамберге гондерильген иляни китапларгъа саифе ады берильмектедир.

Къурулгъан бу Ислям девлетининъ эр еринде рсиси Аз. Мухаммед, идаре меджлиси де сахабилер эди.

Къанун пейгъамберимизнинъ сиясий деа ве мисильсиз огден коре билнов къудретининъ исбаты ве Алла тарафындан ан-ачыкъ тертип этильгенининъ дслили эди.

РААТСЫЗ МУШРЫКЪЛАР

Мусульманлар Мединде раат яшамакъта эдилер. Олар бир-бирлерине пек сыкъ багълашып, бирликли олып яшагъанлары Мекке мушрыкъларыны раатсызлады, оларгъа къаршы ифтиралар уйдурмагъа ёл ачты. Олар медичелилерге бир кягъыт ёлладылар. Бир нетидже алмайып, даа экинджиisini де яздылар. Ишанчлары огъруна эр шейни козь огюне алгъан Эисар бу кягъыткъа белли бир дикъкъат айырмайып, серт бир шекильде къаршылыкъ язды.

Вазиятнинъ бойле олгъанына хабердар олгъан Ресульулла да тедбирли даврашмагъа башлады: О, мушрыкъларнынъ япабиледжек ишлерине нисбетен даим уяныкъ эди. Ресульалланынъ да, мусульманларнынъ да геджелери юкъламагъан вакъытлары олды.

Бир кунъ геджеси Мединедэ бир гурюльти къопты. Бу гурюльтини дуйгъанлар феръяд котердилер. Ресульалла эр кестен эвель аткъа атланып, Медине тышарысына чыкъты. Дигерлери азырланып чыкъкъандже Ресульалла этрафны динълес, бир шей олмагъаныны ашлагъан сонъ кериге къайтты. «Ич бир шей ёкъ!» деп эалини тынчландырды. Эр шейде олгъаны киби джесаретте де мисали олмагъан Алла Ресуль акъкъында Аз. Энес шойле айткъан: «Къаерде бир феръяд къопса, Ресульалла атланып о ерде олур эди.»

Мушрыкъларнынъ язгъан кягъытлары файда бермеди. Олар судий ве мусульманлар арасында фитне чыкъармагъа чалыштылар. Мусульманларнынъ тедбирлиги ве уяныкълыгъы оларнынъ бутюн тюшюнджелерини аст-устъ эгти.

ДЖЕНККЕ ИЗИН

Мекке девирли мусульманлар ичюн сабыр девирли эди. Затен, сабырдан башкъа чаре ёкъ эди. Япылгъан искендже ве акъсызлыкъларгъа къаршы силалары тек сабыр эди. Мусульманлар динлерини яшатаймайджакъ алгъа кельгенде, Алла оларгъа Мединенинъ къапыларыны ачты. Медине олар ичюн сулъх ве уриет уфугъы эди. Мында динлерини сербестче кутъмеге, Къуръаны Керимши ве эзанларышы бар алемге чышлаткъандже окъумагъа мумкюн эди. Лякин буъа бакъмадан, Мекке мушрыкълары апансыздан бир шей чыкъармасалар олмай эди:

Мединедеси мунафыкъларнынъ реиси Абдулла би Убей би Селюльге бир ультиматум ёллайлар. Пейгъамберимиз иле дженк этмелерини ве я да юртларындан чыкъарылмаларыны, буны ямагъанлары такъдирде энъ агъыр шекильде джевап береджеклерини билъдирелер. Факъат бундан даа нетидже чыкъмай.

Мединедэ Хазредж къабилесининъ реиси Абдулла би Убей эди. Иджреттен огюне онъа къыраллыкъ таджы азырланылгъан эди. Мусульманларнынъ Мединеге келиши иле тадж меселеси унутыла. Къабилеси мусульман ола, озюнинъ корюниши де мусульман эди. Амма къыраллыкъ

таджына пайль олмаювы онынъ ичии кемире, фитис чыкъармакъ акъкъында тюшпоне. Мусульманлар ичтен ве тыштан кельген бу фитнеге не вакъыткъа къадар сабыр этеджек эди?

Арадан он учъ йыл кечти. Ниает дженкке изин берильди. Аетте шойле языла эди: «Озылерине дженк ачкъан муминлерге, зулумгъа огърагъанлары себебинден дженкке изин берильди. Шубесиз, Алла оларгъа ярдым этмеге акълыдыр. Олар «Раббимиз Алладыр» демсктен башкъа ич бир себепсиз, акъсыз ерде юртларындан чыкъарылгъанлар» (Хадж суреси, 39-40)

(Девамы бар).

1. 11.94
Көрында
Из-дана
Көм. дуалда.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 1 («Звезда» № 1).

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагы колемниден эскик эльязмалар муэллифине кьай-
тарылмай. Буюк колемли эсерлеринин кьыскьартылгъан, журнал вариан-
ты кьабул олуна: несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан
ашмамакь кереклер.

Басылувгъа 25.12.93 с. берилди. Басылувгъа 31.01.94 с. рухсет этилди. Формат 84х108 1/32.
Офсет усулыла басылды. Нешрият эсан табагы 6,5. Сымарыш 203. Тиражы 3323.

Джедвельге алынгъаны акъгъынлакс шадетнамес: Км № 0113.

Адресимиз: 33302 Симферополь шезри, Севастополь сокъагъы, 250. «Йылдыз» журналы
редакциясы.

«Таврида» нешрияткымыз басмаханасы, 333700. Акъмесджит шезри, ген. Васильев сокъагъы, 44.

Курманова 122

Индекс 75298.